360353

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: Dr ILLYEFALVI I. LAJOS

BUDAPEST SZEREPE MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBEN

ÍRTA

BALLA ANTAL

77. KÖTET 2. SZÁM

KIADJA: BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS STATISZTIKAI HIVATALA

Ára 5 pengő

Stat. o. 997/77.

STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI: Dr ILLYEFALVI I. LAJOS

BUDAPEST SZEREPE MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBEN

ÍRTA

BALLA ANTAL

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS HÁZINYOMDÁJA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

300353

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA
Növedéknapló
926. 2059

Bevezetés.

A nagyvárosok történeti szerepe olyan tény, amely hosszadalmasabb megvitatásra vagy bizonyításra nem szorul. Az ókorban a városállamok teremtettek kultúrát, gazdasági életet, ezek csinálták a történelmet; a középkorban és az újkorban a nagyvárosoknak, a nagy gazdasági és kultúrközpontoknak van a nemzetek történetében vezető szerepük. Ezek a nagyrészt már a középkorban kialakult, de akkor még szerény méretű gazdasági és kultúrközpontok a XIX. és XX. században hatalmas méretű, százezres és milliós nagyvárosokká emelkedtek. A XIX. és XX. század a nagyvárosok kora.

A nagyvárosok a legújabb korban irányítók, vezetők; a nagy események, a nagy mozgalmak falaik között támadnak életre, vagy ha nem is ott zajlanak le, legtöbbször maguk a városok a kezdeményezők. A nagy francia forradalom Párizs műve, a belga forradalom Brüsszelé, London már csak főváros volt az új korban, az uralkodó és a parlament s a főhivatalok székhelye, de az angol társadalmi és politikai mozgalmak többnyire a nagy ipari központokban kezdődnek. Ma nem felesleges munka rámutatni a nagyvárosok, de különösen Budapestnek szerepére és jelentőségére. Már a világháború előtti időkben észlelhető volt bizonyos nagyvárosellenes áramlat, amely Franciaországból indult ki, s fő hangadója Jules Méline volt, akinek jelszava: »vissza a faluba«, a magyar agrárius körökben is nagy népszerűségnek örvendett. Az olasz fasizmus, a német hitlerizmus nagyvárosellenesek. A német nemzeti szociálizmus vezetői szeretnék visszavinni az ipari proletáriátust a faluba, odakötni őket a földhöz. A jobboldali reakció falubarát, nagyvárosellenes. A »bűnös Budapest« szólás a magyarországi bolsevizmus bukása után igen felkapott és népszerű volt bizonyos körökben, mintha a vörös rémuralom Budapest saját, tudatos műve lett volna és nem a beteg magyar viszonyoké.

Fővárosunk szerepe sokkal nagyobb Magyarország történetében, mint az ország bármely városáé és vetekszik Róma, Konstantinápoly, Párizs kivételével bármely európai nagyváros történeti szerepével. Ennek a városnak sorsa tragikus, ugyanolyan tragikus, mint magáé az országé. A népvándorlás korabeli Buda teljesen elpusztult, nyomai alig maradtak, a tatárjárásnak mindkét dunaparti város áldozatul esik, azután a két város

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

gyors virágzásnak indul, Buda Európa egyik legszebb városa lesz. Azután török uralom alá kerülnek, 1686-ban mind a kettő füstölgő romhalmazzá válik s újra kell őket építeni. Hosszú évszázados vergődés után Buda és Pest újból fővárosokká lesznek, a viszonyok ereje folytán azoknak a tényezőknek közreműködésével, amelyeket városalakító tényezőknek lehetne nevezni. Melyek ezek a városalakító tényezők?

Ilyen városlakító erő elsősorban a földrajzi fekvés, amelynek jelentőségére Ratzel mutatott rá. Buda és Pest fontos kereskedelmi utak, nagy európai útvonalak összetalálkozó pontján feküsznek. Ilyen fontos helyen fekszik többé-kevésbbé minden főváros: utak, hajózható folyók, kikötőnek alkalmas tengeröböl szükségesek ahhoz, hogy valamely ponton nagyobb embertömeg összesűrűsödjék. A tömeg azután vonzza a tömegeket. Az emberi csoportok vonzóereje a tömegekkel arányos« — írja Levasseur, a nagynevű francia gazdaságtörténész. A legtöbb város elsősorban gazdasági központ, de lehet erőd és stratégiai központ is. Budapest mindkettő volt a multban. A tatárjárás utáni megalapítását Buda annak köszönhette, hogy IV. Béla felismerte a város stratégiai fontosságát. Budapest története azt is mutatja, hogy ennek a városnak sajátságos, szinte misztikus ereje volt, amely ide vonzott mindent: politikát, gazdasági életet, a kultúrát, a közművelődés eszközeit, később, a XIX. században az irodalmat és az ujságírást. Esztergom, Székesfehérvár, Pozsony mesterséges és nem természetes központoknak bizonyultak.

Az ipar, a kereskedelem, a forgalom nem oszlik meg arányosan valamely országban, hanem a kedvező helyen fekvő nagyvárosokban összpontosul. A fővárosok megnövekedésében sok fontos tényező működik közre. Egyik fontos tényező például az, hogy ott él a legtöbb hivatalnok; Párizs, Budapest, Bécs, Berlin lakosságának egy nagy százalékát a köztisztviselők alkotják, akikből megél egy sereg iparos és kereskedő. A hivatalok miatt kénytelen sok ember felutazni a fővárosba, hogy ott elintézhesse ügyes-bajos dolgait, ami növeli a város forgalmát.

Mit értsünk Budapest történeti szerepe alatt? A város történetének azt a részét, amely egyúttal országos történet is. Hazánk történeti eseményei nagyrészt itt játszódnak le Buda és Pest városok falai között. A két város az ország történetében hol aktív, hol passzív részt vesz. Vannak események, amelyeknek csak színhelye a két város és vannak nagy események, amelyekben Buda és Pest cselekvő faktorok. Sokszor nem tudjuk a kettőt pontosan elkülöníteni egymástól. Például Mátyást Pesten kiáltják ki az ország királyának s ebben nagy része volt magának a városnak is, amely magyarpárti volt. Az Árpádok kihalta utáni zavaros időkben Buda maga is részt vett az eseményekben és nem egyszer részt vett a Hunyadiak korában is. Mátyás alatt Buda a renaissance-műveltség központja és ezt lehetetlenség kihagynunk, amikor a város történeti szerepéről van szó. Mátyás halála

után a két város zajos politikai életnek a színhelye. Buda a főurak lakóhelye, nemcsak polgári, hanem főúri város is, Pest csak szállást adott a főurak ellenfeleinek, az ellenük harcoló köznemességnek. 1541. után fővárosunk ősei egy időre kikapcsolódnak az ország történetéből. De 1686. előtt Buda az egész művelt világ érdeklődésének középpontjában áll és visszafoglalása nagy európai probléma. A kuruc mozgalomban a két város nem vesz részt. A szatmári béke után lassankint fővárosokká lesznek, hiába tette meg a hatalom Pozsonyt az ország fővárosának, lassankint ide költözik minden intézmény, itt fejlődik ki az ország legnagyobb ipara és kereskedelme, itt talál otthont a XVIII. század végén és a következő század elején a nemzeti irodalom, a színjáték, a művészet, a társasélet stb.

A városbarát szabadelvű mozgalom alatt 1825. után gróf Széchenyi István követeli, hogy Budapest legyen a főváros; ez az elnevezés is tőle származik. A Nagy-Budapest Széchenyi eszméje és elgondolása volt és a főváros a középkori nagy uralkodók: IV. Béla és Mátyás óta, talán neki köszönhet legtöbbet.

Akadhatnak Budapestnek ellenségei, akik azt állítják, hogy nagy hiba volt mindent ebbe az egy városba összpontosítani, mert a vidék emiatt sorvadt el. Ha nem terelik ide az ipart, kereskedelmet, pénzügyi életet, a közművelődés legfontosabb eszközeit, nagy központok keletkeznek a perifériákon. Nem hisszük, hogy ez az állítás megállja a helyét. Abban a vázlatos műben, melyben Budapest történeti szerepét igyekszünk megvilágítani, rámutatunk több helyen arra, hogy Budapest fővárossá emelkedése viszonyainknak természetes következménye. Budapest nem mechanisztikus képződmény, nem tudatos vagy mesterséges alapítás, mint az európai nagyvárosok közül Pétervár, hanem élettani folyamat eredménye; történeti produktum, fővárossá lett, mert azzá kellett lennie, szinte emberi erőkön kívül eső okok következtében.

I.

Buda és Pest szerepe az ország életében Mátyás király koráig.

Buda és Pest városok történeti szerepe Árpádházi királyaink alatt igen csekély, jóformán semmi. Hazánk fővárosa ebben az időben Esztergom, amely, mint a királyi palota napjainkban napfényre került romjai mutatják, nagyobb szabású és fényes középkori város lehetett. Az ország második fővárosa Székesfehérvár, királyaink koronázó és temetkezési helye és a királyi törvénynapok színhelye. A főváros a középkorban rendszerint ott van, ahol a király tartózkodik, az uralkodók pedig gyakorta változtatták székhelyüket. Fővárosunk három őse : Buda, Óbuda és Pest a XI. századtól a XIII. század közepéig, IV. Béla király uralkodásáig és a tatárjárásig csak igen lassú tempóban fejlődnek. Valószínű az is, hogy az ország Szent István nagy államrendező művéről kezdve csak lassan s nem egyszerre alakult át európai értelemben vett országgá és városokról a keresztény királyság első századában még alig lehet szó, s a nagyobb központok, amelyek a geográfiai, gazdasági, közlekedési és egyéb tényezőknek köszönik létüket, századok alatt alakultak ki. A városi élet kifejlődése Nyugaton is igen lassan ment végbe.

Főváros Európában ebben az időben csak kettő van : az egyik Konstantinápoly, a bizánci császárság fővárosa; a másik Róma, a keresztény világ fejének székhelye ; még Párizs, Európa első nagy városa sem főváros a szónak mai értelmében. Szent István idejében a városoknak még nyomuk alig van ; a gazdasági élet, a forgalom, a kereskedelem egészen kezdetleges. Az akkori kereskedő elem : a zsidók és az izmaeliták szétszóródva élnek az ország különböző részein. A XI. és XII. században fejlődik ki Olasz- és Franciaországban a városok önkormányzata, ekkor kapnak a nyugat-európai gazdasági központok különböző kiváltságokat és Magyarországon ebben az időben a városi életnek legfeljebb csak eszményéről lehet szó. Buda és Pest ez időben még csak nem is püspöki székhely, ezért a középkor gondolkozását tekintve Esztergom, Veszprém, Vác sokkal fontosabb városok Budánál és Pestnél. Az első vásári szabadalom is csak 1148-ból, II. Géza királyunk korából való. Egyébként fővárosunknak e korszakbeli történetére

vonatkozóan históriai forrásaink rendhívül gyérek, úgyhogy a történetíró csak egy kis fantáziával tud magának Buda és Pest, valamint a főváros harmadik ősének, e korbeli állapotáról némi fogalmat alkotni.

Egy feljegyzés szerint, amely 1172-ből való, Ausztria fővárosa Bécs, Magyarországé Esztergom. Egy német krónika, amely Frigyes császár keresztes hadának Magyarországon való átvonulásáról szól, III. Béla király korában Esztergom várost jelöli meg, mint az ország szék- és fővárosát, tehát akkor még Buda és Pest legfeljebb csak másodrendű városok lehettek. Egyes jelek szerint Buda kezdett először nagyobb lendülettel és nagyobb arányokban fejlődni; a szomszédos Pest növekedése a XII. század elejére esik. És mindkét város lakossága nagy többségben német lehetett. Rogerius mester, a tatárjárás krónikása így emlékezik meg Pestről: »Magna et ditissima theutonica villa quae Pesth dicitur, Budae est opposita, ex altera parte Danubii.« Minthogy »villa« az akkori latin nyelven nem várost, hanem csak helyiséget jelent, Pest város legfeljebb csak egy nagyobb, jobbmódú község volt. Miképen keletkezett a város, errenézve Salamon Ferenc megállapítása szerint pozitív adataink egyáltalában nincsenek. Feltehető, hogy Pesten ép úgy, mint Budán is nagyobb számmal éltek az izmaeliták, akik történetünkben később teljesen eltünnek és nagyon valószínű, hogy nagyobb számmal lakhattak magyarok is mind a két városban. Pest mindazonáltal tekintélyesebb község lehetett, amit az mutat, hogy Gertrud királyné, II. Endre felesége, itt tartotta meg leányának, Szent Erzsébetnek a thüringiai őrgróffal való eljegyzését. De csak egyszerű plébánia volt, amely ebben az időben még a váci püspökséghez tartozott. A város német neve ebben az időben Oven, ami úgy keletkezett, hogy a németek a Pesth szót, amely szintén kemencét jelent, egyszerűen lefordították a saját nyelvükre.

Hiába választották első királyaink Esztergomot fővárosnak, a helyi viszonyok, a közlekedési utak és egyéb városalakító tényezők, a dunaparti két város: Buda és Pest fejlődésének kedveztek már a tatárjárás előtti időkben. Versenytársa volt Vác is, amely Szent László óta püspöki székhely, tehát előkelőbb város Budánál és Pestnél, de ez nem volt fekvésénél fogva arra rendelve, hogy nagyobb gazdasági vagy kulturális központtá fejlődjék. Buda és Pest városok nemcsak Magyarország, hanem az akkori Európa nagy országútjai mellett feküdtek. Az az útvonal, amely Lengyelország felől Kassa, Eger, Hatvan városokon keresztül vitt Pest-Budán ment át s az Erdély felől Ausztriába irányuló forgalom nagy országútja szintén a két testvérvároson vezetett keresztül. Mint Salamon Ferenc kifejti, a két város dunapartja bizonyult már ebben az időben jó kikötőnek. Pesttől északra felfelé Vácig szigetek terülnek el, amelyek megnehezítik a vizen való átkelést, viszont a Margit-szigettől a Csepeli kiágazásig egyetlen sziget sincs. A kis Dunaág, amely a Margit-sziget tájáról kiágazva valahol a mostani összekötő híd tájékán ömlött a Dunába, nem volt jelentékeny

forgalmi akadály. Salamon Ferenc megállapítása szerint Pest város fejlődésének nagyon kedvezett az a körülmény, hogy a Duna itt soha sem öntött ki. Nem kutatjuk, hogy elfogadható-e ez a magyarázat, csak annyit biztosan látunk, hogy a mai belváros területén már a tatárjárás előtt nagyobbszabású község keletkezett, amit elsősorban annak tulajdoníthatunk, hogy a Dunapart itt látszott legjobb kikötőnek és ideértek az északkeleti, keleti és délkleti közlekedési vonalak szálai. Helytálló az a feltevés is, hogy Buda a tatárjárás előtt előkelőbb, Pest azonban népesebb és gazdagabb község volt. Knauz budai regestáinak adatai szerint forrásaink a tatárjárás előtt Budát és Pestet nagyritkán említik, ami azt bizonyítja, hogy a nagyobb nemzeti mozgalmakban s az ország történetében nem volt fontosabb szerepük. Lehetséges, hogy az ország gazdasági életében már nagyobb szerepet játszottak, erre nézve azonban számottévő és biztos adataink nincsenek. Volt már királyi lakóház Budán a tatárjárás előtt, ez amellett bizonyít, hogy Buda nem volt egész jelentéktelen község, arról azonban az egykori feljegyzéseknek nincsen tudomásuk, hogy a királyok huzamosabb ideig itt laktak volna és ezzel kapcsolatban nagyobb országos jelentőségű események játszódtak volna le a város falai között.

Az első nagy és szomorú emlékű szerepe Budának és Pestnek a tatárjárás alatt volt, mely korszakos jelentőségű a két város élettörténetében. A nagy nemzeti megpróbáltatás eseményáradata Pest-Budán kezdődött. IV. Béla király a nagy böjtöt Budán töltötte és ugyanitt tartott országgyűlést is, hogy megbeszélje a rendekkel a nemzeti védelem előkészületeit. Itt tünik fel először a két város katonai jelentősége és először bizonyul be, hogy Buda és Pest az ország közepe, amely minden égtáj felől legkönnyebben és leggyorsabban megközelíthető. A király elrendelte, hogy a csapatok idegyülekezzenek és innét induljanak a tatárok elleni harcba. Sajnos, a két fontos város ebben az időben még nem volt megerősítve ; Pestet csak egészen gyenge, hitvány falak védték, amelyek az ostromló mongol hadnak nem tudtak ellenállni. Pest falai mindjárt kezdetben szomorú eseményeknek voltak tanúi. IV. Béla királynak, aki történetünk egyik legkiválóbb szervezője, katonai képességei hiányosak voltak. Serege, amelyben fegyelmet tartani nem tudott, Pest falai között is szakadatlanul lázongott és nem tudott ellenállni a vasfegyelem alatt harcoló és vezéreknek vakon engedelmeskedő tatár seregnek. A lázongó, tanácskozó és a király parancsait vállvonogatva követő magyarok Pesten internálták Kötöny kun vezért, akit azzal gyanusítottak meg, hogy összejátszik a tatárokkal s ezzel elrisztották maguktól a kunokat. Béla csapatai valószínűleg nem a városban, hanem kinn a környező mezőkön tanyáztak és innét indultak meg a Mohi puszta felé vonuló tatár fősereg ellen.

A gyatrán megerősített Pest várost gyorsan elérte sorsa. 1241. májusában — nem tudjuk melyik napon — a tatárok a falakon áttörtek, a várost

felgyujtották, a lakosságot lemészárolták. A városban belül valami várféle is lehetett, amely azonban mindössze csak három napig állotta Butu khán csapatának ostromát; nem tudott ellenállni úgy, mint a következő esztendőben Esztergom és Székesfehérvár várai. A következő 1242. esztendő elején a tatárok a másik Pestet (Budát) és Ó-Budát vették ostrom alá és a két város hasonló sorsra jutott. Mi történt Budán és Ó-Budán? Egykorú forrásaink a részleteket nem ismertetik.

A tatárjárás után.

A két Pest (Budát ebben az időben még Pestnek hívták) történeti szerepe és fővárosi jelentősége a tatárjárás után kezdődött. A közel egy esztendeig tartó tatár uralom alatt bebizonyult, hogy a lovashordának a várak tudtak legnagyobb sikerrel ellenállni. Esztergom, Székesfehérvár, a Felvidéknek több vára épségben maradt és lakosságuk megmenekült. A villámgyors iramban vágtató és egész életét lovon töltő tatárság a várostromhoz nem értett, a mocsaras helyek, a sűrű erdők megvédték a lakosságot mészárlásaik ellen. Béla az országba való visszatérte után rögtön elrendelte a várak építését és elsősorban az ország központjának, Budának megerősítését. A pesti hegy várépítésre kitűnőnek bizonyult. Keleti oldalát a Duna habjai mossák; erről az oldalról egyrészt védve van, másrészt pedig kitűnő viziút lehetővé teszi, hogy a várvédő túlerő ellen hajókon elmenekülhessenek, s ugyanakkor biztosítja a lakosság vízellátását. A várhegy nagy terület, amely egész kis várost foglalhat magába. Valószínű, hogy az építés lassan, nehezen halad előre. Az országot rettentő vérveszteség érte; fegyverhordozó lakosságának fele ott pusztult a véres harcokban s igen sokat elpusztíthatott a tatárok kitakarodása után a pestis és az éhínség. A király nem könnyen talált munkaerőket. Még szeremcse volt, hogy a Dunántúl, ahol a tatárok csak átvonultak, csekély vérveszteséget szenvedett és a lakosságból igen sokan, különösen a jobbmódúak, tatár betörés első hírére kimenekültek Ausztriába. Ezek most mind visszaköltöztek. Salamon Ferenc szerint a várat a legnagyobb valószínűség szerint olasz építőmesterek építették és már 1255-ben készen lehetett.

Béla király, — mint tudjuk — 1268-ban megjelent oklevelében idegenek behívásáról gondoskodott s ezek az idegenek, akiket okleveleik hospitalesnek neveznek, voltak Pestnek, Budának, Ó-Budának a nagy katasztrófa utáni első lakói. A lakosság igen kevert lehetett; németek, olaszok, flamandok mellett magyarok is voltak kisebb számmal, de legtöbben mégis a nagyobb tömegben betelepült németek voltak. A várral egyidőben épült a történelmi nevezetességű templom, a Nagyboldogasszony temploma is, ugyanakkor IV. Béla király a Nyulak szigetén, a későbbi Margit-szigeten klastromot építtetett és a szigetet hadászatilag is megerősítette. Tudomásunk van arról,

hogy a Szent János hospitalisainak is voltak házuk a szigeten. IV. Béla két korszakos nagy műve tehát a pesti hegyen felépült vár és a Nyulak-szigetén emelt klastrom, amelyet a sziget északi részén egy kisebb szabású erőd védett az esetleges támadások ellen. Egykorú feljegyzések szerint Buda IV. Béla idejében már erős vár, mint község természetesen és mint gazdasági központ még kezdetleges lehetett.

Buda már IV. Béla király korában fővárosnak számít, s Esztergomnak Szent István király kora óta csaknem állandóan megtartott elsősége hovatovább megszűnt. Itt van a király lakása, kétségkívül azért, mert ez nyujtott ellenséges megtámadás esetén biztonságot s feltehető, hogy már IV. Béla király korában ideköltöztek a fő udvari méltóságok, az akkori kormány tagjai: a nádorispán, az országbíró, a tárnokmester és a király nyolc-tíz tagú legszűkebb környezete. Ettől fogva nevezik a várat dacára, hogy a hegy neve még »Mons Pestiensis« Budának, illetve Új-Budának, szemben a másik Budával a régi, az Aquincum egykori köveiből felépült Ó-Buda községgel.

Pest és Buda a tatárdúlás után tehát új életre kelnek s a két város lesz lassankint az ország fővárosa és a Róbert Károly alatti kis megszakítással a két városnak lesz vezetőszerepe az ország történetében. Mindez a magyar történet egyik legnagyobb szervező talentumának, IV. Béla királynak az érdeme. A király rossz katona volt, jelentéktelen, erélytelen hadvezér; mint polgári szervező azonban történetünk legkiválóbbjai közé tartozik. Ő ismerte fel a két város stratégiai jelentőségét. Rájött arra, hogy az első király nem a legjobb helyet választotta ki az ország fővárosának. A természet és a viszonyok parancsoltak: a főváros a két Pest lett. Béla király itt halt meg 1270-ben, s mint oklevélgyüjteményeink mutatják, a legtöbb levél és oklevél Budáról van keltezve, ami azt mutatja, hogy a király teljesen otthagyta Esztergomot és vagy Budán vagy pedig a Margit-szigeten tartózkodott. Itt halt meg 1272-ben, fia és utóda V. István is.

V. István halála után robbant ki elemi erővel IV. vagy Kun László kormánya alatt az oligarchák féktelenkedése. Olyan jelenség ez, amit nyugateurópa történetében főleg Franciaországban és Angolországban ugyanebben az időpontban szintén meglelünk. Ha a központi hatalom gyenge, ha a király erélytelen, vagy az uralkodáshoz nem ért, a hűbéri korszakban a közhatalom a hatalmas oligarchák prédájává lesz. Kun László alatt már Buda falai között zajlanak le a nagy események. III. Miklós pápa, amikor a belső zavarok tetőpontjukat érték el, Fülöp fermói püspököt küldte az országba s tanácskozásoknak, amelyeken Uzur és Tolon kun vezérek, a garázdálkodó kunok vezérei is megjelentek, Buda a színhelye. Itt tettek szent ígéretet és fogadalmat a kunok vezérei, hogy áttérnek a keresztény vallásra és sátraikat elhagyva, házakba költöznek. Az országgyűlést 1279. augusztus 10-én Tétényben tartották meg, itt hozták a fontos határozatokat az ország

belső békéjét veszélyeztető kunok ellen, de az országnagyok tanácskozásai Buda várába folytatódnak, ide hívta össze Fülöp püspök a zsinatot is. E miatt ütközött össze a király a zavarokat már megúnt, önérzetes budai polgárokkal. Kun László felszólította a budai polgárokat, hogy kergessék ki falaik közül a zsinat tagjait, de azok a királyi parancsnak nem tettek eleget. A zsinatot a pápai legátus megtartotta, majd a királyt és gonosz tanácsadóit kiközösítéssel sujtotta. A haragra lobbant király nem sokat teketóriázott: betört a várba, elfogatta a pápa követét, az urak azonban, akiket a pápa megbízottjának bántalmazása keresztényi érzületükben szörnyűmód megsértett, a királyt Budára vitték vissza, s fogadalmat tétettek vele, hogy ezentúl az ország törvényeit megtartja.

Ezeknek a nagy eseményeknek volt színhelye Buda Kun László uralmának zavaros korszakában; a pápai legátus, aki az országban valósággal parancsuralmat gyakorolt, innét adta ki rendeleteit s innét próbált a fejvesztett országban rendet csinálni. Emlékeink ebből az időből Walter budai bírót emlegetik, akinek, mint a polgárság fejének, már nagy és fontos szerep jutott az ország sorsára kiható eseményekben. Kun László alatt országos jelentőségű vásárok vannak Budán s a sokadalmak, a búcsújárások igen gyakoriak a városban, amelyeknek gazdasági jelentősége igen nagy és hozzájárultak a városnak a középkori viszonyokhoz mérten szinte gyors felvirágzásához. Werner bíró alatt országos vásárt tartottak Buda falai között. Általában azt látjuk, hogy a nagy zavarok és a belső bizonytalanság dacára Buda gyorsan fejlődik s a XIII. század végéig versenytársát, Esztergomot, már messzire elhagyta.

Csak mellesleg emlékezünk meg arról a nagy és elkeseredett küzdelemről, amelyet az új főváros a régivel hosszú évek során keresztül folytatott. Esztergom mindent elkövetett, hogy régi vezetőszerepét fenntartsa. A város, mint érseki székhely, még mindig nagyhatalom volt; a nádor mellett az érsekprímás a leghatalmasabb úr az országban. Esztergom arra akarta kényszeríteni a Budára igyekvő kereskedőket, hogy ott menjenek keresztül és ott fizessenek vámot. A budaiak ez ellen természetesen a legerélyesebben tiltakoztak, mire Ladomér érsek Werner bírót és a tizenkét esküdtet, akik a budai kereskedőket nem büntették meg, kiátkozta az egyházból. Az interdictum nem valami ideális célokért történt, tisztán a profitért, de ezzel a jelenséggel az idealista középkorban gyakorta találkoztunk a nyugateurópai katolikus országokban, Franciaországban és Olaszországban is. Buda nem tűrte Esztergom uralmát; a polgárság 1291-ben a kisasszonynapi vásár alkalmával kitűzte a lázadás zászlaját Esztergom ellen: a vámszedőket bántalmazták s az esztergomi káptalan embereit, akik a budai vásáron vámot akartak szedni, a Dunába dobták.

A városok Nyugateurópában is gyakorta versengenek és veszekednek egymással, ezért Esztergom és Buda sok évig tartó ádáz harca nem külön-

leges magyar jelenség. A városok elkeseredett harcot folytatnak a földesurak, a papság s a káptalanok ellen ; a papság küzd ellenük a rendelkezésükre álló legveszedelmesebb eszközzel, az interdictummal. Budának nem volt egyházi földesura ; új kiváltságait alapítójától, IV. Béla királytól kapta, mégis sok baja volt az egyházzal, azért, mert Esztergom, amely mint főváros ebben az időben már megszűnt, továbbra is ragaszkodott kiváltságaihoz.

A szemben fekvő testvérváros, Pest, szintén utolsó Árpádházi királyaink alatt emelkedett jelentőségre. A város fejlődéséről s belső életéről a források hiányossága folytán édes-keveset tudunk. De a város már jelentékeny lehetett, hiszen 1286-ban, Kun László alatt, már megtartják az első országgyűlést Pesten. Hogyan zajlott le ez az országgyűlés, mi volt a célja, nem tudjuk, mert határozatai teljesen ismeretlenek. 1290-ben Budán tartanak országgyűlést, 1298-ban, III. Endre király alatt ismét Pesten, 1299-ben pedig a Rákoson. Itt mondotta ki a 34. törvénycikk, hogy a főpapok és a főnemesek minden esztendőben Szent György napján gyűlést kötelesek tartani. Egy országgyűlést 1291-ben a rendek még Székesfehérváron tartanak, de ettől fogva az országgyűlések színhelye csaknem megszakítás nélkül Pest lesz, egészen a mohácsi vészig. Buda és Pest tehát nemcsak Esztergomot, hanem a másik fővárost, Székesfehérvárt is túlszárnyalták. A fő ok a természetes fekvése és a rendkívül kedvező egyéb körülményeken kívül az volt, hogy az uralkodó itt lakott. Ugyanezt látjuk külföldön is a nagyvárosok kialakulásánál. Párizs, Berlin, Bécs, mind az uralkodók székhelyei. Az országgyűlések valószínűleg gazdaságilag is sokat jelentettek a két város számára. Minthogy a nemesség az országgyűléseken nem követküldés útján, hanem testületileg vesz részt, nagy tömegek verődtek össze Pesten meg Budán, amelyek sokat vásároltak az ipart űző polgárságtól és sokat fogyasztottak is egyszersmind. Nemcsak a nemesség, hanem a kunok és a szászok is résztvettek a tanácskozásokon, tehát a gyűlések igen népesek lehettek.

Buda és Pest az Anjouk alatt.

1301 január 14-én meghalt III. Endre, az utolsó árpádházi király. Az utána következő zavaros időszakban a két város, de főleg Buda számára, szintén nagy és történelmi szerep jutott. A trónviszályokkal járó sok gyűlés, sok harc, vagy közvetlen magában a városban, vagy pedig a várfalak között folyt le. A budai polgárság ebben az időben már valósággal hatalom és beleszól az ország sorsának intézésébe. Az utolsó árpádházi király kihalta után VIII. Bonifác pápa az Anjou-házbeli Károly Róbert érdekében indított mozgalmat, a budaiak azonban Esztergommal való ellentétek miatt, a másik trónjelölt, a cseh Vencel mellé állottak. A hatalmas olygarcha, Németujvári Iván, Vencel trónigényeinek támogatója, Budán lakott, s innét folytatta a

harcot Gergely érsek és Róbert Károly hívei ellen. Róbert Károly, akit hívei már behoztak az országba, menekülni volt kénytelen. Vencelt, a gyermek-királyt, először Esztergomba, de onnét rögtön Budára hozták, ahol a kalocsai érsek, az apácák, a szerzetes rendek és a Németujvári Ivánt támogató főurak nagy pompával fogadták. Vencelt Fehérvárra vitték megkoronázni, de onnét rögtön visszahozták Budára, ami kétségkívül azt bizonyítja, hogy az ország fővárosa már Buda s az uralkodó csak ennek a városnak falai között volt biztonságban. Sajátságos, hogy VIII. Bonáfác pápa követe, akit a pápa rendet csinálni küldött az országba, szintén Budát választotta székhelyül s ide hívta meg zsinatra az ország valamennyi főpapját. Közben Róbert Károly pártja, akit a leghatalmasabb középkori úr, az egyház feje, támogatott, egyre növekedett, annyira, hogy a vezetők elhatározták, hogy hadjáratot indítanak a csehpárt központja, Budavár ellen. A támadást 1302 szeptemberében kezdték meg s megkísérelték a város bevételét megrohanással, azonban nem sikerült. A felsült Róbert Károly-párt a kor erkölcseire jellemző barbár módon állt boszut a budaiakon: minthogy az erős várat, melyet a polgárság jól védelmezett, bevenni nem tudták, a budaiak akkor már virágzó szőlőit és kertjeit teljesen letarolták.

A budai polgárság önbizalma Róbert Károly hívein aratott győzelem folytán érthető módon megnövekedett. Szembeszálltak magával az Egyházzal is. Minthogy az esztergomi érsek kiközösítette őket, papot szereztek, aki az excommunicatiót nem vette figyelembe, sőt, aki a polgársággal együtt, elkövette azt a hallatlan vakmerőséget, hogy kiátkozta nemcsak az ellenséges indulatú esztergomi érseket, hanem magát VIII. Bonifác pápát is. Lajosnak hívták ezt a papot, aki valószínűleg kiváló népszónok lehetett, s aki vallásos indítékokból kelt ki az ország belügyeibe beavatkozó VIII. Bonifác pápa ellen.

A Károly- és a Vencel-párt küzdelme tovább tartott. 1304-ben az idősebb Vencel cseh király nagyobb csapattal jött be az országba, fiának támogatására. Hadai először a budaiak nem kis károrömére, Esztergomot rabolták ki, aztán Budára vonultak, ahol Németujvári Iván a cseh királyt nagy pompával fogadta. A fogadtatás után nagy események következtek. A cseh király megkezdte Budavárban a tanácskozásokat az urakkal és a főpapsággal. Mi történt? A részleteket nem tudjuk, csak az látszik biztosnak, hogy az öreg király arra a belátásra jutott, hogy fiának, aki mögött csak a budai polgárság áll, Németujvári Iván gróffal együtt, de a rendek nagy többsége, a pápa jelöltje, Károly Róbert oldalára szegődött, az országban nincs sok keresnivalója. Nehány nap mulva Vácon keresztül, fiával együtt, miután Németujvári Ivánt kormányzóvá kinevezte, kivonult az országból. Buda király nélkül maradt és a polgárság vezetőinek nem kis fejtörést okozott az, hogy milyen álláspontot foglaljanak el Károly Róberttal szemben, akit eddig nem engedtek be falaik közé.

Németujvári Iván most új trónjelölt után nézett s valószínűleg az ő gondolata az, hogy az Árpádokkal szintén rokonságban levő Wittelsbach Ottó bajor herceget hívják meg Magyarország trónjára. 1305 november 11-én az új trónjelölt Budára jött és már december 6-án megkoronázták Székesfehérváron a pápa, a főurak és a Károly Róbert-párti főpapok tiltakozása dacára. Onnét Budára tért vissza, s fején a koronával, királyi palástban vonult be és a város polgársága örömújjongásokkal fogadta. De nem sokáig tartott az öröm; Károly Róbert 1306 júniusában Esztergomot bevette s nemsokára Budát fenyegette, mire Ottó 1306 szeptemberében otthagyta a várost, elmenekült Erdélybe, az ország második leghatalmasabb főurához, Apor Lászlóhoz. Budán ekkor már nagy Károly Róbert-párt alakult és a város nem kerülhette el fenyegető balsorsát. A polgárság ki volt átkozva és megtagadott minden engedelmességet az egyháznak; Károly Róbert két ellenfelét; Vencelt és Ottót, a végsőig támogatta. Miközben a polgárság Károly Róbert híveinek ostromától rettegett, Werner bíró fia, László, aki szenvedélyes Károly-párti volt, összeszövetkezve a Csák nemzetségbeli Jánossal, és a Károly-párti budaiakkal, egy éjjel betört a várba. Utána kegyetlen megtorlás következett.

Úgylátszik, hogy Károlynak uralma megszilárdítása céljából igen nagy szüksége volt Budára, ami azt jelenti, hogy Buda volt az ország központja és akinek a birtokába jutott, azé volt az ország. Károly Róbert nagy, fényes kísérettel vonult be a várba, majd egymást érték az ünnepségek, a renaissance-pompával megrendezett felvonulások. Az új király 1307 október 10-én országgyűlést tartatott a Rákoson, amit Salamon Ferenc szerint gyűlések és tanácskozások előztek meg a budai várban: 11 főúr, két érsek, több püspök jelent meg a gyűlésen, hogy hűségfogadalmat tegyenek Károlynak. A nemesség a gyűlések tartama alatt valószínűleg a Rákosmezőnek Pesttől keletre eső részén, valahol a mostani Rókus-kórház és a Keleti pályaudvar között elterülő térségen a szabadban tanyázott. November 18-ára újból országgyűlést hirdettek és a nagy számban összegyűlt nemesség Pest déli oldalán ütötte fel sátorát. Ezután következett el november 27-én, történetünk egyik legnagyobb napja, amelynek eseményei azonban Pesten játszódtak le. A főurak, főpapok Budáról a Domonkos-templomba vonultak, ahol az akkor már magyarul beszélő Gentilis bibornok, a pápa követe, beszédet mondott és a nemességet, amely megunta közel egy évtizedig tartó zavarokat és megelégelte a Németújváriak és Csák Máték uralmát, megnyerte Károly ügyének. Nevezetes esemény a Buda életében az is, hogy Károlyt 1309 június 15-én itt koronázták meg először, mint koronázó város a magyar történetben. Igaz, hogy a koronázás nem volt érvényes, mert nem Szent István koronájával ment végbe és Károlyt a következő 1310. évben Fehérváron ismét megkoronázták, de a koronázás ténye mégis emelte a város tekintélyét és jelentőségét.

Az egész átmeneti idő alatt, amely III. Endre halálától kezdve Károly Róbert megválasztásáig és megkoronázásáig eltelt, Buda az ország központja és a nagy események színhelye. És mindezekben a mozgalmakban ő maga is nagyban közreműködött.

Károly Róbert megkoronázásával hosszabb időre meg is szűnt Buda történeti szerepe. A három város: Pest, Buda, Ó-Buda egy darab időre szinte kiesnek történetünkből. Károly Róbert talán nem szerette Pestet és Budát, vagy nem méltányolta Buda várának stratégiai és központi jelentőségét? Nem tudjuk. A király először a délvidék fontos központjába Temesvárra tette át székhelyét. Lehetséges azért, mert délfelől a Balkánról támadások fenyegették az országot és innét könnyebben lehetett védeni. Temesvárról a király több esztendős tartózkodása után Visegrádra tette át székhelyét, amelyet úgy látszik jobban kedvelt Budánál; 1323-tól kezdve már nem Temesvár, hanem Visegrád a főváros; itt tartózkodott a király csaknem állandóan. Itt születtek második feleségétől, Erzsébet lengyel hercegnőtől származó összes gyermekei és itt halt meg 1342 júliusában. Buda és Pest Károlynak nem sokat köszönhet. És a két város uralkodása alatt szabadalmak tekintetében sem igen mutat jelentékenyebb fejlődést. Ez nem jelenti azt, hogy a két város ne emelkedett volna Károly Róbert alatt. Az ő uralma az évtizedes belső villongások s zavarok után a belső békét és konszolidációt jelentette, ami a két város gazdasági fejlődésének rendkívül kedvezett.

Sokkal nagyobb jelentősége van a két városnak Károly Róbert utóda és fia, Nagy Lajos alatt. Lajos, aki a koronázás után rögtön Budára jött, 1342-től 1346-ig Visegrádon tartózkodik, de 1346-tól kezdve állandóan Budán lakik és Buda alatta a főváros. Dicső emlékezetű uralma korszakos Buda élettörténetében is. Már említettük, hogy Budát és Pestet szelték át Közép-Európa legfontosabb útvonalai; a Csehországból, Olaszországból, Ausztriából eredő áruk Budán mentek keresztül. Lajos király 1347-ben megadta Budának a megállítási jogot, ami azt jelentette, hogy a hazai és külföldi kereskedőknek, akik Budán mentek keresztül, itt kellett kirakni áruikat. A város gazdasági fejlődésében az árumegállítási jog fordulópontot jelent. A király 1351-ben itt tartott országgyűlést, itt fogadja a külföldről jövő követeket és előkelő vendégeit. A város előkelőségére abból is lehet következtetni, hogy IV. Károly császár Budán tartotta meg esküvőjét.

Nemcsak Buda kapott privilégiumokat, hanem az addig elhanyagolt község, az Attila állítólagos váráról elnevezett Óbuda is, amely 1355-ben királyi város lesz, mely vásári szabadalmát szintén ebben az időben kapta. Nagy Lajos király rendkívül fontos gazdasági intézkedései az általános gazdaságtörténet keretébe tartoznak ugyan, de Buda és Pest életében volt legnagyobb hatásuk és jelentőségük. Magyarország valósággal belekapcsolódott az akkori világkereskedelembe, s minthogy ennek útjai Budán és Pesten vittek keresztül és a harmincadhivatal is itt volt felállítva, a körül-

mények szerencsés összetalálkozásának elsősorban a két város látta hasznát. A városok Lajos alatt külön önálló renddé alakulnak és megkezdődött Magyarországon ugyanaz az elpolgáriasodási folyamat, amelyet ugyanebben az időben külföldön is látunk. Mennél jobban csökken a központi királyság megerősödésével az oligarchák hatalma, annál jobban emelkednek a városok. Sokat jelentett Buda forgalmának emelkedésében az is, hogy Lajos Remete Szent Pál vértanu koponyáját Budára hozatta. A szent ereklyék ugyanis nagyban hozzájárultak mindenütt a városok gazdasági felvirágzásához.

A Nagy Lajos halála utáni belső zavaroknak legnagyobb részben Buda a színhelye. Mária királynő anyjával Erzsébettel együtt Budán lakott és itt tartották meg esküvőjüket Zsigmonddal, ide vonult be Kis Károly és itt töltötte harmincnyolc napos gyászosan végződő uralmának legnagyobb részét. Ugyanitt gyilkolták meg Kis Károlyt 1386 február 7-én.

Buda és Pest falai láthatták Zsigmond alatt az oligarchák újból feltámadt ádáz harcait, a Garák, Stiborok, a Marothiak versengését a hatalomért. Zsigmond király, akit a régi történetírás korlátolt, rosszindulatú, kegyetlen zsarnoknak tüntetett fel, sajátságos keveréke volt a jó és rossz tulajdonságoknak, a nem mindennapi uralkodói eredményeknek és gyengeségeknek. Néha nagyon jó, szelid volt, máskor brutális, kegyetlen, néha saját alattvalói fogták el és zárták be Siklós várába, majd ő állt rajtuk kegyetlen bosszút, mint 1393-ban Héderváry Kont Istvánon és a harminc nemesen, akiket dühösen a budai Szent György-téren minden előzetes eljárás és a törvényes formák mellőzésével lefejeztetett. Amellett állandó pénzzavarokkal küzdött. 1402-ben amikor Nápolyi László Kis Károly fia megkezdte magyarországi hadjáratát Zsigmond 8000 arany forintért elzálogosította a Nagy Lajos korában felvirágzott és nem kis jövedelmet hajtó budai pénzverőt. Buda valószínűleg Zsigmond híve maradt, míg Óbuda Nápolyi Lászlóhoz pártolt.

Mégis sajátságos, hogy Buda és Pest Zsigmond király uralkodásának zaklatott korszakában kezdtek el gyorsan fejlődni és emelkedtek igazi fővárossá. Mi az oka? Elsősorban az, hogy Zsigmond uralma a városok fejlődésének nagyon kedvezett; az állandóan pénzzavarral küzdő király ugyanúgy, mint nyugat-európai uralkodó társai a városokat gazdagította és rájuk támaszkodott a folyton lázongó elégedetlen rendekkel szemben. Zsigmondnak egy alkalommal a pesti polgárok 1000 forintot adtak ajándékba, aki ennek fejében különböző kiváltságokat adott a városnak, többek közt azt is, hogy ezentúl nem a király nevezi ki a budai bírót, hanem maguk választják. Buda és Pest gyors emelkedésének magyarázata az is, hogy Zsigmond I. Albert, majd I. Ulászló alatt, minthogy az események itt zajlanak le, rengeteg idegen fordul meg a két város falai között, akik itt éltek huzamosabb ideig és itt költötték el pénzüket. A fényes követségek amelyek egymást érték, nagy küldöttségekkel érkeztek a városba és mikor Zsigmond külfölddel,

Németországgal, vagy Csehországgal tárgyalt, egész sokadalmak jelentek meg a budai várban. Minden emlékünk amellett tanuskodik, hogy Buda és Pest Zsigmond alatt már fényes városok ; mind a kettő részt vett az országos eseményekben, sőt állásfoglalásuk a trónkövetelők mellett, vagy ellenük sokszor döntő jelentőségű. 1381-ben pl. Buda volt azok között a városok között, amelyek Hedvig hercegnő házasságát megerősítették. Zsigmondot a két város, főleg Buda, buzgón támogatják.

Az országgyűléseket csaknem állandóan Budán tartják. 1412-ben Zsigmond alatt Budán van a bosnyák király, itt van két osztrák herceg, két bajor herceg s középkori szokás szerint kíséretükben vannak nagyszámmal lovagok és ugyanitt gyültek össze ez alkalommal a lengyel és magyar főurak. Az ilyen összejövetelek befolyással voltak a két város felvirágzására és a két város állandóan vagyonosodott. Ugyanekkor látjuk azt is, hogy a magyarság számban, erőben már csak a budai polgárság mellé emelkedett és állandó harcok vannak közöttük az elsőbbségért és a hatalomért. Zsigmond 1417-ben kezdte meg fényes palotájának megépítését, amely századokon keresztül egész Buda 1686-iki visszafoglalásáig fennállott. Mátyás ezt a palotát alakította át ragyogó, világra szóló királyi rezidenciává.

Csak röviden ismertetjük ezt a véres harcot, amely a Budán 1439-ben Zsigmond utóda I. Albert alatt tört ki a magyarok és németek között. A régi Ofner Stadtrecht szerint Budán senki sem lehetett bíró, aki nem mutatta ki, hogy negyediziglen német származású minden őse tekintetében, ami az akkor már tekintélyes számban itt élő magyarokat érthető módon elkeserítette. Az esküdtek között voltak magyarok néhányan, ez azonban nem elégítette ki őket és a surlódások a németekkel már Zsigmond király korában napirenden voltak. 1493-ban egy eset a véres felkelésekben robbantotta ki a magyarok elégedetlenségét. A németek megöltek egy Ötvös János nevű jómódú magyar polgárt ; a magyarok haragja nem ismert határt. Környékbeli harcosokkal összeszövetkezve megrohanták a németeket és berontottak házaikba, sokakat megöltek, házaikat kirabolták. Amint Kottauer Ilona naplójából és Aeneas Sylvius feljegyzéseiből tudjuk, a mozgalom nagyobb arányú lehetett és korszakot jelöl a város alkotmányos fejlődésében.

A mozgalomnak tulajdonítható, hogy az 1438-iki országgyűlés törvényt hozott az idegenek ellen, amelyben kimondották, hogy Budán a magyar és a német polgárok teljesen egyenrangúak, s az egyik esztendőben magyarok, a másikban a németek közül válasszák a város bíráját. A magyarok egyszerűen felülkerekedtek, a németek kiváltságait megsemmisítették és Salamon Ferenc megállapítása szerint itt kezdődött a budai németség elmagyarosodása. A véres eset óta egyenetlenség, viszálykodás a magyarok és a németek között többé nem fordult elő.

Buda és Pest a Mátyás megválasztásáig tartó belső harcokban.

I. Albert 1439. október 27-én bekövetkezett halála után új pártharcok dultak az országban. A német párt V. Lászlót, Albert csecsemőfiát koronázta meg királlyá, a magyar pártiak Ulászló lengyel királyt hozták be. Döntő fontosságú volt, hogy a két párt közül melyik tartja meg az ország fővárosát és stratégiailag legfontosabb pontját, Budát. V. László megkoronázásának a napján Ulászló király már Egerben van és Rozgonyi püspök, az Ulászló-pártiak egyik feje néhány nap mulva bevonult Budára. A város ezúttal semleges maradt. Nem vallott színt, hová tartozik : a német párthoz-e, vagy a magyarhoz. 1440. május 22-én Ulászló királyi fénnyel vonult be a városba, ahol a rendek országgyűlést tartottak, melynek végeztével Fehérvárra vonultak és trónjelöltjüket királlyá koronázták.

A város mégsem menekült meg a polgárháborútól. A fehérvári koronázás után megkezdődött a két versengő párt élet-halál harca. A német párt Szécsi Tamás vezetésével megindult Esztergomból Buda ellen s a város virágzó határát s csapatok ugyanolyan barbár dühvel dulták fel, mint Károly Róbert korában azelőtt mésfélszáz évvel. Egyelőre az Ulászló párt győzött. A király nem sokat tartózkodott Budán, idejét lefoglalták a török elleni harcok. Egy nagy esemény érdemel említést, amely Ulászló alatt Budán ment végbe : az 1444-iki vérengzés. A király a törökön aratott nagy győzelem után ünnepélyes menetben vonult be a városba Hunyadi Jánossal, a törökverő hőssel együtt. Mi történt, ki okozta a vérengzést, nem tudni. Szentmiklósi Pongráczot, aki azért jött Budára, hogy emberei számára kegyelmet kérjen, levágták, majd ötszáz emberét megölték. Buda polgárságának, amely lehetőleg minden harctól tartózkodott és igyekezett, amennyire tőle tellett, az oligarchák civódásaiban semleges maradni, az 1444-iki vérengzés alkalmával csak a néző szerepe jutott. A városnak különös szerencséje volt ezekben a nehéz időkben. A nádorok ugyanis, akiknek a polgári hatóságok alá voltak rendelve, rendszerint Budán tartózkodtak és Héderváry Lőrinc, a kiváló államférfiú, az akkori nádor mindent elkövetett, hogy a pártharcok megkíméljék a fővárost.

Az 1446-iki országgyűlés kimondotta a kormányzóságot, megválasztotta Hunyadi Jánost az ország kormányzójává. Hunyadi tekintélye egyidőre lecsendesítette az oligarchák viszálykodásait. A kormányzó Budán lakott, innét adta ki rendeleteit és ide hívta össze, ha kellett, az országgyűlést is. Buda és Pest életében Hunyadi János kormányzósága békét, csendet és fejlődést jelentett. A király, V. László, 1456-ban vonult be fővárosába, melyet most látott először életében. De nemsokáig volt nyugta az uralkodónak Budán : jött a török veszedelem híre, amely szörnyű rémületet keltett minden felé s a király és nagybátyja, Cillei Ulrik nem bízva sem Hunyadiban, sem a város falaiban, Bécsbe szöktek és idemenekültek a város egyes gyáva polgárai

is. A nándorfehérvári győzelem (1456. július 22.) roppant örömet és megnyugvást keltett, de utána a főváros gyászos események színhelye.

Buda falai voltak a tanui a nándorfehérvári diadalt követő esztendőben Hunyadi László tragédiájának, aki a belgrádi események után 1457. március elején érkezett meg öccsével, Mátyással együtt Budára. Ami vele történt, azt Aeneas Sylviusnak, a későbbi II. Pius pápának kitűnő és történetíróink által teljesen megbízhatónak ítélt elbeszéléseiből ismerjük. Hunyadi László jóhiszeműségének volt az áldozata ; nem gondolt arra, hogy V. László, akit Aeneas Sylvius kétszínű és megbízhatatlan embernek jellemez, megszegi Temesvárott tett esküjét. Hogyan ítélték el, kik, nem tudjuk biztosan, de úgylátszik, hogy a Hunyadiak halálos ellenségei, az élükön Garai nádorral, miután a király előtt bevádolták, hogy uralomra tör, bírósággá alakultak át és halálra ítélték. Március 14-én letartóztatták, öccsével Mátyással, hű embereivel : Vitéz Jánossal, Bodó Gáspárral, Kanizsay Lászlóval, Rozgonyi Sebestyénnel együtt börtönbe hurcolták. Ezerkétszáz főre menő fegyveres embere előtt hirtelen bezárták a kapukat. A király környezetéből alakult rögtönzött törvényszék másnap, március 16-án a halálos ítéletet a Szent György-téren végrehajtatta. Az ítélet végrehajtására a király környezete Buda város hatóságát rákényszerítette, noha a budaiak, ámbár Pesttel ellentétben németpártiak voltak, nem viseltettek ellenséges indulattal a Hunyadiak iránt. Halálos ítélet végrehajtása mély lehangoltságot keltett a budai polgárok között, az akkor már színmagyar pesti polgárság között pedig forrongást idézett elő, ugyanekkor kint a nagyrészt Hunyadiak pártján álló országban a lázadás jelei mutatkoztak. A király jónak látta, hogy meneküljön Budáról, magával vive Mátyást is, aki Vitéz János püspökkel együtt a pápai követ közbenjárásának köszönhette életét.

Hunyadi László áldozatul esett a Hunyadi ház ellen alakult összeesküvésnek, de viszont ennek tulajdonítható, hogy a magyar nemzeti párt megerősödött és a következő esztendőben Mátyást választotta meg királlyá.

A király menekülésétől fogva az 1458. januári, Pesten tartott királyválasztó gyűlésig az ország a legnagyobb bizonytalanságban vergődött. A Budán és Pesten lazajlott nagy politikai esemény azonban az ország sorsának új fordulatot adott, ugyanúgy, mint a XIV. század első évtizedében Károly Róbertnek ugyanitt végbement megválasztása. A nádor 1458. újesztendejére hívta össze a királyválasztó országgyűlést Budára. A Hunyadipárt, melynek élén Mátyás nagybátyja, Szilágyi Mihály állott, január első napjaiban megszállta Pestet tekintélyes, nem 40.000 főnyi, hanem valószínűleg 10—15.000 főnyi hadseregével, ami ebben az időben igen tekintélyes létszám volt. A nemzeti párt csapatai az akkor már színmagyar Pesten helyezkedtek el és nem tudjuk, mi igaz abból, hogy Szilágyi hadserege január 22-én a befagyott Duna jegére vonult és onnét éltette Mátyás királyt,

annyi kétségtelen, hogy a tekintélyes hadsereg félelmetes jelenléte a Hunyadiak pártjára térítette a Buda várában tanácskozó urakat.

Kétségtelen az, hogy Pest városnak, amely Hunyadi László elítéltetésekor is hangosan nyilatkozott a német párt ellen, oroszlán része volt Mátyás királlyá választásában. A város fogadta be Szilágyi Mihályt csapatával és támogatta a nemzeti pártot. Mátyást a valóságban nem Budán, hanem Pesten választották meg királlyá, 1458. január 24-én. Nemcsak Pestnek és Budának, hanem az országnak életében is korszakos ez a dátum. Buda Mátyás király kora alatt élte meg középkori fejlődésének csúcspontját: világszerte híres királyi rezidencia lesz, Közép-Európa egyik legszebb, legnagyobb város a és azOlaszországból kiáradt renaissance-műveltség központja.

Buda helyzete mindenképen kiváltságos. IV. Béla király korától Mátyásig a királynak a vára, polgárai királyi jobbágyok, akik polgár címet viselnek. Ez a független polgárság — mint Salamon Ferenc írja — némileg cselédi viszonyban állott a királlyal. Pest ebben az időben még külvárosa Budának, bírája pedig mindig egyik budai esküdt volt. A polgárság féltve őrizte függetlenségét a hatalomtól; a budai polgárt, felségsértés esetét kivéve, csak saját bírája vonhatta felelősségre és nem büntethette meg sem a király, sem a nádor, sem a tárnokmester. Adója a XIV. és XV. században 4000 aranyban volt megszabva és ebből Pest 1333 fizetett, a földesurnak járó kilenced alól a város teljesen fel' volt mentve.

A két város mint gazdasági központ.

IV. Bélától Mátyásig a két város az ország legnagyobb és legfontosabb gazdasági központjává fejlődött. IV. Béla király korában nyugat-európai gazdasági élet már igen fejlett, a céhrendszer virágjában volt, a kereskedőknek mindenütt megvannak a maguk egyesületei, az ipart és a kereskedelmet űző polgárságot az uralkodók mindenütt védik a feudális nagyurak önkényeskedése ellen. A főútvonalak már a X. századtól kezdve mindenütt kialakulnak, a német Hansa-városok kereskedői kelet felé egészen az Uralig és a Kaukázusig elhatolnak áruikkal. A folyókat kihasználják közlekedési célokra, a szárazföldi áruszállítás pedig lóval vontatott kocsikon történik. Európa főkereskedelmi vonala a középkorban Flandriából indult ki és a Rajna és a Duna vonalát követve Bécsen, Budán keresztül visz Konstantinápoly felé. Volt egy másik vonal is, amely északról Varsó, Krakkó felől Észak-Magyarországon, Budán és a Dunántúlon keresztül Velence felé haladt. Egy harmadik vonal a Balti-tengert kötötte össze Görögországgal. Buda és Pest, amint látjuk, épúgy, mint ma, beleestek Európa legfontosabb közlekedési vonalaiba. Itt mentek át a Konstantinápoly felől érkező keleti áruk, fűszerek, észak felé és nyugatnak és itt haladtak keresztül északról a német városok készárui. Buda és Pest ezenkívül fontos Duna kikötő is. Láttuk,

hogy nemcsak Európa, hanem az országnak is minden fővonala itt fut össze. Krakkó, Késmárk, Kassa, Buda és Pest az egyik fontos vonal; Brassó, Szeben felől jövő kereskedelmi út, amely Magyarországot és Nyugat-Európát Havasalfölddel és Kunországgal kötötte össze, szintén Budára torkolott.

Buda és Pest gazdaságtörténetét a részletkutatások hiányossága és az adatok felderítetlensége folytán, sajnos, kevéssé ismerjük. Magyarország azonban annyira benne élt Nyugat-Európában, hogy a gazdasági élet jelenségei bizonyára ugyanazok, mint az akkori olasz városokban vagy Bécsben, Augsburgban, Prágában, vagy Párisban. A kereskedő- és iparosrendet ugyanúgy védik az uralkodók nálunk is, mint Nyugat-Európában és azok ugyanolyan féltékenyen őrzik kiváltságaikat, monopóliumokat, kedvezményeiket, mint a nyugateurópaiak. A harc a zsidó kereskedők és pénzváltók ellen általános középkori jelenség, ami megvan nálunk is, a polgárság harca bizonyos előnyökért, a konkurrencia lehető mértékig való kizárása szintén általános jelenség. Buda polgárai is megkapták a fontos árumegállapítási jogot, amit Bécs II. Leopold osztrák hercegtől már előbb megkapott. A bécsi árumegállítási jog sokat ártott a regensburgi és passaui kereskedőknek, mert nem hozhatták áruikat Budára. Buda árumegállítási joga Nagy Lajos korából való privilégium, melynek értelmében Budán kirakásra kényszerítették a zágrábi, pettaui, romániai, csehországi kereskedőket. Budának és Pestnek nagy forgalma lehetett; itt ment keresztül a két legfontosabb keleti árucikk: a bors és a sáfrány nyugatra és a keletiek szőnyegei és selyemárui szintén. A timsó — Salamon Ferenc szerint — Budán át került Boroszlóba a genuaiak szmirnai bányáiból. Eljutottak Budára a nyugati iparnak összes készárui: a londoni gyapjuszövetek, a flandriai acéláruk és Franciaország ipari terményei. Buda két nagy országos vásárán Európa összes áruit és a Keletnek minden fűszerét és fényűzési cikkét meg lehetett vásárolni.

Pest kezdettől fogva Budának a versenytársa volt, de csak Mátyás király alatt nyerte el önállóságát és kapta meg azt a jogot, hogy a Kelet felől jövő árukat megállíthassa. Bioznyára rendkívül sokat jelentett a két város forgalmának növekedése szempontjából az a korszakos jelentőségű pénzreform, amelyet Károly Róbert léptetett életbe. A harminc féle pénznem, amely az árucsereforgalmat megnehezítette, eltűnt és a sok értéktelen vagy bizonytalan értékű pénz helyét elfoglalta a Károly Róbert-féle aranyvaluta. A pénzreformtól kezdve a magyar forint uralkodott egész Közép-Európában. Budán különben már az Anjouk-kora óta pénzverőház állott.

Buda az iparcikkek, a pesti oldal inkább a nyerstermények piaca. Egykorú feljegyzések szólnak arról, hogy Pestnek hatalmas arányú lóvásárai voltak, amelyeken kétezer lovat is lehetett vásárolni, ugyancsak Pesten voltak a hajósok céhének borpiacai. Magyarország már ebben az időben fontos gabonatermő hely, annyira, hogy Németországot nagyrészben a magyar

Alföld látta el gabonával, ezért valószínű, hogy Pest gabonapiacai is jelentékenyek lehettek. Az országnak mai bortermő vidékei akkor még nincsenek meg. A legtöbb bor a Szerémségben terem, ahová Dalmáciából plántálták át a szőlővesszőt, azután Somogyban ; ezeknek a boroknak Pest volt a legfontosabb elárusítóhelye. Pest homokos határán valószínűleg még akkor híre sem volt a szőlőnek. Tudjuk azt is, hogy Magyarországnak a középkoron keresztül szabályozott és rendben tartott folyóiban és tavaiban rengeteg hala volt. A halakat olyan töméntelen mennyiségben fogták, hogy Magyarország volt Nyugat-Európa jelentékeny részének halszállítója és Pesten meg Budán volt a halkereskedelem központja. Buda és Pest kereskedelmének fejlődését a török előrenyomulása Zsigmond király óta kissé megbénította ; a Konstantinápoly felől észak felé irányuló kereskedelem eltérült Velence felé. És rossz hatással voltak Pest és Buda kereskedelmére egyidőben a cseh zsebrákok felvidéki garázdálkodásai is, akik a Lengyelországba és Németországba irányuló kereskedelmet megbénították.

A főváros harmadik része, Óbuda, az egész idő alatt igen csekély, alárendelt jelentőségű. Óbuda a királynők székhelye. Lajos király anyja, Erzsébet itt élt és fejtett ki igen nagyarányú jótékonysági tevékenységet. Később Zsigmond felesége, Cillei borbála lett Óbuda tulajdonosa és ugyanitt élt Mátyás anyja, Szilágyi Erzsébet is. Annyit tudunk még, hogy a fehéregyházi búcsúk híresek voltak.

Amint láttuk, a két Pest az ország életében szerepet alig játszó községből emelkedtek, két évszázad alatt, — a tatárjárástól Mátyás királyig — fontos nagy városokká, stratégiai, gazdasági központtá és az országos események színhelyévé. Fejlődésük folyamatos, zavarólag az oligarchák előbb említett harcai sem hatottak. Buda, mint láttuk kezdetben, mint katonai erősség szerepel, de mint az ország központja, legfontosabb erőssége polgári és kereskedő várossá fejlődik. Zsigmond alatt végleg főváros Buda, katonai, gazdasági, politikai tekintetben egyaránt, sőt Zsigmond alatt már nemcsak királyi székváros, hanem császári székhely is. Zsigmond atyja, Károly alatt Prága a Németbirodalom fővárosa, Zsigmond alatt Buda, ami azt jelenti, hogy rangban Európa legelsőbb városává emelkedett, amelynél csak Róma volt előkelőbb, a pápa székhelye. Zsigmond ide idézte a Schleswig-holsteini hercegeket és innét intézte a Németbirodalom ügyeit. Nagyságra, gazdagságra nem érte el Európa legnagyobb városait : Augsburgot, Párist, Londont, de tekintélyre azokkal vetekedett.

Pest város lassanként hozzánőtt Budához és a legrégibb időktől fogva ez az országgyűlések színhelye.

Hogyan fejlődött a két város gazdaságilag, erre nézve a megfelelő részletkutatások még teljesen hiányoznak, adataink egyébként is rendkívül gyérek. Alig van néhány dátumunk. Buda 1331-ben vásári szabadalmat kapott, 1367-ben Nagy Lajos királytól megkapta az árumegállítási jogot.

Béla király 1244-iki oklevelében szó van a hajózási forgalomról és arról, hogy a hajók kirakodhatnak. Az áru megállítási jog igen gyorsan nagy arányokban fellendítette Buda kereskedelmi forgalmát. Megbízható emlékeink szólnak arról, hogy Zsigmond király korában nagy vásárok vannak Budán ; úgyszólván minden árucikket lehetett venni és eladni. Kun László a habsburgi Rudolffal kötött szerződés értelmében a Németbirodalomból Budára jövő kereskedőket minden vámtól megszabadította.

Az sem lesz túlzás, ha azt állítjuk, hogy Pest, amely Budánál mindig nagyobb város, Nagy Lajos és Zsigmond király korában már az országnak legnagyobbforgalmú városa és kereskedelmi központja. Bertrandon de la Broquière Zsigmond király korában járt Magyarországon, az akkori Pestet így jellemzi : »Szegedről Pestre érkeztem ; Szegedtől idáig a föld róna, termékeny. Számtalan nyájakat láthatni az úton, igásállatokból állókat s vadakként szabadon legelésznek. Pestnek igen sok lókereskedője van, aki kétezer lovat kívánna, itt vehetne. Istállónként adatnak el, egy istálló tíz lóval 2000 forint«. Zsigmond király Nagy Lajos árumegállítási jogát úgy módosította, hogy a külföldiekkel kivételt tettek. Zsigmond királynak a céhekről szóló fontos intézkedései is bizonyára nagyban hozzájárulnak Buda és Pest iparának emelkedéséhez.

IV. Béla korától Zsigmond király haláláig a két város az ország legnagyobb gazdasági központjává fejlődött.

II.

Mátyás király uralkodásától a török hódításig.

Mátyás 1458. februárjában megérkezett Budára, ahol a lakosság örömrivalgásokkal fogadta. Az országgyűlés nagybátyját, Szilágyi Mihályt kormányzóvá választotta melléje, de ő csakhamar kiszabadította magát a zsémbes és uralkodni vágyó öreg katona gyámsága alól. Tizennyolc éves volt még az új király, de szellemi érettsége messzire túlhaladta korát. A törvények megtartására esküt tett és ugyanakkor a budai polgárság is esküvel fogadta, hogy más királyt nem ismer el és engedelmességgel tartozik Szilágyi Mihálynak is mindaddig, míg ő lesz a kormányzó. Buda város Mátyás harminckét esztendős uralma alatt ért középfoki fejlődésének delelő pontjára: igazi főváros, amit Európaszerte emlegetett neve: »Buda regia« — királyi Buda — is mutat. A város Mátyás alatt az ország kulturális életének és politikai mozgalmainak az otthona; az akkori humanisztikus kultúrának, a renaissance-műveltségnek és művészetnek európai jelentőségű központja.

Mátyás király ahhoz az újkori uralkodótípushoz tartozik, amellyel ugyanebben az időszakban Nyugat-Európában is találkozunk: a renaissance-kor »principe«-je, a korlátlan hatalmú monarchia, aki mindent a nagy célnak rendel alá. Országgyűlést nem sokat tartott, mert nem volt szüksége senki tanácsára, a maga eszét és akaratát követte. Ő maga nagyműveltségű ember volt és az olasz fejedelmek divatja szerint felkarolta a tudományt és a művészeteket és udvarát a renaissance-kultúra központjává tette. Minden eszköze megvolt ahhoz, hogy nevét, rettegetté tegye. Magyar birodalma gazdag volt és ontotta a hatalmi politikai folytatásához szükséges anyagi eszközöket; erős hadsereget szervezett, amellyel letörte idebenn az oligarchák féktelenségeit.

Mátyás budai udvara, mint királyi székhely, egész Európa csodája. Itt állította fel Mátyás az első magyarországi nyilvános könyvtárt, amely negyedik nyilvános könyvtár Európában. Sokat hallottunk és olvastunk egy szinte fantasztikus tervéről, egy óriási méretű egyetemnek a felállításáról, ami azonban nem valósult meg, valószínűleg a nagy király halála miatt. Zsigmond óbudai egyeteme megszünt és Mátyás új egyetemet tervezett, amely állítólag nem kevesebb, mint 40.000 hallgatót fogadott volna be falai

közé. A szám fantasztikusan nagy, hiszen ebben az időben az egész művelt Nyugat-Európának nem volt összesen 40.000 főiskolai diákja. Budán állította fel Kárai László budai prépost az első nyomdát, amelynek első terméke a budai krónika, 1473-ban jelent meg. Buda ezenkívül a politikai, a diplomáciai és a gazdasági életnek a központja. A budaiak rokonszenvét és háláját a király azzal nyerte meg, hogy mindjárt uralkodásának kezdetén hadjáratot vezetett a Felvidéken és a cseh zsebrákokat kiírtotta. A győzelmes hadjárattal rögtön helyreállt Buda kereskedelme a Felvidékkel. A pénzverőház, miután Mátyás a sok elértéktelenült külföldi pénz használatát eltiltotta, működését ismét megkezdte. Ettől fogva pénzverésben Budának vezető szerepe van Körmöc mellett Mátyás egész uralkodása alatt.

A király csaknem egész Bécs elfoglalásáig csaknem állandóan Budáról intézi az ország ügyeit. Az első országgyűlést Szegeden tartotta ugyan, de a budai királyi palota az összes fontos tanácskozások színhelye. Itt békült ki többízben haragos nagybátyjával, Szilágyi Mihállyal, aki nehezen mondott le arról, hogy a fiatal unokaöccse mellett az ország ügyeit intézze. Itt volt házassága első feleségével, Podjebrád Katalinnal. 1462-ben Budán tartott országgyűlést, hol a rendek a király személyes vezetésével tárgyalták meg a Griskával kötött békeszerződést. Mátyás 1462. óta, kivéve a hadjáratokkal eltöltött időt, állandóan Budán tartózkodott nagy udvarával, melyet az alábbiakban részletesebben megírunk. A főváros életében is nagy jelentőségű esemény volt a király házassága Beatrix nápolyi királyleánnyal 1474-ben. Beatrix klasszikus műveltségű nő volt, uralomra vágyó, aki nem kevés befolyást gyakorolt az ország kormányzására. Az esküvőt Mátyás roppant fénnyel Fehérváron tartotta ugyan meg december 12-én, de három nap mulva páratlan pompával bevonult Budára. A nagyszabású építkezések, a királyi vár átalakítása, az olasz mintájú ragyogó udvartartás Beatrix királynő bevonulásával kezdődik. Budán az egész élet, a politikai és diplomáciai élet, a tudomány, a művészet, szóval minden az autokrata hajlamú király személye körül csoportosul. Ő országának a legfőbb diplomatája. A renaissance-kornak már fejlett diplomáciája van, ámbár a tételes nemzetközi jog meg nem született meg. Ő fogadja a külföldi uralkodók követeit. Megfordultak Budán elsősorban a pápa követei és állandó követet tart Budán Velence, amelynek a pápai állam mellett ebben a korban a legfejlettebb diplomáciája van. Csaknem állandóan van Budán követe Csehországnak, Lengyelországnak és a Beatrixxal való házassága után igen erős a diplomáciai kapcsolat a nápolyi királysággal. A német császár, a francia és a spanyol udvarok megbízottjai is gyakran megfordulnak Budán. Budáról indultak útnak külföldre Mátyás király nagy kísérettel, pazar pompával utazó diplomáciai megbízottjai. A külföldi követek fogadtatása egykorú emlékek szerint, mindig a legnagyobb pompával és ceremóniával ment végbe. A királyi udvarban a király asztalánál Beatrix óta olasz etikett uralkodott.

Mátyás udvara.

Mátyás kora egyik legfényűzőbb uralkodója, aki rendkívül sokat adott a külsőségekre. A királynak és kíséretének templomba vonulása, az idegen fejedelmi személyek fogadtatása mindig a legnagyobb pompával ment végbe. Felvonultak ilyen alkalmakkor a világi és az egyházi méltóságok. A győzelmi ünnepek alkalmával, amikor a király és a királyné mennyezet alatt vonultak fel, rendszerint a katonaság is megjelent. (Csánky Dezső.) Nagy Lajos óta voltak divatban a budai királyi várban a lovagi játékok; ezeket Mátyás felújította. Egy alkalommal maga is megverekedett egy Hulubár nevű német lovaggal, egy hatalmas erejű bajvívóval.

Bécs elfoglalásáig a királyi udvartartásnak Buda a székhelye. A király csak néhanapján tartózkodik Visegrádon, a másik pompás királyi várban. Budán van az országgyűlés színhelye, itt laknak az összes főurak, a nagy közjogi méltóságok: a nádor, az ország főkapitánya, az országbíró, a tárnokmester és a többi zászlósok. Itt laknak akkori történetünkben szerepet játszó előkelő családok, mint Rozgonyiak, Kanizsaiak, Garai-, Páloczi-, Perényi-családok stb. Főurak házai részben Budán, részben Pesten vannak. Mátyás király uralma alatt mind a két város pezsgő, fényűző élet színhelye.

Mit költhetett Budára? Ezt nem lehet tudni, mert a kutatók sehol sem találták meg Mátyás király számadásait. A király jövedelmeit, amelyek részben saját óriási birtokainak jövedelmei voltak, részben pedig az uralkodók törvényes bevételeiből származtak, 2 millióra becsülik. Budai udvartartására, a könyvtárra, a palota átépítésére, az építkezésekre, kertek fenntartására a király évenkint százezreket, mai pénzünkben milliókat költhetett. A civillista még az alkotmányos Magyarországon is ismeretlen ebben az időben, a király és az ország jövedelmei azonosak voltak.

A király mellett nagy hivatalnoksereg, főhivatalnokoknak és kisebb hivatalnokoknak egész serege végzi az adminisztratív teendőket. A kancellária élén nagyműveltségű papok állanak, mint Szécsi Dénes, esztergomi érsek, akit Váradi István, Vitéz János és Zápolyai György követtek, valamennyien nagyműveltségű humánista főpapok. Mint kancellárok egy időben Bakócz Tamás, a későbbi szomorú emlékű esztergomi érsek és Geréb László szerepelnek. Ezeknek segítségével igazgatta Mátyás államát, a renaissance-szellemtől áthatott Magyarországot. Ezeknek a főhivataloknak székhelye Buda, de egyes hivatalnokok hadjárataiban is elkísérik a királyt. A mai pénzügyminiszternek a kincstartó felel meg Mátyás udvarában, ezt a méltóságot egy időben Zápolya Imre töltötte be. A vár élén az udvarbíró állott, aki Óbudának is várnagya. Említést érdemel közülük Czobor Mihály, akiről feljegyezték, hogy a felvidéki hadjáratban elfogott cseheket éjszakánként a Dunába dobatta. A várparancsnokok közül egyik leghűbb embere volt Ráskai Balázs. Az udvartartást a főudvarmester vezette. A termekben a

kamarások teljesítettek szolgálatot ; ők voltak az udvari ünnepségek díszei. Volt még nagy udvarnoktestület és a királynak nagy testőrsége, ezek közül a testőrök közül került ki Magyar Balázs, a király egyik legkiválóbb hadvezére. Az udvari konyhára a sáfár ügyelt fel. Voltak még nagyszámmal az udvarnál apródok, papok és nagyszámmal voltak mesteremberek, mint szabók, vargák, fegyverkészítők. A király híres kertjeit, amelyek a várhegynek a Vérmező felőli oldalán terültek el, hivatásos kertészek tartották rendben.

Mátyás udvarának szelleme a renaissance-szellem, amelynek irodalmi megörökítését Burckhardtnak, a nagynevű német történetírónak köszönhetjük. Olaszországgal, amely a renaissance-műveltséggel megajándékozta a világot, Nagy Lajos kora óta voltak mélyebb kapcsolataink, és az olasz humanistákkal már Hunyadi János is tartott fenn összeköttetést. Mátyás külső szokásaiban, öltözetében, a kormányzás egész szellemében Olaszországot utánozza, Európának az új szellemben feltámadt országát, Budavára az ő uralkodása alatt magyar földre átültetett kis Olaszország. Ő is, mint az olasz principék, támogatja, kedveli a tudományt és pénzeli a humanistákat. Nápollyal, Bolognával és a renaissance-műveltség legfőbb képviselőjével, Firenzével állandó szoros kapcsolatot tart fenn. Kezdetben még magyar humanisták alkották a király környezetét, mint Vitéz János, Zápolya György, Váradi Péter, Geréb László, később azonban olaszok. Mátyás udvara Beatrix korában csaknem teljesen olasz, ahol magyar szó valószínűleg ritkán volt hallható. Ezek a humanisták, kik között Ugoletti Tadé, Korvin János nevelője, Galeotti, Bonfini, a történetíró, a német Regiomuntanus voltak a legkiválóbbak, nem tartoztak a kor nagy jellemei közé. Igazi renaissance-erkölcsű szellemes kalandorok valamennyien. Kitűnő társalgók lehettek, mert mint Burckhardtnál olvassuk, a művelt udvaroknál megkövetelték a benfentesektől, hogy kitűnő társalgók legyenek, több nyelvet beszéljenek. Szerette volna Mátyás megnyerni a firenzei Ficinot, a híres humanistát, akivel állandóan levelezett, de az nem tudta rászánni magát, hogy Firenzét felcserélje Budával. Mátyás minden földi jóval elhalmozta humanistáit, akik a hiú uralkodót szemtől-szembe superlativusokban magasztalták. Valamennyien aljas hízelgők; Mars istenhez hasonlították Mátyást, sőt megtették őt a legcsodásabb, legszebb férfinak, holott a nagy király, mint a bécsi képtárban levő hiteles és kitűnő képe mutatja, férfiszépségnek épenséggel nem volt mondható. Mátyás azért tartotta és táplálta őket, hogy őt az utókor számára megörökítsék. Bonfini annyira ment a hízelgésben, hogy Róma alapítása előtti időkre vitte vissza a király őseinek családfáját.

A budai humanista társaság nem alkotott zárt társaságot, vagy akadémia-félét, mert az irodalmi és tudományos életnek is maga Mátyás volt a központja, ő maga szellemes társalgó, ha nem is tudós, de mindenesetre igen művelt ember, aki, mint feljegyezték róla, még hadjáratai alkal-

mával is magával vitte kedvelt klasszikusait. Egészen biztos, hogy Mátyás magyar főúri környezete meg sem közelítette sem magát a királyt, sem a magyar és olasz humanistákat műveltségben és tudásban. A hadvezérek, mint Kinizsi, Magyar Balázs, Báthori bárdolatlan, tudatlan katonák voltak, akik a humanisták csoportját, mint élősködő, lebzselő hadat lenézték és a legélesebben elítélték, hogy a király ott tartja őket asztalánál és pénzt költ rájuk. Az egész humanista műveltség odaszorult Buda várába, amely egy kis olasz sziget volt Magyarországon. A renaissance-tudomány alatt még nem a mai megtisztult tudományt kell értenünk. A renaissance-kor említett történetírója rámutat arra, hogy ennek a kornak tudománya még erősen telítve van babonával, sőt a középkori babonákat még ókori babonákkal is szaporították. Bármennyire okos és felvilágosodott emberek is voltak Mátyás és kancellárja, az ország akkor legműveltebb embere, Vitéz János, még hisznek a csillagjóslásban és hisznek abban, hogy különböző durva anyagokból titokzatos eljárásokkal elő lehet varázsolni az aranyat. Ez a kor a alchimia fénykora.

Mátyás nemcsak a tudományt és az irodalmat, hanem, mint olasz uralkodótársai, a művészeteket is kedvelte. Olaszországból hozott építészeket, kőfaragókat, festőket mindjárt uralkodása kezdetén és ő maga is nagy műgyüjtő. Behívta Firenzéből Majanot, a híres fafaragót és szobrászmestert és a firenzei Baccio Cellinit; ezek vezették az építkezéseket és valószínű, hogy az utóbbi tervezte a budai és a visegrádi királyi palotát. Könyvfestőket, díszítőket, másolókat is tartott Mátyás nagyszámmal, munkájukat arannyal fizette. Csánky Dezső megállapítása szerint híres könyvtárára 33.000 aranyat költött évenként, ami mai pénzünkben 10.000 jelent. Beatrixeal zenészek és énekesek is jöttek be és európai hírű volt Mátyás nagy egyházi zenekara. A nyelv, amit az udvar használt, elsősorban a latin volt, azonkívül az olasz, különösen amióta Mátyás olasz humanistákkal vette magát körül és feleségül vette Beatrixot. A latin nemcsak az egyház, hanem a tudományok és a művészetek nyelve, amely a katholikus Európát nagy egységes társadalommá kapcsolta össze. Az olasz Dante, Petrarca és Bocaccio óta Európa legműveltebb nyelve. A magyar ez időben még pallérozatlan, kissé durva, elmaradott nyelv. Ámde ezt beszélte a nép, a középnemesség és a főurak is, akik édeskeveset tudtak latinul, ezért az egykorú feljegyzések szerint Beatrix királynő is kénytelen volt nyelvünket elsajátítani. Mátyás udvarában beszéltek még németül is, sőt talán lengyel nyelven is. A király kancelláriájának a nyelve természetesen latin volt, amely a renaissance hatása alatt ebben az időben visszatért a klasszikus stílushoz. Emlékeinkben nyomát találjuk annak, hogy hegedősök is fordultak meg a budai királyi udvarban és azok képviselték az akkor még kezdetleges magyar nemzeti kultúrát. Ha Mátyás tovább él, vagy ha utóda akad, a renaissance-műveltség bizonyára átlépi Buda falait, áthatol az ország többi polgáriasult városaiba is, mint Kassa,

Pozsony, Lőcse stb. és nemzeti művelődésünkre nagy hatással lesz s talán jóval előbb megteremtjük a magyar nemzeti irodalmat; a nagy király halálával azonban minden máról-holnapra megszűnt, a budai renaissance-műveltség, amely még a polgárság körébe sem hatolt be, fényes álomként foszlott szét.

Mátyás, mint igazi renaissance-uralkodó alkotott, épített és töméntelen pénzt ölhetett bele a budai várpalotába, amely, mint a Schedel-féle krónikában fennmaradt kép mutatja, ragyogó királyi palota lehetett. Úgylátszik Budavár Mátyás alatt csaknem teljesen elveszítette erősség jellegét. Város volt inkább és nem vár. Még egy század mulva is meglátszott rajta, hogy valamikor Európa egyik legszebb kisvárosa lehetett. A királyi várpalotát, amely a mai királyi palota helyén terült el, árok választotta el a Szent György-tértől és hídon lehetett a főbejárathoz jutni. Balkéz felől Zsigmond király palotája feküdt. Berendezése, bútorzata a legfényesebb lehetett. A termeket renaissance-ízlésű bútorok ékesítették. A palotában volt elhelyezve a király 4—5000 kötetet kitevő könyvtára az udvari kápolna szomszédságában. Mindenütt gazdagság és műízlés látszott. A budai oldalon pompás kertek váltakoztak.

Buda jelentősége és fénye akkor sem csökkent, amikor Mátyás Bécset meghódította. Birodalmának fővárosa nem az akkor már állítólag 50.000 lakosságot számláló Bécs, hanem a 8000 lakost számláló kis Buda maradt. Maga a király nagy gondot fordított a városra. A budaiaknak ajándékozta a Sassad, vagy Sasságh nevű birtokot, amelynek fekvését nem lehet pontosan megállapítani. A Szent Péter külvárosnak (mai vizivárosnak) országos vásár tartására adott engedélyt. A város ő alatta kapott Pesttel együtt képviseletet a tárnoki széken. És maga a tárnokmester, aki a szabad királyi városoknak a legfőbb kormányzója volt, Budán lakott és idejöttek hozzá a többi városok képviselői. Kétségtelen az is, hogy a kicsiny, de annál szebb és ékesebb városban Mátyás alatt már nagy vagyon lehetett felhalmozódva, amit a »kincses Buda« elnevezés is mutat. Buda az ország fővásárhelye, ahol Európának majdnem minden kereskedője összesereglett a nagy vásárok alkalmával. Mint említettük, nem sokat jelentett, mint erőd. Mátyás király a város erődítési műveit nem fejleszthette tovább, miért? Könnyű kitalálni; azért, mert egy hatalmas, az akkori Európának egyik legjobban felszerelt állandó hadserege állott rendelkezésére és nem kellett attól tartania, hogy ellenség megtámadja a várost.

Budát szép városnak, sőt Európa egyik legszebb városának mondják olyan idegenek, akik az olasz városokat, Európa akkori legszebb városait ismerték. Az olaszok, akik Beatrix-al nagyobb számmal jöttek be, meghonosították az olasz építkezési stílust és valószínű, hogy a házak olasz stílusban voltak építve. Lakosságát Salamon Ferenc 8000-re becsüli, ami ebben az időben sem túl nagy szám. Fejlődésében egy sajátságos jelenséget állapít

meg Salamon, amit okvetlenül el kell fogadnunk és ami azért is fontos, mert Buda országos szerepét és jelentőségét mutatja : a város polgári jellege Mátyás alatt megszűnt ; jelentékeny részét a főrangúak lakják és az udvari méltóságok és a főhivatalnokok. Szóval a lakosságnak az a legfelsőbb rétege, amely a király mellett az ország sorsát közvetlenül irányította. A régi törzsökös polgárság háttérbe szorult a nemesség és a papság mellett. Budának a szerepe az ország életében Mátyás alatt nagyobb, mint azelőtt bármikor, de nem a polgárság szerepel úgy, mint Károly Róbert alatt, vagy azokban a zavarokban, amelyek Károly Róbert uralkodását megelőzték. A németség, amely még 1439-ben véres harcot vívott a magyarsággal, Ranzanus nápolyi történetíró szerint, aki három esztendőt töltött Budán, elmagyarosodott, a magyar öltözetet a nyelvvel együtt lassanként átvette. Mátyás alatt az összes országgyűléseket Budán tartják, nem Pesten, mint azelőtt, vagy mint Mátyás halála után egészen a város megszállásáig. Az egyetem, melyet Mátyás 1478-ban a régi óbudai egyetem helyett alapított és amelyet a Domonkos-rend látott el tanerőkkel, bizonyára nem kis hatással volt az ország közművelődésére.

A testvérvárosról, Pestről jóval kevesebbet tudunk, mint Budáról. A források szűkösen tudósítanak bennünket, emlékeink gyérek. Rupp Jakab és Rómer Flóris kitűnő archeológiai munkáiból sok mindent megtudunk Pestről, ha egy kis fantáziával feleleveníthetjük a város életét, történeti szerepéről azonban annál kevesebbet tudunk. Aeneas Sylvius szerint Pest falusias külsejű város volt, valószínű, hogy szebb, nagyobb középületei egyáltalában nem voltak. Ranzanus, a nápolyi király követe Pestet nagy városnak mondja. Kétségtelennek látszik, hogy jóval nagyobb kiterjedésű és népesebb város volt Budánál.

Mátyás fényes korszaka alatt két nagy fontos szerepe volt a városnak. Egyik maga a választás ténye : Pest fogadta falai közé a királyválasztásra összegyült nemességet és Szilágyi Mihály hadseregét és a magyar párti város szintén Mátyás jelöltségét támogatta. A város hű maradt Mátyáshoz 1471-ben, midőn a pártütő főurak Kázmér lengyel királyt behozták, ellenállt és falainál megakadt a trónkövetelő bevonulása. Ez volt Pest város másik nagy szerepe Mátyás király uralkodása alatt. Kázmér király esetéből az is kitűnik, hogy Buda fénykorában Pest erős város lehetett. Nagyobb falak vehették körül, amelyek dacoltak az ellenséges ostrommal. Mikor lett királyi város, szóval mikor emelkedett az ország nagy városai sorába? Nem lehet tudni. Egy 1487-iki szerződésben, mint az ország második városa szerepel. Pest szerepéről való ismereteinket ebben foglalhatjuk össze : az ország második és legfontosabb városa, amelynek népe, amint Salamon Ferenc és Rómer Flóris kimutatták, tisztán magyarokból állt.

Mátyás halála után Buda és Pest a renaissance-kultúra aranykorából a gyámoltalan Dobzse László uralmának vaskorszakába zuhantak. Buda

megmaradt továbbra is fővárosnak. Itt éltek falai között a nagyurak, a főméltóságok, akik az ország sorsát intézték. Buda dönt minden nagy, fontos kérdésben elsősorban, Pest a nemesség országgyűléseinek a színhelye. A két város történeti szerepe sokkal nagyobb, mint Magyarország 1541 előtti történetében bármikor.

A két város hanyatlása Mátyás halála után.

Mátyás halála után az első országgyűlést a pesti főtemplomban tartották, ahol kitűnt, hogy a rendek nem kívánják Mátyás király erőskezű kormányának folytatását. Az oligarchák uralmi ványa, melyet a nagytehetségű és nagy energiájú uralkodó fékentartott, most elemi erővel tört elő és Mátyás tehetséges, de szelíd lelkületű fiát, Korvin Jánost ép azok hagyták el legelőször, akik atyjának köszönhették magas méltóságaikat. A főurak Bosznia királyságával ámították a jóhiszemű herceget, aki el is indult délfelé, Mátyás hű emberére, Ráskai Balázsra hagyva kincseit, a koronát és a budai várat. Július 15-én a rendek Budán, a Szent György-templomban folytatták tanácskozásaikat és ekkor Ráskai Balázs látva a küzdelem hiábavalóságát, átadta a várat és a koronát Korvin János ellenfeleinek. Ekkor már elharozták, hogy Ulászló cseh királyt hívják meg a trónra, aki ellen Beatrix királyné intrikált, de őt azzal csendesítették le, hogy az új királlyal feleségül vétetik. 1490. augusztus 9-én a szokásos uralkodói fénnyel a főuraktól és a polgárságtól fogadtatva vonult be Budára Ulászló király. Mátyás dicső nagy birodalma, mely világszerte félelmet, tiszteletet keltett, minden eresztékében recsegett. A legveszedelmesebb trónkövetelő, Miksa császár már Fehérvárig vonult és Budát fenyegette és könnyű szerrel el is foglalta volna a fővárost, ha Fehérvárnál pénzéhes zsoldosai cserben nem hagyják. A másik trónkövetelő Albert, Ulászló testvére Pestet fenyegette és már Rákoson tanyázott hadaival; tőle Zápolya István szabadította meg Ulászlót. Harcokban és vitákban és tanácskozásokban telt az 1491. esztendő, amikor a király összehívta az országgyűlést 1492. február 2-ára Budára. A történelmi nevezetességű országgyűlés, amelyre a nemesség szokatlan nagyszámmal gyűlt össze, felháborodva és fenyegetődzések között utasította vissza a Miksa császárral kötött pozsonyi békét, majd megalkotta a királyi hatalmat alaposan megnyirbáló új törvényeket.

De lássuk csak mostan milyen napok virradtak Mátyás király halála után a nagy király fényes fővárosára, Budára.

Már említettük az előzményekben, hogy a történelmi újkor kezdetén a középkor felbomlott, az ember a középkori univerzalizmusából visszatért önmagához; a zabolátlan individualizmus kora Mátyásé. A hit megrendült, a politikában Macchiavelli erkölcsei uralkodnak, a felsőbb rétegek határtalanul önzők és romlottak. Mátyás minden gonosz szenvedélyt megfékezett;

az ő uralkodása alatt is lázongtak az oligarchiák; egyszer be is hozták a lengyel trónkövetelőt, ő azonban a kis királyokat letörte. Gyámoltalan, lassúeszű utóda alatt a közhatalom a nagy urak prédájává lett. Ulászló jóakaratú, de lassú, renyhe ember volt. Addig, míg felesége az eszes és művelt francia származású Anna királyné élt, uralkodói kötelezettségeivel még csak törődött valamelyest, de annak halála után búskomorságba és tunyaságba esett. Nem akadt a magyarság soraiban egy kiváló nagy miniszter, egy Richelieu-szerű egyéniség, aki a gyámoltalan király helyett a királyi hatalmat a köz javára gyakorolta volna.

A király, azokat a kis időközöket leszámítva, amikor a hadjáratokkal volt elfoglalva, vagy vadászott, állandóan Budán tartózkodott. A fővárosról Fogel József, aki az akkori Budát az eredeti források alapján nagyszerűen rekonstruálta, ezeket írja: »Az új gazda élvezte művészi csínjának pompáját, megszokta kényelmét. Elannyira, hogy akkor hagyta oda, ha jelentősebb dolgai szólították ki falai közül.« Ulászló csaknem összes oklevelei Budáról vannak keltezve. A város még igen szép ebben az időben, habár Mátyás városépítő művészei, építészei, mestermeberei már eltüntek. Az új király már nem épített semmit. A nagy urak mind itt élnek, itt vannak palotáik, — a város teljes polgári jellegét nem nyerte vissza. Itt vannak Bakócz Tamásnak, a szomorú emlékezetű kancellárnak, a későbbi esztergomi érseknek, Thurzó Zsigmondnak, Kesserű Mihály boszniai püspöknek és a többi nagy udvari méltóságoknak palotái.

A királyi udvar ugyanolyan, mint Mátyás király korában, Ulászló az egész szervezetet átvette. A főkancellár az alacsony származású Bakócz Tamás, aki Mátyás alatt tűnt fel, nem mindennapi tehetségeivel. A kor egyik legtipikusabb alakja; igen eszes, de ravasz, kapzsi ember, minden udvari cselszövényben járatos és saját céljainak elérésében határtalanul kitartó. Nagy eszméi, nagy céljai nincsenek. Egyetlen célja önmaga érvényesítése. Mellette Szatmári György emelkedik hatalomra. Ott vannak mint alkancellárok: bethlenfalvi Thurzó Zsigmond, Bakócz János, Tamás testvéröccse és Szalkai László, a későbbi prímás. A király mellett még cseh kancellária is működött. A főtisztviselők csaknem kivétel nélkül a főpapság soraiból kerülnek ki, ugyanúgy, mint Mátyás király korában. Több kincstartója is volt Ulászlónak, akiknek ezekben a zavaros időkben szintén nagy szerepük volt s akik sohasem tudták megtölteni a budai várpalota ürességtől kongó kincstárát. Nevezetesebbek közülök Beriszló Péter, később Szalkai László. A várparancsnok egy ideig Ráskai Balázs volt, Mátyás király igen kedvelt s megbízható embere. A főhivatalnokokat kiegészítette még a kamarások díszes serege, akik már Mátyás király korában is nagy szerepet játszottak. Jómódú, gazdag urak lehettek, mert nem egyszer megtörtént, — mint Fogel József írja — hogy pénzt adtak kölcsön a folyton pénzbajokkal küzdő királynak. Amint ezekből is látjuk, Ulászló úgyszólván változatlanul átvette Mátyás

király fényes udvartartását. Csakhogy ennek az udvarnak fenntartásához Mátyás király busás jövedelmeire lett volna szükség. Ulászló azonban valósággal nevetségesen szegény volt. Az említett udvari személyiségeken kívül voltak még familiaresek, nagyszámmal magyar és cseh udvaroncok s az alsóbbrendű személyzet közé számítódnak az apródok, az udvari papság és a testőrök.

Buda tudományos életét az előzőkben már részletesen ismertettük. Ez Ulászló király alatt is többé-kevésbbé megmaradt, de lassankint elsekélyesedett. A humanisták, kiket Mátyás pénzelt, az eszes, kitűnő társalgó, de jellemtelen had, átszivárgott más udvarokba. Ulászló nem volt művelt ember, latinul tán tudott, de a budai udvarban is állandóan csehül beszélt. Alattvalóinak, a magyaroknak nyelvéből egy kukkot sem tudott. Mátyás tudósai közül a legkiválóbb, Bonfini maradt meg Budán és folytatta Ulászló alatt is már megkezdett történetírói munkásságát. A humanisták továbbra is dolgoztak, amennyire viszonyaik engedték. Sőt az ifjabb Vitéz János, veszprémi püspök vezetése mellett egy olasz-cseh-magyar tudóstársaság is alakult s az új humanistanemzedék tovább akarta folytatni Mátyás nagy humanistáinak megkezdett művét. Ezek közül való volt Szatmári kancellár, Thurzó Zsigmond, Bácskai Miklós, Várdai Pál ; történetíróink emlegetik még Bohuslaw híres cseh humanistát is. A nagyműveltségű Anna királyné alatt az irodalmi élet fellendült, még Buda és Bécs között is kezdtek kialakulni a szellemi kapcsolatok, amiből azt látjuk, hogy Buda még mindig Középeurópának a legerősebb és egyetlen kultúrközpontja, amellyel a sokkal nagyobb és népesebb Bécs is szívesen együttműködött.

Az irodalom még valahogy virágzott Budán, de annál mostohább idők jártak a művészetekre. A művészetek istápolásához ugyanis pénz kell, ami most hiányzott. A Mátyás alatti jóléttel, gazdagsággal, nagy királyi jövedelmekkel, az építkezések, a műgyüjtés és a városfejlesztés is megszűnt. A király világhírű könyvtára valósággal Csáky-szalmája Ulászló alatt. Maguk az eltávozott humanisták sokat eloroztak belőle, a király egyes szép példányokat elajándékozott, úgyhogy a gyönyörű Corvináknak egy jelentékeny része már Ulászló alatt a bécsi császári könyvtár kincsei közé került. Tovább a könyvtár nem gyarapodott, ellenkezőleg, fogyott. Történetíróink megemlítik, hogy Corvin János, midőn a Dunántúl felé hadával megindult, egy csomó szebb kötetet magával vitt, amelyet úgy szedtek el tőle a csontmezei ütközet után, amelyben megverték. Bejutottak a cseh humanisták is Mátyás híres könyvtárába és önmagukat ajándékozgatták meg egy-egy szép kötettel. Bakócz Tamás kancellárnak és a többi nagyuraknak arra volt elsősorban gondjuk, hogy hatalmi pozíciójukat megtartsák és maguknak gyüjtsenek vagyont meg kincseket. Nem volt egy tudatos, művelt politikai nemzet még ekkor Magyarországon, amely a nemzeti kultúrértékeket megbecsülte volna. Mátyás nagy alkotása túlkorainak bizonyult.

Anna királyné halála után Budán a kultúrélet lassanként megszűnik. A király, aki búskomorságba esett, semmivel nem törődött. Az ország fővárosában ettől fogva csak politikai élet van, igaz, hogy az sokkal tevékenyebb, zajosabb, lázasabb, mint Mátyás király uralkodása alatt.

A politikai élet Budán és Pesten.

Vessünk most egy rövid pillantást erre a zajos, de az ország alkotmányos fejlődésének rendkívül nagyjelentőségű politikai életre, amely Ulászló alatt részben Buda, részben pedig Pest falai között lezajlott.

Az előzményekben már többször említettük, hogy Mátyás óta Buda a magyar politikai élet színtere. Itt laktak és működtek az ország sorsát intéző főhivatalnokok és főurak s az a kis legfelsőbb réteg, amely akkor politikával foglalkozott. Ulászló alatt nagy változás történt a magyar politikai életben: betódult a köznemesség is és évtizedeken keresztül rendkívül heves, sokszor szinte vérig menő harcokat folytatott a főnemességgel. Az első nagy összecsapás 1493-ban volt, amikor a király Szent Mihály napjára országgyűlést hívott egybe. Sok nagy eszme, nemzetmentő gondolat merült fel ezeken az országgyűléseken és a viták hevében, s túlzás volna azt állítani, hogy az egész fő- és köznemesség annyira erkölcstelen és romlott, hogy a közügyekkel egyáltalán nem törődött, csak a saját magán- vagy osztályérdekeivel. A nemzetmentő gondolatokat azonban a központi hatalom hitványsága miatt nem lehet megvalósítani. Az 1495. május 9-ére Rákosra összehívott országgyűlésen tovább tart a főnemesség és a köznemesség küzdelme. Amint látjuk, Budának, ahol a főnemesség tartja tanácskozásait, az ellenzéke Pest, ahol a köznemesség tanyázik. Ugyanez folytatódik az 1496-i országgyűlésen, ahol főleg az adókérdés adott hangos vitákra alkalmat.

Az 1498-i nagy rákosi országgyűlésen szerepel először igen nagy számban a köznemesség, amelynek a vezére, szónoka és eszméinek a kifejezője Werbőczi István, a nagy jogász s valószínűleg a magyar politikai élet első nagy szónoka. Werbőczi volt a zord időknek talán legtehetségesebb embere. Ifjúságát, multját alig ismerjük. Biztosra vehető, hogy külföldi egyetemeken végezte tanulmányait, mert nagy művének stílusán, formáján a humanisztikus műveltség látszik. Ő sem volt ment azonban korának a hibáitól, mint a szertelen önzés, kegyetlenség, a szűkkörű osztályfelfogás. Kétségtelen azonban, hogy az ő vezérlete alatt kapott a köznemesség az ország sorsának intézésében először nagy szerepet, ő a kifejlesztője a rendi demokráciának, s az ország sorsának intézése az ő fellépésétől fogva nem kizárólag a főurak kiváltsága. Ezen a nevezetes országgyűlésen átszervezik a törvényszéket, kimondják, hogy minden nemes köteles az országgyűlésen megjelenni, kivéve az egytelkes és jobbágytalan nemeseket, akik közül csak minden tizedik élhet törvényhozói jogával.

Pest város évről-évre színhelye ezeknek a zajos országgyűléseknek, amelyeket valószínűleg nem is kint a Rákoson tartottak, hanem a város közvetlen közelében és nem lóháton, mint egyes tankönyveink írják, hanem erre a célra készült fabódékban vagy sátrakban. A sokszor napokat, sőt heteket igénybevevő tanácskozásokat, ahol rengeteg felszólalás és vita volt, nagyon nehéz lóháton elképzelni. Sajnos, ezek az országgyűlések szervezetlenségük miatt nem gyakoroltak az országra olyan hatást, mintha a nemesség már akkor áttért volna a sokkal jobb, gyakorlatiasabb és a jogok érvényesítése szempontjából is jobbnak bizonyult képviseleti formára.

Meg kell még említeni az 1504-i országgyűlést, melyet szintén Pesten tartottak, ahol kimondják, hogy a király az országgyűlés beleegyezése nélkül nem vethet ki adót. Még ennél is emlékezetesebb történetünkben az 1505-i Szent Mihály napján szintén Rákoson tartott országgyűlés végzése, mely ekkép szól: »Miután az ország rémséges szétrongyolásának, gyöngülésének és jelen csúfságos pusztulásra jutásának oka főleg azokban az idegen urakban és királyokban rejlik, akik azt gyakorta kormányozták, de magánügyeikkel foglalkozva nemhogy megtanulták volna erkölcseit e szittya népnek, mely az országot egykor vérehullásával szerezte és vassal, fegyverrel mind e mai napig oltalmazza, inkább dologtalanságra és nyugalomra adták magokat, mintsem fegyverforgatásra . . .« Ezek a klasszikus stílben megfogalmazott súlyos mondatok természetesen a renyhe és tétlen Dobzse László királynak szóltak. Ez volt a felelet a hármas házassági szerződésre.

1511. április 24-én Budán tartottak a rendek országgyűlést, de ennek alkotmányos életünkben nincs különösebb jelentősége. Így közelgetett el történetünk egyik leggyászosabb esztendeje, az 1514-ik esztendő, amellyel az ország romlása kezdődött. Az esztendő tavaszán a Rómából visszatérő Bakócz Tamás kancellár és esztergomi érsek, a budai országtanács elé terjesztette a keresztes hadjárat tervét, amelyre engedélyt kapott a pápától. A tanács tagjai, kik nagyrészt úgy látszik, még a középkor gondolatvilágában éltek és jobbágyaik hűségéről meg voltak győződve, helyeseltek, csak Telegdi István kincstartó tett ellenvetéseket, hivatkozva a röghöz kötött parasztság elkeseredésére. Tiltakozása azonban hatástalanul hangzott el. Bakócz 1514. április 16-án kihirdette a keresztes háborút, majd Budán a Szent Zsigmond egyházban átadta a kiszemelt vezérnek, Dózsa Györgynek a fehérkeresztes zászlót. Mingyárt a következő napokban rettentő nagy paraszthad tódult Pest alá. A mozgalomban, valószínűleg pestiekkel egy pesti polgár, Száleres Ambrus is résztvett, aki Dózsának egyik alvezére lett. A pesti kuruc táborból indult meg a jobbágylázadás: az ide összeverődött jobbágyság tagadta meg először az engedelmességet a földesuraknak. Bakóczék úgylátszik nem vetettek számot azzal, hogy a parasztlázadás Európaszerte dúló jelenség és hogy Németországból átszüremlettek Magyarországra is a parasztforradalmak fertőző bacillusai. Bakócz kapkod fűhöz-fához, a budai tanács kétségbeesve adta ki a rende-

leteket, de sem Tamás érsek átkozódásai, sem a budai tanács rendeletei nem segítettek: nem lehetett feltartóztatni a lavinát, amely Pestről kiindulva egész Temesvárig végigsepert az országon.

Utána következett Pesten a nevezetes 1514-iki országgyűlés, melynek vezetőszelleme Werbőczi volt. Az új törvény a jobbágyságra rótt terheket a teherbíróképesség legvégső határáig fokozta, majd, hogy megbélyegezze és utódaiban is megbüntesse a parasztokat, örökös szolgaságra kárhoztatta őket. És ugyanezen az országgyűlésen hagyták jóvá a rendek a nemesi Magyarország legnagyobb törvényalkotását: Werbőczi Tripartitumát.

Ez annak a politikai életnek rövid rajza, mely Budán és Pesten zajlott le Ulászló király uralkodása alatt. A belpolitika csaknem teljesen elnyelte a diplomáciát: a külpolitikát. Mátyás alatt inkább külpolitikája volt az országnak; belpolitikai élete jóformán semmi, mert a király, mint autokrata, maga döntött minden nagy belpolitikai kérdésekben és országgyűlést csak ritkán hívott össze.

A diplomáciai élet Ulászló alatt hanyatlóban van, ami abból következett, hogy az ország nem a tekintélyes, tiszteletet parancsoló nagyhatalom többé. Nagy külpolitikai célok Ulászló alatt nincsenek, állandó követe Budán csak Velencének van. A török veszedelem s a gazdasági kapcsolatok szükségessé tették, hogy az Adria városa állandó diplomáciai képviselőt tartson Budán. Erősebb diplomáciai kapcsolatai vannak ebben az időben Magyarországgal még a pápának, azonkívül Buda és Bécs léptek szorosabb kapcsolatba egymással. Az udvari ünnepségek, a lakomák még abban a stílusban folynak le, mint Mátyás alatt, az ünnepségek addig, míg Anna királyné élt, egymást érték a budai várban, de a királyné 1506-ban bekövetkezett halála után azonban a régi udvari élet csaknem teljesen elnémult.

A nagy alkotmányjogi vitáknak, belső párttusáknak a főnemesség és a köznemesség sokszor polgárháborúig fokozódott nagy harcainak Buda és Pest a harctere. Itt zajlanak le annak a szomorú és hanyatló korszaknak összes történelmi jelentőségű eseményei, amelyek Lajos király trónraléptétől (1516.) a mohácsi vészig tartottak. A legfőbb hatalmat Lajos alatt a 28 tagú kormánytanács gyakorolta, melynek tagjai között 12 főnemes, 16 köznemes és 5 pap foglalt helyet. Nagy vezető egyéniség azonban, mint amilyen a másik gyermekkirály V. László alatt Hunyadi János volt, egyáltalában nincs. Hol egyik, hol másik nagyúr van hatalmon. Báthori nádor és Zápolya János az erdélyi vajda csatáznak állandóan a főhatalomért. A másik hatalmas ember Werbőczi, a köznemesség vezére, a negyedik pedig Szalkai, a kancellár és Bakócz Tamás utóda az esztergomi érsekprímási székben. A főnemesség lakóhelye Buda és itt van az udvar közvetlen közelében állandóan a kormánytanács. A köznemesség zajos gyűléseinek színhelye továbbra is Pest, vagy a Pest melletti rákosi mező. Egy kis túlzással szinte azt mondhatnánk, hogy

Magyarország egész története a mohácsi gyászos összeomlásig nem egyéb, mint Budának és Pestnek a harca egymással.

Mátyás király óta Európa fordulópontján vagyunk. A renaissence és a reformáció, amelynek első szele mindjárt Lajos uralkodásának kezdetén megérintette az országot, szétbontották a nagy középkori egységet és megkezdődött Európa differenciálódása. A papság korlátlan tekintélyének már vége. A katolikus főpapság ugyanolyan romlott nálunk is, mint ugyanebben az időben külföldön. Bakócz Tamás, aki Lajos király alatt még egyideig kancellár (1521-ben halt meg 84 éves korában) típusa a renaissancekori tehetséges, művelt, de kapzsi és erkölcstelen főpapnak. Megkezdődik lassanként a nagy nemzeti államok kialakulása. Az államegység gondolatát kiváló uralkodók, vagy nagy miniszterei képviselik. Spanyolországban Katolikus Ferdinánd megteremti az államegységet; Franciaországban a belső egységet vérrel-vassal valósítják meg Franciaország abszolút uralkodói és miniszterei. Erős a központi hatalom ugyanebben az időben az alkotmányos Angolországban és Magyarországon abban az időpontban, amikor Nyugat-Európában minden forrt az állameszmét egy, gyámoltalan, önző központi hatalom képviseli.

Mint mondottuk Buda kormányoz továbbra is; itt laknak az országnagyok, itt van Zápolya János palotája és itt lakik csaknem állandóan az öreg Bakócz Tamás, Drágffy János, itt van Werbőczi István háza, itt laknak Thurzó Elek, Várdai Ferenc, a később nagyhatalommá emelkedett Szalkai László. Itt van Budavárában a korai kapitalizmus leghatalmasabb vállalkozóinak a Fuggerek háza és irodája. A hatalmas kalmár dinasztia, amely ebben az időben már összeházasodott a Thurzókkal, az országnak csaknem egész pénzügyi életét kezében tartotta.

II. Lajos uralkodása alatt.

Lajosról azt jegyzik meg megbízható kortársai, hogy jó tehetségű, jószándékú ember volt, gyorsan sajátította el a nyelveket és egykettőre megtanulta az akkori humanisztikus műveltség elemeit. Nagy műveltségű nevelők töltötték zsenge lelkébe a tudományt. De attól fogva, hogy király lett, nagybátyjának a léha, könnyelmű és a vegetatív lélek örömeinek élő Brandenburgi György őrgrófnak kárhozatos befolyása alá került. Ennek tulajdonítják kortársai is és történetíróink is, hogy a különben szépteheségű Lajos királyból léha, könnyelmű ember lett, aki egész életét mulatozással, ivással, tánccal töltötte, akinek uralkodása alatt a budai királyi udvarban összpontosult a renaissancekornak minden léhasága és romlottsága. Evés, ivás, tánc, tivornyák, harci játékok, vadászat voltak napirenden, a király szórakozásból apródjaival és udvarnokaival durva tréfákat űzött. Az országos komoly ügyekre nem is hederített. Kortársak feljegyzései szerint az udvarban rengeteget ettek, ittak. Az áhitatosság nem szűnt meg; Lajos király nap-nap után misét hallgatott és

buzgón imdákozott a Boldogságos Szűz képe előtt, de tudjuk, hogy a renaissance-kor vallásossága puszta képmutatás, a vallás tanításai nem igen gyakoroltak a lekekre nemesítő hatást.

II. Lajos uralma egyenesvonalú folytatása atyja, II. Ulászló uralmának, a züllés, a romlás tovább tart, Budán, a királyi udvarban szövődik tovább a nemzetnek tízesztendő mulva bekövetkezett rettentő végzete. Az alkotmányos harcok tovább dúlnak, sok nagy eszme, szép gondolat, egészséges terv merül fel a Pesten, Rákoson folytatott szócsatákban. Országgyűlést évről-évre tartanak. A király uralkodásának kezdetén, az 1516-ban tartott pesti országgyűlésen Zápolya János a vezér, aki azóta, hogy a jobbágyfelkelést leverte, a nemesség előtt roppant tekintély. Buda rögtön nagy összecsapásoknak a színhelye. A nemesség legélesebben tiltakozott Bakócz Tamásnak az ellen a terve ellen, hogy a király mellé hattagú bizottságot választanak, mire a király a gyűlést áttette Budára. A nemesség azonban fegyveresen jelent meg és a békétlenkedő fegyveres megtorlással fenyegetődző köznemesség a becsukatott vaskapu előtt csak akkor oszlott széjjel, amikor Tomori Pál várparancsnok riasztó ágyúlövéseket adott le. Lajos Csehországot is Budáról kormányozta, illetve kormányozta helyette az oldala mellett működő cseh kancellária; Buda tehát ugyanúgy, mint Ulászló alatt, Csehország fővárosa is.

A vészfellegek délfelől egyre tornyosultak és a mulató nagyurak néha megborzongtak arra a gondolatra, hogy az ország déli néhány védővára, mint Nándorfehérvár, Jajca, Pétervárad könnyen eleshetnek és akkor Buda és Pest falaiig meg nem áll az ellenség. Az 1518-ban Budára összehívott országgyűlésen a kormánytanács adót akart kivetni a nemességre a török elleni védelem miatt, de az megtagadta az adófizetést. Az országgyűlés is tisztában volt a veszéllyel és a szónokok állandóan mennydörögtek a tehetetlen kormánytanács ellen, amely elherdálta a nemzet javait. A rendi demokrácia azonban tökéletlen és főleg szervezetlen. Az ellenőrzés nem állandó s nem volt az országgyűlésnek szerve, amely a kormánytanácsot a mai minisztériumnak megfelelő szervet felelősségre vonta és állandóan szemmel tartotta volna. Az 1519-ben a nagy országtanács a sánta Báthoryt választotta meg nádornak, a kor egyik legjellegzetesebb alakját és az országnak Szalkai és Bakócz Tamás mellett legkapzsibb, legromlottabb emberét. Pedig a veszély ugyancsak közelgett délfelől. 1520-ban meghalt a harcias Szelim szultán és utóda II. Szulejmán lett, Törökország legnagyobb uralkodója, a nagy törvényhozó és birodalomszervező. Szulejmán trónralépése, ha Magyarország konszolidált, bölcsen kormányzott ország talán nem lett volna nagy veszedelem, mert a szultánnak nem voltak észak felé hódító céljai. Az állameszme elposványosodása, a rossz politika, a belső rend hiánya az oka annak, hogy Szulejmánnak oly végzetes szerepe van Magyarország történetében. A Budán mulató urak kissé megijedtek arra a hírre, hogy Szulejmán átvette a hatalmat s kiadták rögtön a rendelkezéseket, csakhogy a budai kormánytanács nem tudott

parancsolni a bánoknak, akik az ország déli határainak őrizetével voltak megbízva. A fenyegető veszély napjaiban tartotta meg Lajos esküvőjét Budán a családi szerződésben neki ítélt menyasszonnyal, habsburgi Mária hercegnővel. És ugyanebben az időben tartotta meg lakodalmát a király helyettese Báthory nádor is, szóval Budavára hangos volt a zajos vigalomtól. Közben meghalt Bakócz Tamás és utóda Szatmári György, a prímási székben, a kancellári méltóságot pedig Szalkai vette át. Mindketten úgy Szatmári, mint Szalkai kötelességérzet nélküli kapzsi és önző emberek voltak.

Mialatt Buda hangos volt a király és a nádor házasságának örömeitől, elesett Szabács, majd Nándorfehérvár és nyitva állt az út a török hadsereg előtt a főváros felé. Az udvarban a kormánytanács tagjai kissé megszeppentek. Lajos király Szerémi nem épen megbízható krónikája szerint haragjában megpofozta a főpapokat, majd 1521. november 19-ére országgyűlést hívott össze Budára.

A király és a kormánytanács rettentő helyzetben voltak. Egy jól felfegyverkezett ország, amelyben a társadalmi béke felett egy erős akarat őrködik, mint Mátyás király korában, a nagy király anyagi eszközeivel Szulejmánnak ellent tudott volna állani. Ámde a kincstár üres volt, s amióta az urak bosszúból levágták a színmagyar jobbágyság felét, rettentő volt a szegénység. A budai országgyűlés általános adót vetett ki, melyet a nemesség is köteles fizetni és a gyűlésen valóban nem hiányzott az önzetlenségnek, a hazafiságnak szavakban való megnyilvánulása. Hiszen nagyvonalúságban, önzetlenségben a budai országtanácsban és a pesti országgyűlésben nem volt hiány. Világért sem lehet azt állítani, hogy a nemzet teljesen elernyedt volna, vagy hogy minden jószándék és tisztességes törekvés teljesen kialudt volna a lelkekből.

A budai végzések kétségkívül nagystílűek és alkalmasok is lettek volna az ország megmentésére, csak az volt a baj, hogy a végrehajtóhatalom hitványsága, züllöttsége miatt a megajánlott pénzek nem folytak be Fortunátus Imre kincstárnok kezéhez.

Lajos király felocsudva a félelemből, 1522. január 13-án megtartotta esküvőjét Budán Habsburgi Mária hercegnővel. A budai végzéseknek nem volt semmi foganatjuk; a főváros csaknem végtelenül állott nyitva az egyre jobban fenyegető török hatalom előtt. Pétervárad volt az egyetlen erőd az ország déli szélein, amely a fővárosokat védte. A lelkesedés, mely a budai gyűlésen megnyilvánult, rögtön lelohadt, amint az áldozatokat végre kellett volna hajtani. Mindebből azt látjuk, hogy a nemzet még meglehetősen kiskorú. Kollektív nemzeti érzület, mely mindenkit egybekapcsolt volna, még ebben a korszakban nem volt. Önkéntes áldozatokra, hogy megmentsék a hazát, senki sem volt hajlandó; erős központi hatalomra lett volna szükség, amely kíméletlenül behajtotta volna az országgyűlés által megszavazott közszolgál-

tatásokat. Buda, mely az országot kormányozta, csak tanácskozótestület volt, nem hatalom, nem az erős ország szimbóluma, mint Mátyás idején.

A felajánlott adókból, amelyek milliókra rúgtak volna, ha azokat tisztességesen behajtják, mindössze 45.747 forint gyűlt össze — kicsiny, szinte parányi összeg, amellyel az ország komoly védelmére még csak gondolni sem lehetett. Burgio Antal pápai követ rendkívül fontos jelentései szomorú világot vetnek az ekkorbeli Magyarországra.

A sikkasztásokat és a közpénzek gyalázatos elpocsékolását már a következő 1523. évi országgyűlés szóvá tette, szigorúan felelősségre vonva a kancellárt, a kincstartót. Hatalmi eszközök azonban, sajnos, nem állottak a köznemesi országgyűlés rendelkezésére. Kivetettek új adókat és majd törvényt hoztak, amely a luteránusokat fejvesztéssel bünteti, majd megválasztották a feltétlenül tisztességes és jószándékú Tomori Pál kalocsai érseket az ország főkapitányává. Tomori eredetileg katona volt, akit családi szerencsétlensége vitt a kolostor falai közé, azonban katona létére jámborabb és keresztényibb lelkületű volt kora renaissance-erkölcsű főpapjainál, például Szalkai prímásnál, aki az esztergomi érseki széket még arra sem méltatta, hogy a papi rendet felvegye.

1524-től kezdve Budán valóban sokat tanácskoznak az ország védelméről. Ebben az esztendőben jött a magyar fővárosba Burgio követ, hogy a Vatikánnal állandó összeköttetést tartson és a budai kormányt ellássa tanácsaival. Tomoriban, a katonai főpapban megvolt a jóakarat. Gyorsan megerősítette a déli részek néhány végvárát és megtett minden előkészületet a védelemre. Jószándékú főkapitány mögött azonban egy felfordult ország állott és egy fejetlen társadalom. 1524-ben meghalt Szatmári György érsek, a ravasz, önző és egyéni céljaiban végsőkig kitartó főpap, de utóda Szalkai sem volt különb. Ennek a három embernek: Szalkainak, Zápolyának és Báthorinak a versengése tölti ki az egész időszakot. A három versengő nagy úr közül azonban egyik sem volt igazi nagystílű személyiség; Zápolya sem. A vajda ambíciói jóval nagyobbak voltak, mint tehetségei, ámbár talán még ő volt a legtisztességesebb, a legönzetlenebb a főhatalomért tülekedő társai között.

Az 1524-iki pesti gyűlésre a rendek csak követeiket küldték el. Megjelent Bugio, a pápai követ is, Werbőczi István pedig nagy ékes szólással tárta fel a képviselők előtt az ország helyzetét. A rendek haragja a hatalmas német bankárdinasztia és a zsidó származású Fortunátus Imre kincstárnok ellen irányult. Nemsokára megjelentek Budán Szulejmán követei, kik felszólították a királyt és a kormányt, hogy adjanak szabad utat a török hadseregnek az ország déli területein való átvonulásra. Ezt a németbarát király és az országtanács természetesen megtagadták. Ez nem lett volna baj, ha az ország minden erejét összpontosítani tudták volna a török elleni védelemre, ha a nagyurak megnyitották volna kincstáraikat, lemondtak volna búsás jövedelmeikről és kincseiknek legalább egyrészét feláldozták volna a haza

oltárán. Ám de ezt nem tették. Megtagadták az átvonulást, de hiányzott az erő arra, hogy szembeszálljanak a szultánnal.

A hangulat Budán a délről fenyegető veszedelem miatt egyre elkeseredettebb és maguk a rendek is érezték, hogy az ország létéről vagy nem létéről van szó. Erre mutatnak az 1525 április 24-én Rákoson tartott országgyűlés zajos jelenetei és az ott hozott határozatok.

A rendek fegyveresen gyűltek össze és miután a pesti Szent Péter-templomban megtartották az előzetes tanácskozást, majd egy rövidebb gyűlést rögtönöztek Werbőczi elnöklete alatt Budán, május 13-án megkezdték a Rákoson tanácskozásaikat. Hangulat lázas volt és végsőkig elkeseredett. Panaszkodtak Szalkai prímásra, a vargaivadékra, súlyos vádak hangoztak el a sánta Báthori ellen és szidták Fortunátus Imrét, az alkincstárnokot. A királyhoz hatvantagú küldöttséget menesztettek és azt követelték, hogy rögtön távolítsa el udvarából az idegeneket, akik leginkább a király körül lebzselő és intrikáló németek voltak. Követelték, hogy Szalkai és a többiek helyett más tanácsosokat válasszon, a sikkasztással vádolt Fortunátus Imrét pedig kincstárnoki állásából rögtön csapja el. Május 15-én 120 tagú küldöttség jelent meg a királynál, akik azt követelték, hogy a németeket rögtön csapja el. Súlyos vádak hangoztak el a Fugger-ház ellen is, amelynek működéséről és budai szerepéről még alább részletesebben szólunk. Fugger-ház elleni vádaknak nem volt alapjuk ; Fuggerék kalmárok voltak, szállítói az udvarnak, bérlői a kincstári javaknak és semmi mást nem tettek, minthogy behajtották a kölcsönökért a kamatot és beszedték a jövedelmet, mely kijárt nekik üzleti vállalkozásaikért. A bűnösök a főurak voltak és az ország anyagi lezülléséért felelős maga a király volt és a kormánytanács, amely mellette működött. A gyűlésen a király maga is megjelent és Werbőczi ecsetelte előtte az ország bajait, követelve a Fuggerek kiűzését, az alkalmatlan tanácsadók rögtöni menesztését és egyéb üdvös rendelkezést a honvédelem biztosítására és a belső nyugalom biztosítására.

Egyébként a gyűlés sok üdvös és hasznos végzést hozott. Csakhogy azokat az országtanács épúgy nem hajtotta végre, mint az előbbi esztendőben hozottakat. Végül elhatározták, hogy a tanácskozásokat még ebben az esztendőben Hatvanban folytatják. Hatvanba azért tették át a gyűlést, hogy a Budán lakó országtanács és főurak, akik a nemesség soraiban meghasonlást igyekeztek támasztani, ne alkalmatlankodjanak.

Az új pesti gyűlésen a következő év áprilisában már Werbőczi a nádor, a köznemesség szemefénye és vezére. A főurak azonban sokkal hatalmasabbak voltak, mint látszottak. A főurak nemrég megalakult klikkje : a kalandosok társasága, amelynek Zápolya is tagja volt, Werbőczit megbuktatta s nem került nagy fáradságukba a köznemesség egy részét vesztegetésekkel, ígéretekkel megnyerniök. A király helyettese ismét Báthori lett, a vészterhes napok egyik legsötétebb emlékű közszereplője. Werbőczi István budai házát fel-

dúlták, ő maga menekült Budáról és a mohácsi vész alatt zomolyi várában húzta meg magát.

1526. évi májusban tartott országgyűlés azért hozta szigorú végzéseit, hogy az ország védelemre képes állapotban várja Szulejmán szultánnak akkor már fenyegető támadását. Elrendelték, hogy a nemesség fejenként keljen fel a haza védelmére és ugyancsak katonai szolgálatot teljesítsenek ebben az esetben a parasztok is. Kivetett ezenkívül az országgyűlés nagy adót a honvédelem költségeire. Május 9-én ért véget az országgyűlés és a szultán nagy hadsereggel, melyet az iskolás történetírás több mint százezer főre becsül, de amelyik körülbelül 50—55.000 főnyi lehetett, megindult Magyarország déli határai felé. A kormány mellett ott volt Budán Burgio pápai követ, aki úgy a királyt, mint a kormánytanács tagjait a legvégsőbb ellenállásra buzdította. Ha erős kormány van, amely egyesíteni tudja a védelemre a nemzet összes erőit, még akkor sem valószínű, hogy az ország szembe tudott volna szállni a világnak akkor a legjobban felszerelt és legjobban vezetett hadseregével. A megroppant nemzeti erőkkel, erős központi hatalom és irányítás nélkül pedig esztelenség volt felvenni Szulejmán hadseregével a harcot. A kormánytanács érezte az ország gyengeségét. Esztendők óta sürgették a külföldi segítséget a pápánál és főleg a német birodalomban ; ott jártak a magyar küldöttségek az 1521—23-iki és 24-iki német birodalmi gyűlésen, üres ígéretnél egyebet azonban nem kaptak. 1526-ban, amikor végre a régóta fenyegető nagy török támadás bekövetkezett, maga a király és a kormánytanács minden józan eszű tagja láthatta, hogy a külföldi segítségre számítani nem lehet. Ami külföldi segítséget az ország a pápától, Csehországtól és Lengyelországtól kapott, nem lehetett komolyan venni a világnak I. Ferenc francia királyé mellett akkor legnagyobb hadserege ellen.

A mohácsi vész nem tartozik tárgyunkhoz, csak azok a következményei, amelyek a főváros történetével kapcsolatosak. A mohácsi csata a meggondolatlanságnak és a vakmerőségnek siralmas kudarca volt — mint egy kiváló magyar katonai történetíró (Gyalokay Jenő) megjegyzi. Sokkal helyesebb lett volna, ha a király és tanácsa Tomori Pálnak, akkor még Pétervárad parancsnokának tanácsát fogadják el és alkudozni kezdenek a szultánnal. Szulejmánnak nem voltak hódító tervei és Magyarország esetleg adófizetés árán megszabadult volna a török inváziótól.

Szulejmán hadserege szeptember 3-án indult Buda felé és 6-án ért a várba, amelyet védtelenül, üresen talált. Buda nem volt nagy és komoly erősség, de ha van számottevő nemzeti védelem és valaki idejében elég erős csapatokat visz fel a várba, ellent lehetett volna a törökök bevonulásának állani. Szulejmán szultán a várban való időzését maga írja le emlékirataiban, nem szólva természetesen arról, hogy a várost felgyujttatta és Buda díszes házai a királyi vár kivételével csaknem mind a tűz martalékaivá lettek. Mária királyné Mátyás király kincseit és összes holmijait, miután Várdai

Pál egri püspöktől és Bebek Jánostól a király gyászos végéről értesült, uszályhajókra rakatta és megindult Pozsony felé. Szulejmán nem tartotta meg a várat és ebben az időben még nem gondolt Magyarország meghódítására. Magyarországgal szemben nem táplált komolyabb hódító terveket. Ezért volt helyes Tomori Pál említett álláspontja. A szultán Buda és Pest között hidat veretett, mint ő maga leírja és hadait átszállította a pesti oldalra. A királyi palota kincseit, köztük a híres Herkules-szobrot, Diana és Apollo szobrait hajókra rakatta és Konstantinápolyba szállította. September 25-én Pest várost is felgyujttatta és megindult hadseregével Szeged, felé és bámulatos gyorsasággal, miután csapatai a Duna—Tisza közét a legbarbárabb módon feldúlták, október 12-én már kivonult a szerencsétlen, porig alázott országból.

Buda és Pest a végleges török megszállásig.

Az 1541-iki végleges megszállásig még igen sokat szerepel Buda és Pest a nagy események forgatagában, de a két város szomorú hanyatlása már megkezdődött. Régi fényét, gazdagságát lassanként mind a kettő elveszítette. A két város volt legelsősorban áldozata annak a fokról-fokra való süllyedésnek és általános romlásnak, amely Mátyás király halála után megindult, de amely nem a mohácsi tragédiával, hanem Szulejmán szultán 1541-iki bevonulásával fejeződött be. Zápolya alatt Buda a főváros továbbra is; a nemzeti párt mindent elkövetett, hogy az ország természetes központja a német párt és Ferdinánd kezére ne jusson és a két párt közötti ádáz küzdelem a főváros birtokáért folyik.

Ferdinánd, miután hívei 1527. januárjában Pozsonyban megválasztották, júniusban megindult Buda ellen és egymásután foglalta el Győrt, Komáromot, majd Esztergomot. Az erélytelen és gyámoltalan Zápolya a nemzeti király, menekült Budáról, ahová Ferdinánd a szokásos fénnyel, pompával, a lakosságnak minden ilyen alkalommal tanusítani szokott örömrivalgásai között vonult be. Ferdinánd január 21-re Budára gyűlést hívott össze s miután rendek azt követelték az uralkodótól, hogy a fenyegető török veszedelem ellen németbirodalmi összeköttetéseit vegye igénybe, a gyűlés feloszlott. Ferdinánd ezután Katzianer nevű vezérét nagyobb német és magyar csapattal János kírály után küldte, majd Bécsbe ment, hogy megsürgesse a török ellen a Németbirodalom segélyét.

Az ellenkirályok ádáz harca tovább tartott. Zápolya, aki olyan szívós kitartást tanusított a trón megszerzésében, ellenfelével, Ferdinánddal szemben egészen gyöngének s tehetetlennek bizonyult. A nemzet egész ereje felőrlődött a magyar és a német párt egymás ellen való polgárháborújában. Ha az egymás ellen küzdő erők Szulejmán ellen fordulnak, némi kis német segítséggel talán fel lehetett volna tartóztatni a közelgő katasztrófát és

Magyarország a másfél évszázadig tartó török jármot talán elkerülte volna. János közben a szultánnal kötött szövetséget és összeköttetésbe lépett a szultán szövetségesével, Ferenc francia királlyal.

Védencének, János királynak megvédésére indította meg Szulejmán 1529-ben második hadjáratát Magyarország ellen, amelyben a cél volt Budának, a fővárosnak megszerzése, a balsorstól üldözött magyar nemzeti király számára. Ferdinánd, aki szintén csak a magyar korona megszerzésében mutatkozott szinte páratlanul erélyesnek, az ország megvédésében szintén tehetetlennek látszott, kapkodott fűhöz-fához, leveleket írt a német fejedelmeknek, hogy nyujtsanak segítséget, de a segítség elmaradt. A szultán 1529. júniusában már Nándorfehérvár alá vonult roppant hadával és úgy volt, hogy Zápolyával a mohácsi mezőn találkoznak. Nyilvánvalónak látszott, hogy a szultán hadjáratának végcélja Buda megszerzése, Ferdinánd azonban úgyszólván semmit sem tett az ország legfontosabb pontjának védelmére. Csak az utolsó napokban, midőn a szultán már megindult, küldött körülbelül kétezerfőnyi segélyt, ami természetesen a szultán nagy haderejéhez képest elenyészően csekély volt. Ferdinánd nemtörődömsége annyira felbőszítette a németpárti magyarokat, hogy sokan bosszúságukban Zápolyához pártoltak.

A szultán szeptember 3-án érkezett meg a vár alá. Ugyanazokban a napokban ért Buda alá, mint három esztendővel azelőtt, miután a magyar sereget Mohácsnál szétverte. A németpárti Nádasdy Tamás elhatározta, hogy a királyától reábízott várat utolsó csepp vérig védelmezi. A bátor magyar vezér azonban pórul járt. Zsoldéhes és gyáva német csapatai megkötözve elzárták és a kapukat kinyitották Szulejmán csapatai előtt. Nádasdy, kit magyar hívei szabadítottak ki kellemetlen helyzetéből, Zápolya táborába ment át. A hatalmas szultán bevonult ismét Budára, de a város ottmaradt polgárainak rossz sejtelmei nem váltak valóra. Budát a szultán magyar barátja és szövetségese számára szerzte vissza s minden rablást, kihágást a katonáknak a legszigrorúbban megtiltott. A szultán, miután ünnepélyesen átadta János királynak a magyar fővárost s nagyobb hadat hagyott hátra a vár védelmére, főseregét megindítota Bécs felé.

A szultán második hadjáratától kezdve Budavár végleges elfoglalásáig mind a két király a török barátságát igyekezett megnyerni. Szulejmánnak János király és a magyar párt volt a rokonszenvesebb, Ferdinándban, az ellenkirályban a Németbirodalom és a német ügy képviselőjét látta és nem állt Ferdinánd pártjára, annak dacára, hogy az követei révén mindent elkövetett Konstantinápolyban, hogy maga és pártja számára a szultán barátságát és támogatását megnyerje. Zápolya halála után a zavarok csak fokozódtak. Milyen rendkívül nehéz helyzetben volt a magyarság, legjobban az bizonyítja, hogy még olyan kiváló és nagyeszű diplomata és politikus, mint Martinuzzi is, tehetetlennek bizonyult és elbukott. Bor-

zasztóan nehéz volt két ellenség között választani; kié legyen Buda és vele együtt az ország: a töröké-e, vagy a németé? Izabella királyné, János király özvegye, nem tudta mitevő legyen: átadja-e Budát Ferdinándnak, vagy kitartson a török mellett? Martinuzzi hintapolitikát követett; megpróbálta egyiket a másik ellen uszítani, egyiket kijátszani a másikkal. Martinuzzi tragédiája mutatja, hogy ez a politika is meddőnek bizonyult. Izabella királyné visszatérve 1540-ben Erdélyből, a kormánnyal együtt igyekezett berendezkedni Budán. Ferdinánd azonban nagy erőkkel készült Buda ellen. Ha a Németbirodalom, amely ekkor már el volt merülve a nagy vallási harcokba, nagyobb segítséget nyujt, Buda német kézre kerül s az ország valószínűleg Ferdinándé lesz. Ferdinánd és az ország tragédiája az volt, hogy az a segély mindig puszta ígéret maradt. 1540. szeptemberében Fels Lénárd nevű vezérét küldte Budára és Izabella királynétól az 1538-i váradi szerződés végrehajtását kívánta, amelynek értelmében Zápolya János halála után a koronával az egész ország reászáll. Midőn Fels Lénárd csapatai közeledtek, megjelent a királynénál Szulejmán szultán követe, aki megígérte urának legodaadóbb támogatását. A királyné is a szultán védelmét kérte. Közben azonban a királyné tanácsosai Ferdinánd megbízottaival paktáltak.

A királyné habozása és kétszínűsége megpecsételték igen gyorsan Buda sorsát. Izabella már legkiválóbb tanácsadójának, Martinuzzinak a megöletése árán is hajlandó lett volna átadni Budát. A magyarpárti kormány azonban védte a várost; Roggendorf német vezér erős csapatai, amelyek 1541. május havában megkezdték az ostromot, semmire sem mentek a várossal. Június hónapban az ostrom teljes erővel tart, a Petrovits és Batthyány Orbán vezérlete alatt küzdő őrség azonban minden támadást visszavert. A várat az éhség is fenyegette s már-már úgy látszott, hogy Ferdinánd vezére célt ér és Buda elesik. Június végén tudták meg a várbeliek, hogy Szulejmán ismét nagy hadsereggel közeledik és Kelenföldbn ütött tábort. Roggendorf, aki most már annak a veszélynek volt kitéve, hogy két tűz közé szorul, Pestre vonult át hadseregével. Szándékát azonban a törökök megsejtették, a visszavonuló sereget hátba támadták és legnagyobb részét megsemmisítették. Ferdinánd vezére súlyosan megsebesülve jutott Komáromba, ahol néhány nap mulva meghalt. Egykorú források a németek veszteségeit tízezer főre becsülik.

Szulejmán most már minden akadály nélkül érkezett meg a budai vár alá. Serege augusztus 26-án Pestet foglalta el, majd a szultán a budai oldalra vitte át táborát s Óbudán szállt meg. Itt fogadta augusztus 28-án Fráter Györgyöt és a törökpárti urakat. A szultán és a magyar urak között hosszabb tárgyalások kezdődtek. Közben Izabella a kis János Zsigmondot is leküldte a szultánhoz. Senki nem sejtett semmi rosszat. Fráter György és maga Izabella királyné is azt hitték, hogy a szultán ismét mint jóbarát

jött ugyanúgy, mint 1529-ben és nem is gondol arra, hogy a maga számára elfoglalja a várost. Buda kapui nyitva állottak és szabadon bemehettek rajta a török katonák. Mialatt a szultán lent, Óbudán, Izabella királyné küldöttségével tárgyalt, vagy 3000 főnyi török katona ment fel a várba sétálva, mint kíváncsi szemlélő. Amikor elég erősnek érezték magukat, előrántották rejtve tartott fegyvereiket, erre a janicsáraga kitűzette a török zászlókat és kihirdette, hogy a vár a szultáné.

Ez történt 1541. augusztus 28-án, a szerencsétlen mohácsi ütközetnek 15-ik évfordulóján.

Iskolás történetírásunk Buda és Pest városok elvesztét úgy szokta feltüntetni, hogy az pusztán a török álnokságának és hitszegésének tulajdonítható. De ez a felfogás nem egészen helyes. Szulejmán szultán kétszer bent volt a várban: 1526-ban és 1529-ben, mind a kétszer megtarthatta volna magának, ámde nem tette. Közvetlen 1541. előtt Ferdinánd a várat kétszer fenyegette s először Fels Lénárd, majd Roggendorf ostromolták. A szultán tudta azt is, hogy Izabella királyné megbízhatatlan és Ferdinánd kezére akarja átjátszani a magyar fővárost. Így látva, hogy Buda és Pest előbb-utóbb mégis csak német kézre kerülnek, elfoglalta a várost, ezúttal a maga számára.

A két főváros elfoglalása úgy az országban bent, mint Nyugat-Európában szinte leírhatatlan hatást keltett. Az ország legfontosabb stratégiai és gazdasági központjának elvesztése az ország egyharmadának elvesztével járt. A török birodalom egyszerre csak felhúzódott a Száva vonalától egészen a Duna könyökéig és a rettegett hódító katonai nagyhatalmasság odaférkőzött a Németbirodalom szomszédságába. A félelem egyszerre végigreszketett Németországon. Most kezdték a jobbérzésűek belátni, hogy Magyarország támogatásának megtagadása milyen végzetes veszedelemmel járt. A civilizált Magyarország területére felhúzódott a barbár ázsiai nagyhatalom, amely innét Európa szívéből bármikor halálos csapást mérhetett Nyugat-Európára. V. Károly császár s a birodalmi rendek, úgy a katolikusok, mint a protestánsok, tanácskozni kezdtek, hogy mi módon lehetne visszafoglalni Budát és kiűzni a törököt a birodalom szomszédságából. A tanácskozások azonban nem jártak eredménnyel; a Németbirodalom és Európa annyira bele volt bonyolódva a vallási kérdésekbe, hogy másfélszáz esztendőn keresztül Nyugat-Európa egyetlen uralkodója, vagy politikusa sem foglalkozott komolyan a magyar főváros visszafoglalásának gondolatával.

Mátyás király alatt a két város a gazdasági életben is vezetett. Bonfini írja, hogy Mátyás olasz iparosoknak százait hozta be az országba. Az Ofner Stadtrecht-ből sejthetjük, hogy Budának igen sok iparosa és kereskedője lehetett. Tudjuk azt, hogy Mátyás újból szabályozta a céheket. Bécs versenye sokat ártott a két városnak, de az ország gazdasági életében való szerepükhöz egy más magyar városé sem volt fogható. A budai súlymérték

vált általánossá, ami Buda vezető szerepét kézzelfoghatóan mutatja. A két város gazdasági élete Mátyás halálától 1541-ig tart. A zavaros korban sem hanyatlott Fovius szerint 1541-ben Pest kereskedési főpiaca és különösen baromvásárai híresek; a lovat, marhát itt gyüjtötték össze. Oláh Miklós is megemlékezik a két város virágzó gazdasági életéről.

Buda történetével kapcsolatban a város és az ország életében való nagy szerepük miatt külön meg kell emlékeznünk a Fuggerekről.

A Fugger-család volt ennek a korszaknak legnagyobb üzleti vállalkozója. Kereskedők, bankárok, bányatulajdonosok, hadseregszállítók voltak. Ugyanebben az időben Magyarországon is volt egy kalmárdinasztia: Bethlenfalvy Thurzó János családja, amely szintén hatalmas vagyonra tett szert, főleg a lengyelországi kereskedelem lebonyolításával és azzal, hogy a kormánytól megkapta a felvidéki rézbányák kihasználásának privilégiumát. A két család II. Ulászló alatt összeházasodott. Thurzó János fia, György 1497-ben házasságra lépett a Fugger-ház fejének, Ulriknak leányával, Annával.

Az Augsburgban levő, egész Európát behálózó Fugger-féle üzletek második központja a budai várban volt. A család ebben az időben már milliók ura volt. Ulászló király Beatrixnak, Mátyás király özvegyének, 200 ezer forintnyi hozományát csak úgy tudta visszafizetni, hogy Thurzó János ezt az összeget kölcsönadta neki a Fuggerek segítségével. Thurzó János különben a főkamara-grófi méltóságot viselte 1496. óta és ugyanakkor Anna királyné kamarása volt. A Fuggerek fényűzési cikkekkel is kereskedtek és az ezekért kiadott rengeteg pénz mind az ő zsebükbe folyt. Budán főügynökséget tartottak, amelyet a besztercebányai bányatermékek értékesítése végett állítottak fel. Az ügynököt, aki a fióknak az élén állt, factornak hívták. A Fugger-ház volt az udvar szállítója és szerezte meg a drága ruhákat, ékszereket, a sok fényűzési cikket fogyasztó udvar és előkelőségek számára. Ezek fejében a Fuggerek megkaptak bizonyos királyi jövedelmeket és így búsásan behajtották kamatos kamatjaival együtt a kölcsönadott pénzt, az ékszereket, a luxuscikkeket. Ebben a korban még szilárdan kialakult üzleti erkölcsök egyáltalában nincsenek s bizonyos, hogy a Fuggerek sokkal nagyobb kamatot szedtek a napjainkban törvényesen megengedett kamatnál. Ők az uralkodók, főpapok, előkelőségek házi bankárjai, ők bonyolították le még a pápák pénzügyeit is.

Buda ebben az időben nagy kereskedelmi központ. Mint Wenzel Gusztáv kimutatja, nemcsak a Fuggerek, hanem más külföldi nagykereskedőházaknak is voltak itt üzleteik és fiókjaik, mint a nürnbergi Seldener Mártonnak és a szintén nürnbergi Tetzel és Ebner bankházaknak. Budának ebben az időben sok nagykereskedője lehetett és forgalma kétségkívül a legnagyobb volt Pest mellett az összes nagyvárosok között. A behozatali cikkek részben készáruk, a kiviteliek nagyrészt nyerstermények lehettek.

A Fuggerekkel több országgyűlés foglalkozik, így az 1524. és 1525. évi rákosi és hatvani országgyűlések. Az országgyűlés sürgetésére 1525. június 22-én a budai factort fogságra vetették, a Fuggerek Budán talált pénzét lefoglalták, a besztercei bányavállalatot pedig elvették tőlük, ugyanakkor a Fugger-házat 200 ezer aranyforint lefizetésével sujtották. A ház azonban sokkal nagyobb hatalom volt, semhogy meg lehetett volna őket károsítani. Az augsburgi Fuggerek megmozgatták minden összeköttetésüket a külföldi udvaroknál és közbenjárásukra II. Lajos király 1526. júliusában visszaadta nekik a felvidéki bányákat. Mohács után a Fuggerek Zápolya támogatását kérték budai üzleteik és besztercebányai vállalataik számára, amit meg is kaptak a magyar királytól.

Buda és Pest fejlődése Nagy Lajos és Zsigmond korától egyenes vonalú. Hatalomban, fényben, gazdagságban egyre növekednek. Buda Mátyás alatt világhírű város, az országnak egyetlen kultúrközpontja, Pesttel együtt pedig gazdasági vérkeringésének centruma. Mátyás halálától 1541-ig, amikor az ország lázas, zajos politikai életet él, itt a két városban viharzanak el a magyar közélet azelőtt ismeretlen harcai. A két város a fő- és köznemesség hatalomért való küzdelmének csatázó helye. 1541. után Buda és Pest több mint egy évszázadra kikapcsolódnak hazánk történetéből.

III.

Buda és Pest a török hódoltság alatt.

Szulejmán szultán Budán istentiszteletet tartott, ami annak a kifejezése volt, hogy a várost ezentúl török városnak tekinti. Ettől fogva Buda és Pest története egészen az 1686-ik évben bekövetkezett visszafoglalásig a török birodalom történetéhez tartozik. A két város, különösen Buda fontos szerepet játszott a török birodalom életében. Száznegyvenöt esztendőn keresztül Buda a birodalomnak egyik legfontosabb városa, stratégiai szempontból egyik legjelentékenyebb pontja. Amint meghódítása a magyar birodalom jelentékeny részének elvesztét jelentette, ugyanúgy visszaszerzése is később azt jelentette, hogy ez a terület a török birodalomra nézve elveszett. A Fülektől Szendrőig terjedő szándzsákoknak Buda volt a főhelye, innét igazgatták ezt a meghódított területet a szultán beglerbégjei, akiket egykorú írásaink vezérbasáknak neveznek.

Milyen volt a két város sorsa a török uralom alatt? Erre a történetünkben sokáig nem tisztázott kérdésre újabban a nemrég elhúnyt Takáts Sándornak, a kor legkiválóbb ismerőjének és kutatójának írásai derítenek fényt. A két város a hódoltság alatt teljesen megtartotta magyar jellegét. A török a nyelvi és a vallási kérdésekben egyaránt türelmes volt, sem nyelvét, sem a mohamedán vallást nem kényszerítette rá erőszakkal senkire. E korból való nagyszámú levél mutatja, hogy a basák megtanultak magyarul, vagy magyar íródeákokat alkalmaztak. És a diplomáciai érintkezés nyelve úgy Erdéllyel, mint a magyar királysággal a magyar volt. A magyar nyelv ebben az időben különben a történelmi Magyarország határain túl a lengyel nemesek körében és a konstantinápolyi udvarnál is divatozott. Megmaradtak Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek a szultánhoz magyar nyelven intézett levelei. Takáts Sándor szerint a vezérbasák hatalma kezdetben kicsiny volt, de a hódítás állandósulásával ők voltak a meghódolt magyarországi területen a főhatalom gyakorlói. Valósággal kiskirályok a basák, ámbár hatalmuk nem korlátlan. Ki kellett ugyanis kérniök minden teendőben a mellettük működő diván tanácsát. A diván állott a fődefterdárból, a kádiból, a janicsárok főparancsnokából, a szpáhik parancsnokából, a gyalogság és a lovasság fő-

tisztjeiből. A fontosabb kormányzati teendők vagy vállalkozások végrehajtásához a diván többségének a beleegyezése volt szükséges.

A köztudatban szinte belerögződött, hogy a budai basák kivétel nélkül a magyar népet írtó barbár, kegyetlen emberek voltak. Ők tették tönkre a hódoltság alatt levő magyar területeket, ők bűnösök abban, hogy a magyar Alföld a 145 esztendős török uralom alatt sivataggá és mocsárrá változott. Ez az állítás ebben a formában kétségkívül túlzás, ámbár kissé részrehajlónak tekintjük Takáts Sándort is, a kitűnő történetírót, a kor ékestollú megelevenítőjét, aki viszont a törökök javára egy kissé elfogult. Budára a szultán bizonyára a birodalom legkitűnőbb katonáit és diplomáit küldte. A basáknak elsőrangú katonáknak kellett lenniök, mert a birodalomnak egyik legfontosabb, legalább is Kairóval egyenrangú, támaszpontja volt gondjaikra bízva. Jó diplomatának is kellett lenni a vezérbasának, mert ő tartotta a politikai kapcsolatot a magyar királysággal és a császárral. Bizonyos, hogy ezek erőskezű, legtöbbször kegyetlen, kíméletlen emberek voltak. Egy rabszolgatartó, abszolusztikus, a fegyverek hegyére épült államrendnek voltak képviselői. Nem bántak kesztyűs kézzel vagy atyáskodva alattvalóikkal. »A körülmények teremtették azt a bátor, ravasz, százszínű csavargó beszédű köpenyforgató, lelketlen, de eszes basákat, akik irgalmat nem ismertek, mert ilyenre maguk sem találtak, akik mások szenvedéseivel keveset törődtek ; mert a könyörület köntösét előttük is felaggatták« — írja Takáts Sándor. Az ekkorbeli leveleknek hangja, stílusa rendkívül nyájas, szinte túludvarias. A magyar előkelőségekkel levelező vezérbasák és a magyar előkelőségek is hízelegnek, minden szépet és jót kívánnak egymásnak, holott egymás vesztére törtek. A mézes-mázos szavak a basák leveleiben sokszor a legszemenszedettebb hazugságokat rejtegették és a legaljasabb rossz szándékokat leplezték.

Nagyjából ilyen lelkületű nagy urak kormányozták a török uralom alatt Budát, az egykori fényes magyar fővárost. Voltak közöttük, akiknek csak arra volt minden gondjuk, hogy megtöltsék a zsebüket. Voltak olyanok, kik tűrhetően bántak magyar alattvalóikkal, előmozdították azoknak jólétét is, szóval, akik nem voltak szívtelen zsarnokok, mint amilyeneknek az elfogult törökellenes történetírás feltünteti őket. Takáts Sándor kiemeli Ahmed basát, Mehemetet, Kadisze Alit, Gázi Hasszánt, akik gondot fordítottak a gazdasági fejlődés előmozdítására, hiszen nem volt nekik sem érdekük, hogy az adófizető magyar lakosság koldusbotra jusson.

A két város magyar maradt a hódítás alatt. Mindkét városban magyar bírák vezették a közigazgatást. Takáts Sándor megemlíti Pest bírái közül Nagyszáju Jánost, Thetei Lőrincet, Bocskai idejében Buda város bírája Zakay András volt. A két városból a leírások kétségbeejtő képet festenek. Annyi biztos, hogy Buda és Pest balkáni városokká süllyedtek a török uralom alatt. A basák inkább kutakat, fürdőket, kerteket építettek, amelyek

az ő saját és török alantasaiknak személyes kényelmét szolgálták, azonban nem építették és nem fejlesztették tovább a két várost, hiszen mind a kettő katonailag meghódított terület volt, nem eltörökösített szerves része a szultán birodalmának. Salamon Ferenc idézi Gerlach István leírását, aki többek között ezt írja: »A szép város disznóollá és kutyaketreccé vált«. Valószínű, hogy gyakran pusztították a tűzvészek. Ami gyakorta előfordult minden török városban. És Mátyás király két pompás városát a basák uralma alatt keleti szenny és bűz árasztotta el és az utcákon úgy, mint a török városokban a legújabb időkig, döglött kutyák hevertek szanaszét. Szinte elriasztó Bocatius 1605-ből való leírása. Eszerint a leírás szerint a város igazi török város, mindenütt szemét, döglött állatok, undokság. A templomok beomolva, vagy baromistálló lett belőlük. A keresztény lakosság Bocatius előtt nyomorúságról és szolgaságról panaszkodott. Nem látni sehol egy új zsindelyt sem —írja —, az alsóváros össze van rombolva, egyetlen épület sem áll, kivéve egy-két török mecsetet. Átmenve Pestre, így kiáltva fel Bocatius: »Oh szegény Pest, inkább pestisnek kellene téged nevezni! »Nincs egyetlen ép ház sem a városban, kevés söpredék nép lakja. Isten veled Pest, Isten veled Buda, elég egyszer látni titeket«. Bocatius kétségbeejtő leírása valószínűleg csak az 1605-iki Budára és Pestre érvényes. A két város ugyanis nem régen állott ki egy igen erős ostromot és ez a leírás az ostrom utáni városokat mutatja be. Ezzel nem akarjuk Buda török urait menteni; a töröktől, aki megszállt területnek tekintette Budát és Pestet, nem is lehetett kívánni, hogy a két várost szépítse és fejlessze. A törökségnek ebben az időben nagy építőművészei voltak, akik pompás épületeket emeltek a fővárosban, Buda fejlesztésére azonban a szultán és a basák nem is gondoltak.

Leslie I. Lipót követe, aki 1666-ban, tehát csaknem közvetlenül a török uralom összeállítása előtt utazott át Budán Konstantinápolyba, szintén lesujtó állapotban látja a várost. Elmondja, hogy az ember megbámulja még mindig az egykor fényes épületek romjait. A királyi palota gyalázatos állapotban van — írja — a város házai düledeznek, Mátyás király egykori híres könyvtára 300—400 kötetből áll, amelyek a földön, halomban hevernek.

Zsigmond király és Mátyás kincses Budája megszűnt a török uralom alatt. Mindamellett a két város nem süllyedt le jelentéktelen faluvá. Pest kezdetben elég népes lehetett és kereskedelmének virágzására a basák is gondot fordítottak. Koldusszegény nem lehetett a két város, mert a magyar kormányszékek is többször gondolkodtak azon, hogy megadóztatják őket, ami ellen a basák természetesen a legerélyesebben tiltakoztak. Pestnek Takáts Sándor megállapítása szerint katolikus temploma is volt a hódoltság alatt. Buda keresztény magyarjai a régi magyar templomot, a Szent Magdolna templomát kapták meg a töröktől. Bocskai korában a lakosok közül még mindig jóval több volt a magyar, mint a török. A gazdasági és a politikai élet központja a hódoltság alatt levő magyar területen továbbra is Buda

volt, melyet a basák természetesen a saját ízlésük szerint átalakítottak. A vezérbasa palotája lent volt a Dunaparton, közvetlenül a víz mellett, csak később, a XVII. században fent a várban. A két város gazdasági süllyedése és elszegényedése Takáts Sándor megállapítása szerint a tizenötéves török háborúval kezdődik, amely alatt az egész hódoltság alatt levő Magyarország rendkívül sokat szenvedett, nemcsak a törököktől, hanem a végvárak magyar csapataitól is, amelyek a hódoltsági területre mentek be portyázni, ott égették és pusztították a magyarok vagyonát.

A két város gazdasági életéről, kereskedelméről pontos megbízható adataink, sajnos, nincsenek. Nem hihető azonban, hogy a török a város gazdasági erőforrásaira rátette volna a kezét és teljesen elnyomta volna a kereskedelmet ; ez ellenkezett volna a saját érdekeivel.

Buda és Pest gazdagabb polgárai 1526-ban elmenekültek és valószínűleg nem is tértek vissza ; a két város gazdasági élete különösen a török uralom elején mégis élénk volt. A kereskedelmi és hiteléletet a török basák is előmozdították, az útvonalakat őriztették, a magyar, olasz zsidó kereskedőket tőlük telhetőleg megvédték. A kereskedők biztonságban szállíthatták áruikat. A tőzsérek — írja Takáts Sándor — nagyobb biztonságban mozoghattak a hódoltsági területen, mint Magyarországon. Buda és Pest állandó kapcsolatban voltak Magyarországgal. A régi pesti marhakereskedelem, a polgárság vagyonosodásának egyik legfontosabb forrása, továbbra is megmaradt a török uralom alatt. Budának Béccsel is voltak igen erős kapcsolatai. A marosi főbíró írja levelében : »Sem török, sem más nem háborgatja őket (török földön) valahol az igaz útban járnak. Láttuk is Budán létünkben, hogy elég tőzsér ember jár az hidon, de csak egyet sem háborgatnak közülök ; nem gondolnak véle, bátor akármely felé hajtanak.« A budai basáknak tömni kellett állandóan Konstantinápolyt, le kellett pénzelniök az intrikusokat, ezért nem valószínű, hogy a kereskedelmet elnyomták volna és teljesen tönkretették volna hódoltsági terület gazdasági életét. Buda, Pest és a hódoltsági terület gazdasági hanyatlása főleg a tizenöt éves török háborúval kezdődik ; Buda és főleg Pest virágzó marhakereskedelme is ebben az időben ment tönkre.

Nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, hogy kipusztította el a hódoltsági területet : a török-e, vagy a német? Takáts Sándor a kitűnő történész az országpusztítás rettentő művét inkább a német zsoldosoknak és a sok pusztító háboruknak tulajdonítja. Az igazság, azt hisszük, középütt van. A török is pusztított, barbár rabszolgatartó állam volt és pusztítottak a végbeli magyarok is. Amikor a török elleni nagy hadjárat Bécs ostroma után megkezdődött, valószínűleg irgalmatlanul kihajtották a lakosságot, falvait, városait pedig elpusztították. A pusztulás oka végeredményben mégis a török volt. Mert a török hódítás változtatta hadi szintérré az országnak nagy részét és a másfélszázévig tartó élethalál-harcnak áldozatul esett a két főváros és az ország közepe. Elhisszük azt is, hogy a magyarok is kegyetlen-

kedtek a magyarokkal, hiszen tudjuk, hogy a magyar kormányszékek a hódoltság alatt élő magyarságot adófizetésre kényszerítették, holott ugyan akkor a nyugati basák elismerték a nemesség adómentességét és a nem fizetőfalvakon és városokon nem egyszer bosszút állottak.

A két főváros 1545. után több nagy és véres ostromnak volt kitéve. 1542. szeptemberében Ferdinánd felkészült Buda ellen, az előkészületek azonban rettentő lagymatagon, lassan történtek és ez alatt a török szultán csapatokat küldött a várba. A német birodalmi sereg Joachim brandenburgi őrgróf vezérletével a nyár közepén érkezett Moson városhoz, de a helyett, hogy a leggyorsabban megtámadta volna Budát, csiga lassúsággal vonult fel. Nagy csapatával, amelyhez 15.000 magyar is csatlakozott, Pestet vette ostrom alá. Azonban nem ért sikert; a török egyik rohamot a másik után verték vissza. Amikor Joachim meghallotta, hogy a ruméliai vezérbasa nagyobb csapattal Nándorfehérvárra érkezett, nagy erős csapatával szégyeszemre elvonult. Ferdinánd király maga bevallotta a császárhoz írt levelében a szégyenteljes kudarcot.

A keresztény hatalmak most a két volt magyar fővárosnak sokáig békét hagytak. 1598. októberétől november elejéig Mátyás főherceg ostromolta Budát, el is foglalta a vizivárost, meg a Gellérthegyet, de kénytelen volt visszavonulni. A következő év áprilisában két magyar vezér, Nádasdi és Pálffy, meglepetéssel próbálták a várat bevenni, ágyuk nélkül, egyszerűen létrával, de vakmerő vállalkozásuk kudarcot vallott.

1602-ben Russzwurm tábornok kísérelte meg Buda bevételét; őt azonban a törökök megvezstegették, félbehaygta az ostromot, amiért 1604-ben Prágában fejével lakolt. Az utolsó sikertelen kísérlet után Európa belebonyolódott a nagy felekezeti harcokba, amelyek csak 1648-ban, a westfáliai békével értek véget. A török kiűzésének gondolatával egyelőre senki sem foglalkozott. Az erdélyi fejedelmek megalakultak a szultánnal, a magyar királyok pedig örültek, ha a török túlságosan nem nyugtalanítja őket és az addigi határok sértetlenek maradtak. Az udvar csak 1683-ban, Bécs város fényes felmentése után kezdett foglalkozni azzal a tervvel, hogy Budát vissza veszi és Magyarországot felszabadítja. Kara Musztafa szultán bécsi veresége után a császári seregek nagy lendülettel megindultak. 1684. elején Lipót császár szövetséget kötött Velencével, Lotharingiai Károlynak pedig, Bécs felmentőjének parancsot adott, hogy induljon meg Buda és Pest ellen. Nagy sereget mozgósítottak, amelyben Bádeni Lajos, Caprara, Stahremberg, Souches voltak az alvezérek. Júniusban elesett Visegrád vára, utána Vácnál Musztafa basa csapatát verték tönkre. A fővezér gyors iramban közeledett Magyarország egykori fővárosai felé. A törökök azonban Pestet lángbaborították és minden rendelkezésükre álló erőt összeszedtek Budavár védelmére.

A vár ostroma nagy reményekkel indult meg. Károly herceg csapatai egy-kettőre elfoglalták a Vizivárost, majd a Gellérthegyen termettek és az

erődből a török csapatokat kiűzték. Reményeik különösen megnövekedtek akkor, amikor Érdnél (július 22.) Musztafa basát újólag megverték. Közben megérkezett a kiváló és ambiciózus Miksa Emánuel, a bajor választó, jelentékeny s jól felszerelt erőkkel a vár alá. Ámde az ostromlók, kik azt hitték, hogy a török végleg legyengült és az egykori magyar főváros nagyobb erőfeszítés nélkül kezükre jut, nagyon csalódtak. A körülbelül 12 ezer főnyi török őrség egyik rohamot a másik után verte vissza, közben járványos betegségek tizedelték a keresztény sereget, amelyet ezek tetejébe még a vezérek pénztelensége is domeralizált. Károly herceg 1684. októberében elharározta a visszavonulást. De az első kudarc után mégis érezte mindenki, hogy a két magyar város visszafoglalásának az ideje közelget. A török birodalom belső gyengeségéről az egész európai közvélemény meg volt győződve és Nyugot-európa politikai körei elérkezettnek látták az időt arra, hogy a rabszolgatartó török államot kituszkolják Középeurópából. A XVII. század végén Buda visszafoglalása európai kérdéssé lett. Lipót császár és miniszterei főleg Buonvisi bíbornok pápai követre hallgatva, elhatározták, hogy minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználnak a török kiűzésére. Két év mulva következett be az esemény, amely döntő fordulatot jelent fővárosunk történetében.

IV.

Buda és Pest történeti szerepe a barokk-korszakban.

Buda és Pest 1541-től kezdve nemcsak a magyarság problémája volt, hanem az egész nyugateurópai civilizált világé. Egész Európa érezte, hogy a török hódítás a valóságban Európa szégyene, amely nem sietett a kritikus időpontban a kereszténység keleti védőbástyájának, Magyarországnak segítségére. Budának és Buda visszafoglalásának ebben a korban egész nagy irodalma van s a nyugateurópai keresztény világ a XVII. században, de főleg a westfáliai béke után mind sürgősebbnek tartja Buda visszafoglalását és Magyarországnak a török járom alól való felszabadítását. Amíg a vallási harcok véget nem értek, addig egy komoly, nagyobb török-ellenes hadiműveletről nem igen lehetett szó. Amikor azonban a harcok a XVII. század közepén megszűntek, Európa népei összefogtak és kisöpörték a pogány államot Európa szívéből. Buda visszafoglalása tehát, amint ennek a korszaknak politikai irodalmából is látjuk, nemcsak magyar, hanem ugyanakkor európai kérdés is.

Bécs város 1683-i felmentése megérlelte Nyugateurópában azt a hitet, hogy a török nagyhatalom letörésének elérkezett az ideje. Bebizonyult, hogy a török nagyhatalom belsőleg züllött, csak még mindig egy elsőrendű és legyőzhetetlen katonai erőnek az álarcával jelenik meg s még mindig fenyegetődzik. Európában ezidőben már óriási léptekkel haladt előre a haditudomány. A nagy francia hadvezérek megalapították a modern militárizmust, a lőfegyverek tökéletesültek, a várépítés és a várostrom művészete a francia Vauban-nal magas fokot ért el. A török birodalom közben folyvást gyengült. IV. Mohamed szultán, aki ebben az időben uralkodott, a vadászatnak és szórakozásnak élt, az államügyekkel keveset törődött, basái és belső tanácsosai a vereségeket és a birodalom megaláztatásait sokszor eltitkolták előtte. Szinte azt mondhatnánk, a nyugateurópai közhangulat követelte a kereszténység keleti legfontosabb várának visszahódítását.

Bécs felmentése után a gyenge akaratú Lipót császárt nagynehezen rávették tanácsosai, hogy kezdjen egy nagyobbszabású katonai műveletet a török ellen, amelynek végcélja Budavár visszavétele és a hódoltság alatt

levő magyar területek felszabadítása volna. Ehhez mindenekelőtt arra volt szükség, hogy a bécsi udvar valamiképen lekösse a »napkirályt«, XIV. Lajost, hogy legalább addig, amíg a török elleni hadjárat tart, meg ne támadja Németországot. Ez hosszasabb alkudozás után sikerült is: Lipót XIV. Lajossal 1684-ben húsz esztendőre szóló fegyverszünetet kötött. Ez rendkívül fontos volt a bécsi udvarra nézve. Ha XIV. Lajos nem mozdul, a Németbirodalom és a pápa segítségével biztosnak látszott a török felett való győzelem, ami nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy Ausztria visszanyeri a westfáliai békekötésben elveszített nagyhatalmi állását. A török elleni akció fő mozgatója XI. Ince pápa volt, akinek igen nagy szerep jutott Bécs város 1683-i védelme alkalmával is. Buda kérdését a pápa és követe, Buonvisi bibornok tette európai kérdéssé. Ő a fő tanácsadója jóakaratú, de gyenge I. Lipót császárnak. Hosszú tárgyalások után sikerült megnyerni a Németbirodalom egyes országainak fegyveres segítségét, így elsősorban Brandenburgét, a későbbi Poroszország magváét, amely ebben az időben katonailag és gazdaságilag legrendezettebb tartománya a Németbirodalomnak. Frigyes Vilmos, a nagy választó, nagyobb katonai segítséget ajánlott fel. Megnyerték a tehetséges, de szinte túlambíciózus Miksa Emánuel fejedelmet, a bajor választót is. Nagyobb segélyt ajánlott fel a pápa is. Erre igen nagy szükség volt, mert a bécsi udvar állandó pénzbajokkal küzdött. Az 1683-i és 84-i hadjáratok ugyanis rengeteg pénzt emésztettek fel, körülbelül 8—9 millió forintot tettek ki az udvar kiadásai. Maga Lipót is elég könnyelmű uralkodó volt, ki a pénzzel nem tudott bánni. XI. Ince pápa, a komoly és szigorú erkölcsű egyházfő Lipóthoz vonzódott, nem XIV. Lajoshoz és minden tőle telhetőt megtett a török ellen tervezett nagyszabásúnak ígérkező hadi művelet támogatására.

A bécsi udvar tehát mindenképen szerencsés volt és az előjelek a lehető legjobbal kecsegtettek. Még csak egy fontos lépés volt hátra: a lázongó és elégedetlen Magyarország pacifizálása. Ez is könnyen sikerült. A török ugyanis azt az oktalanságot követte el, hogy Thököly Imrét, a kuruc vezért elfogatta. Ez annyira felháborította a kurucokat, hogy a legtöbben átpártoltak a császárhoz, köztük Petneházy Dávid, a kiváló lovasvezér, az Európaszerte emlegetett nevű és tisztelt magyar katona. A magyarság kétségkívül rendkívül nehéz helyzetben volt. Másfél évszázad óta várta fővárosának és az országnak felszabadítását, de ugyanakkor attól kellett tartania, hogyha a bécsi udvar szabadítja fel, amely ebben az időben akkor divatos, abszolútisztikus és centralista politikájának hódolt, a nemzeti függetlenség feláldozásával fizeti meg a felszabadítást. A bécsi udvar, hogy a szükséges pénzeket előteremtse, nagy adókat vetett ki, nemcsak az osztrák örökös tartományokra, hanem főleg Magyarországra. Károlyi Árpád, kitűnő történetírónk megállapítja, hogy a magyar főváros felszabadításához a magyar nemzet járult hozzá a legnagyobb pénzáldozattal.

Hosszú tanácskozás után Lotharingiai Károly herceget, Bécs felmentőjét bízták meg a fővezérséggel. A herceg egyike volt azoknak, akik állandóan sürgették Lipót császárnál a magyar főváros visszafoglalását. Sok intrikával kellett neki megküzdenie, mert sokan ellenezték. Ezek közé tartozott Bádeni Herman is, a haditanács elnöke, akinek az volt a felfogása, hogy el kell foglalni előbb Fehérvárt, Kanizsát s akkor Buda és Pest harc nélkül, érett gyümölcsként hullanak a győzelmes császári seregek ölébe. Lipót végre a komáromi tanácskozásokon, az 1686-ik év márciusában Buda ostroma mellett döntött. A nagy hadsereg már ekkor gyülekezőben volt. A brandenburgi nagyhercegség több mint 7000 embert adott, a svábok 4000 emberrel, a frankok 3000-el jelentek meg Lotharingiai Károly hadseregében. A bajor választó, Miksa Emánuel alatt 8000 főnyi bajor harcolt. Lotharingiai Károly alatt kiváló, Európaszerte ismert nevű alvezérek harcoltak. Köztük a legkiválóbb kétségtelenül Starhemberg Rüdiger Ernő volt, Bécs város hős védelmezője. Az élelmezési és hadiszerutánpótlási ügyeket gróf Rabatta tábornok intézte, még pedig igen kiválóan : a hónapokig tartó ostrom alatt a nagy hadsereg soha semmiben szükséget nem látott. Lotharingiai Károly vezérlete alatt 40.878 főnyi csapat harcolt, a bajor választó parancsnoksága alatt pedig 21.050 főnyi, a magyarok nélkül, akiknek a száma a horvátokkal együtt 15—20.000 lehetett Lotharingiai Károly és a bajor választó hadsereg tehát 80.000 főnyi lehetett. Ez volt ebben az időpontban Európának a francia hadsereg mellett legnagyobb, legjobban kiképzett s legjobban felszerelt hadserege. Az ostromló hadsereg élelmezését Károlyi Árpád megállapítása szerint, Debrecen város vállalta. A németeken s magyarokon kívül nagyszámmal sereglettek a Budát ostromló seregbe önkéntesek is Európa minden művelt nemzetéből s nagyszámmal voltak különösen az olasz, spanyol, francia és angol önkéntesek, akik részesülni kívántak a keresztény világ döntőjelentőségűnek ígérkező vállalatának dicsőségében.

A két nagy hadsereg június 12-én indult meg és Lotharingiai Károly a Duna jobb-, Miksa bajor választó pedig a balpartján haladt Buda, illetve Pest felé. A csapatok sokat szenvedhettek, mert 1686-ban iszonyú volt a nyári hőség és aszály emésztette az országot. Buda felől Károly, a pesti oldalon pedig a bajor választó csapatai sorakoztak fel. Pestről Lotharingiai Károly maga azt írja, hogy nagy helyiség, amely három fallal van körülvéve. Szóval a város, amely nagyjából a mai Belváros helyén terült el, jóval erősebb volt, mint 1541-ben, a török foglalás idején. Három egész és nyolc félkörbástya védte a várost. Károlyi Árpád a város akkori népességét 3000—3500 főre becsüli.

Buda az ostrom kezdetén körülbelül a régi : a várpalotából, a Várban levő városból és a Zsigmond és Mátyás alatt meglevő két külvárosból : a Tabánból és a Vizivárosból állott. Lakossága az őrséggel együtt 12.000 főre rúghatott, maga a katonaság 10.000 főt tett ki. Fejlett ipara és élénk

kereskedelme volt közvetlen az ostrom előtt a városnak s a kereskedő-osztályt főleg gazdag zsidók és örmények alkották. A város, mint erősség, kétségkívül sokkal nagyobb, számottevőbb volt, mint Mátyás alatt, vagy az 1541-i foglalás idején. A törökök 145 éves uralmuk alatt a haditechnikának akkori minden vívmányával kiépítették s megerősítették a várat. Ezt elárulják az egykorú képek, mihelyt rájuk pillantuk. A mai várat hatalmas bástyák övezték, amelyeken körtornyokat is láthatunk, így a két északi sarkon, a délkeleti sarkon, a királyi várpalotánál és a Duna felől, a mai alagút és Lánchíd tájékán.

A vár ostroma.

Miksa Emánuel bajor választó június 16-án ért Vácra s onnét a reggeli órákban elindulva, 17-én hajnalban érkezett Pest alá. Csapatai rögtön megtámadták a várost, amelyet kis veszteséggel sikerült is elfoglalnia. Lotharingiai Károly június 18-án érte el Óbudát és rögtön megkezdte a vár körülzárását. Miksa Emánuel párszáz dragonyost hagyva hátra Pesten a város védelmére, a Margitsziget felé vonult vissza, ahol átkelt a Dunán és egész seregével a Gellérthegyen és annak északi és déli lejtőjén foglalt állást. Buda várát az albániai származású Abdurrahman basa, a hetven éves török vezér védte, akiről bebizonyult, hogy elsőrangú és kiváló várvédő. Lotharingiai Károlynak és vezértársának nagyon kellett vigyáznia arra, hogy az ostromló hadsereget Fehérvár felől, amely a török birtokában volt, kellemetlen meglepetések ne érjék. A Gellérthegytől délre eső terület szemmeltartásával Bottyán János lovaskapitányt, Rákóczi későbbi híres tábornokát bízták meg, aki ennek a felelősségteljes feladatnak remekül megfelelt. Az esztergomi huszárokkal először egy 500, majd egy 1000 főnyi csapatot semmisített meg.

Az ostromló sereg megkezdte rögtön a várvívás előkészítését, amely abból állott, hogy ostromárkokat építettek. Ez volt a világháborúban olyan nagy szerepet játszó lövészárok őse. A várvívás technikája ebben az időben már fejlett s a hadimérnöki tudomány magas színvonalon állt. Az ostromművek készítésénél közreműködött Marsigli gróf, a világhírű olasz tudós, aki a mérnököknek volt felügyelője és Goulon, a világhírű hugenotta francia aknász tiszt, akit Lotharingiai Károly júliusban szerződtetett az ostromló sereghez.

A tulajdonképeni ostromhoz csak az első ostromárkok elkészítése után június végén foghattak hozzá Lotharingiai Károly és a bajor választó csapatai. Az alsó városokat, a Vizivárost és a Tabánt egykettőre elfoglalták és rögtön megkezdték az árkok és aknák építését. Starhemberg Rüdiger csapatai állottak a mai Vizivárosnak, a Margit-körút felőli csücskénél és a Ferenci-zárda körül kezdték meg az ostromművek építését. Miksa Emánuel a Gellérthegy északi lábától, a mai Ráczfürdő helyétől vonta meg az árkot,

amely félkör alakban vette körül a királyi várat és lenyúlt egész a Dunáig. Az ostrommal a vezéreknek sietniök kellett, mert attól lehetett tartani, hogy dél felől megérkeznek a felmentő csapatok. Közben a váradi és temesvári basák már küldtek kisebb-nagyobb török és tatár csapatokat, hogy az ostromlókat nyugtalanítsák. Lotharingiai Károly a pesti oldal őrizetét magyar huszárokra bízta, kik Petneházy, Barkóczy és Esterházy vezénylete alatt kitűnően megállták helyüket. De Pest közben olyan komoly veszélyben forgott, hogy őrizetére Károly herceg Savoyai Jenőt küldte ki nagyobb csapattal.

Az ostrom előkészítése lassan haladt előre, mert a törökök kitűnően értettek az ellenaknák készítéséhez s általában a várvédelemhez. De július közepére az ostromárkok mégis elkészültek és Lotharingiai Károly herceg fővezér július 13-án általános rohamot rendelt el. A vállalkozás balul ütött ki s a keresztény csapatokat érzékeny veszteségek sujtották. A nemsikerült roham azonban — ámbár mint ilyenkor történni szokott, a fővezér ellen megindultak az intrikák — még Bécsben sem keltett lehangoló hatást, oly nagy volt a végső győzelembe vetett hit.

Miksa Emánuel dél felől, a Gellérthegy felől kezdte meg az ostrom munkáját, miután a hegytetőn levő kis jelentéktelen erődöt kezdetben nagyobb erőfeszítés nélkül elfoglalta. A tanácsadó ész és szervező értelem a bajor választó mellett Bádeni Lajos herceg volt, a később híressé vált hadvezér ; a várpalotát, melyet a bajor csapatoknak kellett megostromolniok, Abdurrahman Izmail basa védte. Hatvan nagyobb ágyú és megyven tarack lőtte a várat s tűzérség munkáját Gonzales Antal, híres spanyol tűzérszakértő vezette. Gábor, ferencrendi szerzetes, kit a magyarok tüzes Gábornak neveztek el, saját találmányú tüzes golyókat eregetett a várba.

A törökök sem maradtak tétlen. Július 25-én egy nagyobb csapatjuk a Naphegy felőli oldalon kirohant a várból, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a megijjedt ostromlókat széjjelkergessék és tönkre tegyék az ostromműveket. A török csapatok azonban súlyos vesztésegekkel fizettek rá vakmerő vállalkozásukra.

Július 22-én egy nagy esemény jött közbe, amely azonban nem volt különösebb hatással az ostrom kimenetelére. Zsigmond király egykori palotáját, amely a Szent György-tértől délre terült el, a Duna felőli oldalon, a törökök puskaporos raktárnak rendezték be. Nem tudni mi okból, lehetséges, hogy a bajorok bombáitól, a raktár tüzet fogott s állítólag 8000 métermázsa puskapor felrobbant. A hatalmas mennyiségű lőpor felrobbanása percekre elsötétítette a levegőt, s a rettentő talajmegrázkódtatástól, az egykorú feljegyzések szerint, a Duna is kicsapott medréből. Vagy 1500 török férfi, asszony és gyermek pusztult el a robbanásban.

Lotharingiai Károly, miután Abdurrahman pasa azt a felszólítását, hogy rögtön adja meg magát, válaszra sem érdemesítette, július 27-én

általános rohamot rendelt el. A fővezér attól félt, hogy egyszer csak ott teremnek a török felmentő seregek s akkor két oldalon kell harcolnia. Vagy 12.000 ember vett részt a rohamban, köztük a brandenburgi csapatok és a magyar hajduk s a vállalkozás jelentékeny sikerrel járt: sikerült elfoglalni csaknem mindenütt a legszélső falakat. A keresztény csapatokat olyan öröm és bizalom töltötte el, hogy vezéreikkel együtt azt hitték, hogy Buda napok leforgása alatt elesik. A török azonban a várat utolsó csepp véréig védte, hiszen Buda a török birodalom egyik legfontosabb városa és valósággal Konstatinápoly kulcsa volt. Az ostrom tovább tartott, a vezéreknek még egy hónapnál tovább kellett töretni a falakat. A második nagy roham augusztus 3-án balsikerrel végződött. A vezérek kissé megijedtek, mert dél felől közeledett Szulejmán nagyvezér nagyobb sereggel. Lotharingiai Károly Caraffát küldte a pesti oldalra s ugyanakkor Scherffenberg tábornokot, az erdélyi császári csapatok vezérét Budára rendelte. Kiváló szolgálatot tettek a magyar csapatok: Esterházy János csapatai, amelyek a Gellérthegytől délre állottak, Batthyány huszárjai a Kamaraerdőnél, Petneházy Dávid, ki a Szolnok felőli útra vigyázott, azonkívül Koháry István és Csáky László, mindmegannyian kitűnő lovasvezérek. Augusztus 14-én a Kamaraerdő felől közelgő felmentő török sereget megverték. Augusztus 29-én egy nagyobb csapat megkerülte a várostromlókat és észak felől, Óbuda felől támadott, de az ostromlók a törökök legnagyobb részét levágták és alig pár ember jutott csak be a várba.

A fővezérek szeptember 1-én megérettnek látták a várat a sikeres rohamra és 2-ára nagy általános támadást rendeltek el. Attól, hogy Szulejmán nagyvezér hátba támadja őket, nem kellett félniök, mert megérkeztek Scherffenberg tábornok csapatai Erdélyből, sőt közben a vár elé érkeztek a svéd király segédcsapatai is. Szeptember 2-án délelőtt 5 órakor ágyúlövésekkel jelezték az általános rohamot. Délről Miksa Emánuel támadott, csapatait De la Vergne és Beck tábornokok vezették. Északról Lotharingiai Károly fővezér vezette személyesen a támadást és csapatainak élén Croy, Commercy, Souches, Diebenthal, Scherffenberg tábornokok állottak. Az óriási erejű roham teljes sikerrel járt. Károly herceg csapatai északról hatoltak be a Bécsi-kapun és a mai Ferdinánd kaszárnya felől. Eörményesi Fiáth János jutott be elsőnek a városba. A déli oldalon, a bajoroknál Pechmann Márton Günther ezredesi helyettes volt az első a falaknál. Az egykorú hiteles kútfők semmit sem tudnak arról, hogy Petneházy Dávid, a kiváló kuruc ezredes ért volna be a várba elsőnek a mai Úri-utcába. Az a jelentés, amelyet ötven évvel ezelőtt Buda ostromáról az osztrák-magyar vezérkar készített, elismeri Petneházy kiválóságát és azt sem tartja lehetetlennek, hogy a rohamba a magyar hajdukkal együtt részt vett, de nem talál rá hiteles és megbízható adatot. És nem a talál a legkiválóbb magyar kutató történészünk, Károlyi Árpád sem. A vár az esti órákban jutott a győztes keresztény csapatok

kezére. Abdurrahman, a török várparancsnok embereivel együtt vitézül küzdve esett el.

A nyugateurópai köztudatban Buda mint Európa egyik legfontosabb városa szerepelt, amelynek megszerzése a török uralom megdőltét vonja maga után. Ez magyarázza meg azt az óriási örömet és lelkesedést, amelyet Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel győzelme egész Európaszerte keltett. Mint hadi tény is rendkívül nagy és jelentős volt Budavár visszavétele. A fontos várost egy több mint 80.000 főnyi hadsereg, Európa akkor legnagyobb hadserege ostromolta, Európa legkitűnőbb hadvezéreivel és legkitűnőbb katonaságával. A poroszok, bajorok, magyarok együttes győzelme volt az egykori magyar főváros elfoglalása. A legtöbb áldozatot fővárosunk visszafoglalásáért kétségtelenül a német nemzet hozta. De résztvett benne Európa minden nemzete, mint már említettük : olaszok, spanyolok, franciák, angolok és svédek is. Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel kiváló alvezérei között meglepő sokan vannak franciák. Az aknák nagymesterei és a technikai rész előkészítői a francia Goulon és az olasz Marsigli voltak. Ez utóbbi testi épségének kockáztatásával mentett meg a lángokból több értékes Corvinát, amelyek csak most kerültek vissza Budapestre az egykori császári könyvtárból. Lipót császár érdemei tagadhatatlanok, de a legnagyobb érdem XI. Ince pápái, és a fáradhatatlan diplomatáé: Buonvisi bibornoké.

Egész Európa örömünnepet ült. Megünnepelték a diadalt Bécsben, Rómában, Brüsszelben, a protestáns Londonban. A vár visszafoglalásának egész nagy irodalma van német, francia, olasz, angol nyelven. A két város siralmas állapotban került a győzők kezére. Buda, amely Mátyás király korában Európa egyik legszebb városa volt, a tüzérségi tűztől és az aknarobbantásoktól romhalmazzá vált. De rendkívül sokat szenvedett Pest is, amelynek szintén alig volt egy-két ép háza.

A két város újjáépítése.

A két város életében ismét egy másik új korszak nyílt meg a győzelemmel. De újjá kellett őket valósággal építeni. A győzelem után néhány nap mulva, már szeptember 10-én, elrendelte Lipót császár a két város rögtöni újjáépítését. Egyelőre mind a kettő kamarai város lett, katonai igazgatás alatt. Lotharingiai Károly szeptember 5-én Van der Böck tábornokot nevezte ki Budavár parancsnokává. A néptelen Budát rác csőcselék rohanta meg s azok voltak a visszahódítás utáni első lakói. Toldius Jakab holland tudós, aki 1687-ben járt itt, írja Budáról, hogy földig le van rombolva és Pestnek is alig van egy-két épségben maradt háza.

A két város életében korszakos jelentőségű Lipót császár 1703. október 23-i levele, amelyben Budát és Pestet szabad királyi városnak nyilvánítja és megengedi, hogy az önkormányzati elvek alapján rendezkedhessenek be.

Az önkormányzat azt jelentette, hogy Buda és Pest nincsenek földesúrnak alárendelve, tizedet, kilencedet nem fizetnek, vámszedési jogot, a büntető ügyekben pallosjogot kapnak, s bíráikat, tisztviselőiket maguk választják. A kiváltságlevél kimondja azt is, hogy mind Budán, mind Pesten, csak katolikus polgár kaphat letelepedési engedélyt. Ez a katolikus jellege a két városnak meg is maradt egészen az 1790-i országgyűlésig.

Sokat tett a két város felvirágoztatásáért a kiváló Széchenyi György prímás, az akkor már közel 100 éves egyházfő, aki nagy összegeket, százezreket költött a városra. Ő alapította a pesti jezsuita kollégiumot és a katonai kórházat, a szerviták templomát és rendházát s a budai kapucinus-rendházat. XI. Ince pápa a két város újjáépítésére fordította azt a százezer forintot, amelyet a visszafoglalás költségeire küldött, de amely későn érkezett.

Országos szerepe a két városnak kezdetben nem igen volt. A nemsokára bekövetkező kuruc-kor nagy eseményei a Felvidéken, Kassán, a bányavárosokban, a Kisalföldön, Érsekújváron és a Dunántúl játszódnak le; Pest és Buda sohasem nyitották meg kapuikat a kuruc hadak előtt. A két város a császáriak kezén maradt s az akkor még újonnan betelepült, nagyrészben német lakosság nem értette meg a magyar nemzeti mozgalmat. Buda és Pest néhány évtizeden keresztül küzdött valósággal létéért; 1687-ben rögtön megindult a fejlődés s a két város gyorsan benépesült, de a kuruc-labanc-kor élet-halál harca, zavarai, bizonytalansága ezt a fejlődést megakasztották. A kitűnő fekvés révén először a két város kereskedelme lendült fel. A budai kereskedők 1697-ben kaptak először szabadalmat, a pestiek 1699-ben. Pestnek a lakossága gyorsan megnőtt 2000 főre, de 1715-ig, a Rákóczi-kor pusztításai és pestisjárványai miatt a lakosság száma 300 főre apadt. A kereskedelem és ipar nagyobb arányú fejlődése csak 1715. után, a hosszantartó béke esztendeiben indul meg. De alig néhány esztendő leforgása alatt az ország első kereskedővárosaivá lett. 1720-ban Budának az iparból és kereskedelemből származó jövedelmei 10.309 forintra, Pesté ugyanakkor 9409 forintra rúgtak.

A kurucok többször támadták főleg Pestet. Így 1704. decemberében, 1705. májusban, 1709-ben csaknem egész esztendőben fenyegették. 1707-ben Rabutin, császári tábornok megvert és kiéhezett csapatai tanyáztak benn a városban és sanyargatták a lakosságot, amely az inség következtében valósággal az éhhalálhoz járt közel. 1711. után jobb idők következtek és Pest lakossága 5000 főre emelkedett.

A barokk-korszak alatti nagy fejlődés III. Károly király trónralépésével kezdődött. A városok fejlesztésére maga az udvar is nagy gondot fordított, hiszen a nemesi Magyarországon a jobbágyság mellett csak a városok voltak az adófizetők. A városok valósággal ki vannak véve nemcsak a vármegyék, hanem a magyar hatóságok befolyása alól is; ügyeiket a bécsi kormány és az udvar intézi teljhatalalommal. A háborúk III. Károly alatt is dúltak,

de szerencsére nem bent az országban, hanem lent, a déli végeken és az ország határain kívül. Ezek a háborúk csak jó hatással voltak a két város gazdasági fejlődésére. Werner Sombart mutat rá arra, hogy az újkori állandó hadseregek az általános vagyonosodásra és a kapitalista rendszer kifejlődésére milyen nagy hatással voltak. A hadseregek szükségletét a városi iparos- és kereskedőpolgárság szállította. A rengeteg hadianyag, ruházat, élelmiszer, melyet Savoyai Jenő hadserege elfogyasztott, többnyire hajókon jutott le a déli harctérre s ezek a hajók Pesten és Budán mentek keresztül. Történelmi szerepe a két városnak a XVIII. század első felében igen kevés. A főváros Pozsony volt, itt intézték évtizedeken keresztül az ország legfőbb ügyeit. De a két város mégis országos központtá fejlődött alig fél évszázad alatt azoknak a geográfiai tényezőknek következtében, amelyekre már az előzményekben többízben rámutattunk. Az első nagy országos eseményPest falai között 1721-ben történt. Ekkor gyűlt össze az úgynevezett artikuláros komisszió, amelynek az volt a feladata, hogy elintézze a protestáns egyházaknak azokat az ügyeit, amelyeket az 1715. évi országgyűlés függőben hagyott.

Nagyon nehéz volna pontosan megállapítani, hogy mikor lesz Buda ismét főváros. Az ország kereskedelmi s gazdasági életének központjává lett a két város mindjárt a felszabadítóháború bevégeztével. Fővárossá azonban lassan, fokonkint emelkedtek. Az első nagy lépés 1723-ban történt. Ekkor helyezték át Pozsonyból Budára a hétszemélyes táblát, az ország legfőbb törvényszékét. Ugyanekkor ide tették át a királyi táblát is. Az esemény sokkal nagyobb jelentőségű, mint első tekintetre látszik. Buda lett ugyanis az ország törvénykezésének s jólétének a központja. Mivel a nemesség igen sokat perlekedett, nagyon sok nemes, főúr, ügyvéd, jogász fordult meg Pesten és Budán, akik kénytelenek voltak az ország legtávolabbi részeiből is ide jönni, peres ügyeik elintézése végett. Maga a hétszemélyes tábla ittléte nagy fényt és tekintélyt nyujtott a városnak. A hétszemélyes tábla elnöke ugyanis maga a nádor volt, vagy annak távollétében a másik zászlós úr, az országbíró. A királyi tábla elnöke a királyi személynök — personalis — volt, szintén az ország egyik legnagyobb rangú közfunkcionáriusa.

A két város voltaképen csak 1715. után kezdett felépülni a romokból, melyeket a török uralom hagyott itt. 1716-ban kezdték meg Pesten az invalidusok hatalmas méretű palotájának építését, melynek terveit Martinelli Antal Erhard építőmester készítette, s felhasználták hozzá Széchenyi György érsek 337 ezer forintos alapítványát. Egy Fischer Dávid nevű orvos 1733-ban azt a gondolatot vetette fel, hogy Budán vagy Pesten tudós társaságot kellene alapítani. Ez a terv, amely természetesen még korai volt, azért jellemző, mert elgondolója Budát és Pestet tekintette az ország olyan központjának, amely egyedül alkalmas a tudományos társaság székhelyéül. III. Károly uralkodásának az eredménye az, hogy Buda és Pest romjaiból teljesen felépültek s az ország gazdasági központjává lettek.

Buda és Pest Mária Terézia és József alatt.

Mária Terézia uralkodása alatt a két város fejlődése szinte gyorsütemű, csaknem a XIX. század modern nagyvárosaira emlékeztet. A királynő helyezte át a Tudományos Egyetemet Nagyszombatról Budára, ami szükségképen azzal járt, hogy Buda lett az ország közművelődésének központja. Az ő uralkodása alatt épült meg a királyi vár, Hillebrand tervei szerint. A királynő maga kétízben is meglátogatta a fővárost, amelyek ebben az időben már gazdag kereskedő városok, ami kitűnik abból is, hogy a királynőt és férjét, Lotharingiai Ferencet roppant fénnyel s pompával fogadták. Bél Mátyás, a nagy evangélikus tudós írja 1736-ban, hogy a városnak nagy kereskedelme van és forgalmas vásárai ; a két város ipara és kereskedelme Mária Terézia uralkodása alatt még sokkal nagyobb arányokban fejlődik. A királynő és férje 1761-ben másodszor látogatták meg Pestet. 1771. júliusában pedig olyan esemény színhelye volt Buda, amelynek jelentőségét csak akkor értjük meg, ha ismerjük az erősen romantikus barokk-korszaknak vallásosságát. Július 20-án hozták Bécsből Budára Szent István jobb kezét, a legszentebb magyar nemzeti ereklyét. A szent ereklye hiteles és kevésbbé hiteles adatok szerint közvetlenül Mohács után, 1526-ban került a biharmegyei Szent Jobb községből a dalmáciai Raguza városba. Itt fedezték fel a XVIII. században. A királynő Bécsbe vitette először, ahonnét roppant pompával hozták haza s először a Mátyás-templomba vitték, ahol Migazzi gróf, bécsi bíboros hercegérsek mondotta a nagymisét. A Tudomány-Egyetem továbbfejlesztése is nagy esemény Buda életében és fokozta a városnak országos szerepét és jelentőségét. 1770/71-i iskolaévben ugyanis a királynő parancsára az egyetemet a bécsi tudományegyetem mintájára átszervezték, négyfakultású, orvosi fakultással is kibővült főiskolává.

Nem tartozik szorosan tárgyunkhoz, csak mellesleg említjük meg Buda és Pest népességének fejlődését, ami szinte meglepő. Buda lakossága 1720-ban 12.138, 1777-ben 22.019 ; Pesté 1720-ban 2706, 1777-ben 13.040 ; a két város összlakossága 35.040-re emelkedett félévszázad leforgása alatt. Pest város már ebben az időben túllépte a falakat : kezdett terjeszkedni minden irányban, megalakult a Ferencváros, az Erzsébetváros, a Lipótváros és a királynő nevéről elnevezett Terézváros.

József császár uralkodásának tíz esztendeje még nagyobb nyomokat hagyott a két város élettörténetében, s Buda és Pest egyszerre az ország fővárosaivá lesznek. A császár merkantilista gazdasági politikája a városok fejlődésének általában kedvezett. A centralizáló törekvésekből, amelyek a nemzet életére, sikerük esetén halálos csapást mértek volna, a két városnak igen nagy haszna volt. József ugyanis az összes hatóságokat mind Budára és Pestre helyezte át Bécsből és Pozsonyból. Ezzel az intézkedéssel óriási mértékben megnőtt Buda és Pest jelentősége. Pozsony fontossága

pedig, legalább egy időre, teljesen megszűnt. Budára került át az ország legfontosabb hivatalos szerve, a helytartó tanács és 1783-ban az udvari kamara és az összes kincstári hivatalok. Maga a helytartó tanács, amelynek 12 tanácsos állott ebben az időben az élén, az országnak legnagyobb, legfontosabb hivatala; ennek hatáskörébe tartozott a közigazgatás, a gazdasági élet, a szellemi élet ellenőrzése. Hatásköre körülbelül ugyanaz, mint ma az egész minisztériumoknak. A magyar közélet József alatt tehát áttevődött Pozsonyból Budára. A császár tovább fejlesztette az egyetemet, melyet Pestre helyezett át. Az egyetemről egykorú szakértők megállapították, hogy igen szépen volt felszerelve, szép könyvtára, tudományos laboratóriumai voltak, egyszóval a kor színvonalán állott.

Buda és Pest kereskedelmének, iparának adatait még az alábbiakban közöljük. Az kétségtelen, hogy József császár, kinek uralkodása politikai történetünkben keserű emléket hagyott hátra, akarva-nem-akarva, rendkívül sokat tett a két város fellendítésére. A császár 1790 februárjában elhunyt, de halála napja nagy örömet hozott egyúttal Budának. Aznap szállították ugyanis a fővárosba a koronát, melyet a császár uralmának kezdetén Bécsbe vitetett. Az öröm valósággal leírhatatlan volt. A Nagy-Boldogasszony-templomban hálaadó istentiszteletet tartottak, végighordozták az utcákon a magyar államiság szent szimbólumát, majd a Várkápolnába vitték.

Az 1790—91-iki országgyűlés.

József császár halála után Buda lett megint a nagy döntő eseményeknek színhelye. 1530 óta itt ült össze először a magyar országgyűlés. A szatmári béke után a jelentéktelen határszéli Pozsonyba tették át az országgyűlés székhelyét, hogy közel legyen a főurakhoz, akiknek legnagyobb része Bécsben lakott. II. Lipót az országgyűlés színhelyéül a meghívó rendeletben Budát tette meg és a megnyitás napjául 1790 június 6-át rendelte. Ez volt a nevezetes 1790—1791-iki országgyűlés, amelytől Kossuth Lajos Magyarország új korát számítja. A felső táblán Zichy Károly országbíró, az alsón Ürményi József, a kiváló jogász elnökölt. Az alsó táblán megjelentek a megyék, a papság, a káptalanok, a szabadkirályi városok követei; a városok képviselete csekély volt s az egész országgyűlés még teljesen ósdi, rendi színezetű és szellemű.

A tanácskozások nagy remények között indultak meg, szinte érezte mindenki, hogy Magyarország történetének új korszaka kezdődik. A nyugateurópai eszmék, mint a magyar történelemben minden alkalommal, most is áttörtek a határokon, s a francia forradalom tanításainak sok híve akadt a tanultabb arisztokrácia soraiban és a köznemességnek azok között a tagjai között, kik ebben az időben könyveket olvastak. Az új eszmék melegágya Buda és Pest volt, amit onnan tudunk, hogy I. Ferenc császár alatt az

egyetemnek több tanárát tanításaik miatt elmozdították. A József-féle reformok visszahatásaképen főleg a nemzeti követelések jelentkeztek az 1791-iki országgyűlésen. Még a magyar katonaság is megmozdult, azt kérve az országgyűléstől, hogy törvényben biztosítsa a magyar nyelv használatát a magyar csapattesteknél és hogy a magyar csapatokat a németektől különítsék el. A tanácskozások elején felmerült az a gondolat, hogy Magyarország függetlenségét a bécsi udvar beolvasztó törekvései ellen külföldi hatalmak garantálják, amit II. Lipót és a bécsi udvar természetesen visszautasítottak. A tanácskozások során meg lehet állapítani a népfelség elvének kidomborítását szembe állítva azt az uralkodói abszolutizmussal és önkénnyel, amelyet II. József képviselt. Röpiratok jelentek meg nagyobb számmal, amelyek ugyanakkor a nemesi jogokat és kiváltságokat ostorozzák, mint olyanokat, amelyeken már túlhaladt az idő és csak a haladás kerékkötői. A nemzeti felség elve és a francia forradalom által sugallt reformtervek, amelyek az országgyűlésen előzmények, átmenet, s kellő lelki felkészültség nélkül kerültek elő, természetesen megbuktak. Az ország megmaradt továbbra is a régi provinciális állapotban, a belső társadalmi és politikai reformok pedig több mint egy félévszázadra elodázódtak.

Hosszú hónapig tartó viták után elkészült a felirat, egy méltóságos és komoly írásmű, amely igen mérsékelt hangon adta tudtára az uralkodónak a nemzeti kívánságokat. A király november 10-én maga jött Budára és biztosította a rendeket arról, hogy a koronázás előtt a hitlevelet kiadja, a koronázáskor pedig meg fog esküdni az ország alkotmányára. Egészen a korszellemét és követelményeit tükröztetik vissza a király kívánságai is. II. Lipót a szabadelvű haladásnak a híve volt, és Magyarország iránt a legjobb indulattal volt eltelve. A király kívánságai ezek voltak: az úrbér rendezése, a jobbágyság örökös szolgaságának és az adózás aránytalanságának megszüntetése; a hivatalok betöltésénél a nemesi kiváltságok eltörlése, jobb és korszerűbb igazságszolgáltatás. November elején az országgyűlés átköltözött, nem tudni mi okból, Pozsonyba, ahol a rokonszenves és liberális gondolkodású Sándor Lipót főherceget, a király fiát, nádorrá választották, majd II. Lipótot a szokásos fénnyel és pompával megkoronázták.

Ferenc császár ismét Budára tette át az országgyűlést, amely 1792 június 3-án nyílt meg. Ezen az országgyűlésen már a reakció hatása érezhető. A francia forradalom rémes jelenetei visszariasztottak a reformoktól igen sokakat, olyanokat is, akik az 1790—1791-iki országgyűlésen az új tanok híveinek vallották magukat. Maga Ferenc császár rettentően félt a reformoktól és ő az orosz cárral együtt a francia forradalom ellen irányuló európai reakció legnagyobb megszemélyesítője. Maga a császár és miniszterei abban a hitben ringatták magukat, hogy a nagy koráramlatot erőszakos eszközökkel el lehet torlaszolni, tisztán az erő és a hatalom által foganatosított

rendszabályok kérdése, hogy a francia forradalom tanai megvalósuljanak valaha az országban vagy nem. A szabadelvű reformoktól a tudatlan, szűk látókörű s a falujában élő magyar nemesség is rettentően megijedt és a legodaadóbb eszköze volt a Széchenyi fellépéséig tartó sötét reakciónak. Az 1792-iki koronázó országgyűlésen reformok nem is kerülnek szóba.

A szabadkőművesség.

I. Ferencet június 6-án Budán a szokásos, nagy történelmi pompával királlyá koronázták a budavári helyőrségi templomban. A kornak nagy és fontos kérdéseivel, amelyeknek megvalósítására már elérkezett volna az idő, az országgyűlés egyáltalában nem foglalkozott. Az udvar megrémült a francia forradalomtól s egyetlen gondja volt, megszavaztatni a rendekkel a hadisegélyt, a Franciaországgal megindult háború folytatására. II. József már sok olyan reformtervet megvalósított, amelyek az emberi jogok kiáltványában szerepelnek. Most ezek az eszmék egyelőre mintha feledésbe merültek volna. I. Ferenc trónralépésétől kezdve egészen a harmincas évekig Magyarország elszigetelve állt azokkal az új áramlatokkal s politikai s gazdasági tanokkal szemben, amelyek akkor az egész művelt világot foglalkoztatták.

Nem lehet kihagyni fővárosunk történeti szerepéből a szerencsétlen véget ért demokrata mozgalmat sem. A mozgalmak gócpontja Buda és Pest volt. Értelmesebb nemesség, polgári származású ügyvédek, tanult emberek tartoztak a mozgalom hívei közé, az országnak az a kicsi, intelligens rétege, amely a nagy francia forradalom 1789-i elveit vallotta. József nádor jelentéseiben, melyeket bátyjához, I. Ferenc császárhoz intézett, a budai szabadkőműves páholy két ízben is előfordul. A reakció fanatikus hívei nem szívesen látták az egyetemet sem Pesten, mert szerintük, a város az ifjúság erkölcseit megrontotta és miazmás levegőjéből az ifjúság szabad eszmékkel megfertőzve került ki az életbe. A 90-es esztendők elején szóba került az is, hogy az ország egyetlen egyetemét áthelyezik Pestről Esztergomba, vagy máshova, az alkalmatlan tanárokat elmozdítják és az egész egyetemi oktatást az egyház szigorú ellenőrzése alá helyezik. A megyék mindig sokallották Pestnek az egyetemet és a Kúriát, mert mind a kettő igen sok embert vonzott a városba. A pesti polgárság az egyetem áthelyezéséről keringő híreket érthető ijedelemmel fogadta. Rögtön felterjesztést intéztek a királyhoz, melyben kifejtették, hogy Pest rögtön tönkremegy, ha az egyetemet áthelyezik, mert virágzó kereskedelmét főleg az egyetem fejlesztette naggyá. Hivatkoznak arra is, hogy az egyetemeket külföldön is mindenütt a legkultúráltabb városokban helyezték el.

Az ország kicsiny értelmisége, amióta Thugut, Ferenc császár mindenható minisztere a Habsburg-birodalmat rendőrállammá változtatta, főleg a szabadkőműves páholyok révén terjesztette nézeteit. De lassanként a

páholyokat üldözni kezdték, a francia felvilágosodási iskola híveinek itt sem volt nyugtuk, ezért a kis magyarországi demokrata csoport elhatározta, hogy nézeteinek terjesztése céljából titkos társaságot alapít. Fölforgató terveik vagy az államforma megváltoztatására irányuló törekvésük egyáltalában nem volt. Az akkori feudális társadalmi rendet elavultnak s a nemesség meg a papság kiváltságjogot visszaélésnek tartották. Demokraták vagy szabadelvűek voltak nagyrészt és nem jakobinusok, aminek ósdi gondolkodású kortársaik nevezték őket. Ez volt a kis szabadelvű társaságnak az eredete, melynek élére Martinovics Ignác apát állott, egy pesti származású, tehetséges, igen tanult, túl ambiciózus, de nem a legszilárdabb jellemű férfiú. Legkiválóbb tagja a kitűnő tehetségű s nagy készültségű Hajnóczi József volt, aki nem-nemes származása miatt az akkori világrendben nem érvényesülhetett. Röpirataiban nem mindennapi képességeket árul el s a francia forradalom szabadelvű tanításainak meggyőződéses híve volt. A mozgalom másik vezére Laczkovics János volt, a Grevenezred egykori tisztje, aki az 1790—1791-iki országgyűlés megnyitása alkalmával a magyar tisztek nemzeti megmozdulásában is szerepelt. Röpiratot írt Magyarország állapotáról címen, amelyben a francia forradalom politikai s társadalmi elveit alkalmazza Magyarországra. Ő volt talán Martinovics és társai között az egyetlen igazi forradalmár, aki az akkori társadalmi rend felforgatása végett erőszakos eszközöktől sem riadt volna vissza. Igen tehetséges fiatalember volt a negyedik főnök: Szentmáriay Ferenc.

Mik voltak céljaik s milyen eszközökkel akarták elérni, tisztán a propaganda eszközeivel-e, erről keveset tudunk, mert írásaikat megsemmisítették. Martinovics Ignác 1794 májusában Pesten alapította meg társulatát a szabadelvű és demokratikus eszmék terjesztésére és a pesti központ vezetését Hajnóczi József vette át. A debrecenit Laczkovics, a kassai központ vezetését Szentmáriay, a dunántúlit gróf Sigray vállalta. A titkos társaságnak sok kiváló tagja volt még, mint Öz Pál, a kitűnő jogász, Kazinczy Ferenc, a nagy író, Verseghy Ferenc és Bacsányi János költő. A névsorból azt látjuk, hogy jóakaratú, idealista tollforgatók voltak, koruknak legtanultabb emberei, akik Jean Jacques Rousseau és Voltaire írásain nevelkedtek. Eszméikkel azonban túlkorán léptek fel a rendiségben megcsontosult Magyarországon. »A polgár és az ember kátéja« című röpiratuk a francia forradalom tanításait tartalmazza és csaknem azonos a nagy forradalom világhírű dokumentumával: Az Emberi jogok deklarációjá-val.

A titkos rendőrség a magyar demokraták társaságát felfedezte, mire Martinovics Ignácot, Hajnóczit, Laczkovics kapitányt, Szentmáriayt 1794 augusztusában Pesten elfogták. A megtorló jogszolgáltatást Németh János, a királyi ügyészség igazgatója képviselte, aki egészen az év végéig folytatta a letartóztatásokat s elfogatott mindenkit, akire a gyanúnak csak árnyéka

is esett. A vádlottak valamennyien a budai börtönbe kerültek. A titkos társaság igazgatóit először Bécsbe hurcolták, ami idehaza nagy megbotránkozást keltett; különösen a megyék gyűlésein hangzottak el a törvénysértés miatt szenvedélyes kifakadások. Az év végén a foglyok visszakerültek Budára és perük rövidesen megkezdődött a budai királyi táblán. A közvádat Németh János, a nyomozó ügyész képviselte, akit kortársai mint sekélyes értelmű és szennyes indulatú embert jellemeznek, s aki a félországot bele akarta keverni az összeesküvésbe, hogy mennél több pénzt zsarolhasson ki a gyanusítottakból. A szabadelvű mozgalom fejeit azzal vádolta, hogy a francia forradalom trónt és oltárt felforgató tanításait terjesztették, de nem tudta ő sem bebizonyítani, hogy a vádlottak valami nagyszabású, szörnyű összeesküvést kovácsoltak volna össze, melynek szálai az egész országot behálózták és sikere pedig lángba borította volna a fennálló rendet. A Martinovics-összeesküvés tagjai nem voltak veszedelmes felforgatók, inkább jóhiszemű és ügyetlen doktrinérek, de Thugut-tól, a császár szélső reakciós miniszterétől, még a tábla szabadelvű érzelmű bírái is rettegtek. A bíróság kimondotta a fejvesztésre szóló ítéletet, talán nem is annyira meggyőződésből, mint inkább azért, mert azt Bécsben kívánták. A királyi tábla a társaság öt vezérét halálra ítélte, amit a hétszemélyes tábla sem mert megváltoztatni. Az ítéletet az öt elítélten Budán, a Vérmezőn 1795 május 20-án végrehajtották.

A magyar demokrácia korán jött apostolainak tragédiája emelkedik ki a század utolsó évtizedében a főváros nagy eseményei közül. De még ugyanebben az évben egy más országos eseménynek is tanuja volt a főváros. Sándor Lipót főherceg, a népszerű nádor, a király testvére, szerencsétlenségnek lett az áldozata és Ferenc császár negyedik öccsét, az egészen fiatal József főherceget nevezte ki királyi helytartóvá, aki 1795 szeptember 19-én vonult be Budára, a nádori székhelyre. Nehány nap mulva nagy ünnepséggel iktatták be Pestvármegye főispáni székébe. A gyorsan népszerűvé lett főherceget a Habsburg-dinasztia köztünk élő Palatinus ágának ősét, 1796-ban a pozsonyi országgyűlés az ország nádorává választotta. A választás fővárosunk élete folyásában korszakot jelent. Buda és Pest félévszázados fejlődése a két városnak európai színe és formája elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva a nagy nádornak ötvenesztendős működésével.

Láttuk az előzményekben, hogy attól fogva, hogy a Hétszemélyes tábla nagy bírói méltóságaival átkerült Budára, az országnak két fővárosa van, Buda és Pozsony. Buda azonban, amint közeledünk a század végéhez, egyre jobban magához ragadja a vezetőszerepet és az osztrák határ közelében levő Pozsonyt mindinkább elhomályosítja. Szinte természeti törvényszerűség Buda meg Pest emelkedése .József császár azért tette át Budára és Pestre a legfontosabb közintézményeket, mert látta, hogy a két város az ország

természetes központja. A konzervatívok hiába próbálták minden módon megakadályozni a két város fejlődését. Voltak olyan nézetek is abban a korban, ahogy Pest fejlődését meg kell akadályozni, mert a falvak lakosai ideszivárognak és azok elnéptelenednek. Buda fényét és jelentőségét nagyban emelte az, hogy itt volt II. Lipót király óta a király helyettesének, a nádornak a székhelye. A napoleoni zavaros időkben a nádor hatásköre igen nagy volt; ő gondoskodott a hadsereg felszereléséről, a toborzásról, a francia háborúba indítandó nagy seregek ellátásáról; ő tartja az összeköttetést a vármegyékkel. Azóta, hogy József császár áthelyezte az egyetemet Pestre és kibővítette s a tudomány modern eszközeivel felszerelte, Buda és Pest az országnak olyan szellemi központja, amellyel a többiek, mint Debrecen, Kolozsvár, Kassa vagy Pozsony, egyáltalában nem versenyezhettek. 1787-ben nyilt meg az Angol kisasszonyok iskolája Budán, amely a leánynevelés szempontjából az ország egyik legfontosabb iskolája lett. 1791-ben a protestánsok Pesten tartották első országos zsinatjukat.

Lassanként ide összpontosult az egész magyar közművelődés és Buda meg Pest lesznek a nemzeti színészetnek, irodalomnak a várai, annak dacára, hogy a lakosság idegen nemzetiségű. Tudjuk, hogy a magyar színészet milyen hősies küzdelmet folytatott létéért évtizedeken keresztül. A nemzeti nyelv kultúrája és a színészet abban az időben, amikor a magyar nyelv még csak megtűrt nyelve volt az országgyűlésnek a holt latin mellett, szoros kapcsolatban állottak egymással. A színház óriási nemzeti missziót teljesített. Színjáték már az 1770-ik esztendőtől fogva volt Pesten meg Budán. Színházul Pesten a régi török mecset, az úgynevezett Rondella szolgált, de úgy itt, mint a várban levő Várszínházban, természetesen csak német darabokat adtak elő. A pesti Nemzeti Játékszín gondolata 1789-ben merült fel először egy röpiratban, melyet egy ismeretlen nevű színházbarát hazafi tett közzé. Ráth Mátyás és Pétzely József lelkes irodalmi propagandát fejtettek ki a Nemzeti Játékszín érdekében, de rendkívül nehezen tudták a magyar színjáték tervének csökönyösen ellenszegülő konzervativizmust megnyerni. A magyar urak azt mondották, hogy a magyar nem való komédiásnak és a színjáték megrontja a régi jó erkölcsöket. Valósággal hősies elhatározás kellett Kelemen László vállalkozására, aki az első magyar színi társulatot megalapította. Miután a társulat megalakult, gróf Unwerth, a budai és a pesti színházak német bérlője, nagynehezen megengedte, hogy a német színházakban magyarul is játszanak. Végre annyi küzdelem után, 1790 október 25-én előadták az Igazházi című darabot, egy Brühl nevű német írónak magyarra átdolgozott darabját.

Igen nagy esemény volt ez a város életében, mert ez volt az első lépés ahhoz, hogy olyan nagy központtá fejlődjék, mint amilyennek Széchenyi álmodta. A színház sorsára rossz hatással volt az, hogy az országgyűlés székhelyét ismét Pozsonyba tették át. Ettől fogva a magyar színjáték

sokáig csak tengődött. 1792-ben újból megkezdték az előadásokat, majd 1793-ban báró Podmaniczky József vette át a társulat igazgatóságát, de a társulat anyagi nyomorúság, belső meghasonlás és a közönség részvétlensége miatt, 1795-ben feloszlott.

Buda és Pest gazdasági központokká lesznek.

A XVIII. század végén lesz Buda és Pest irodalmi központ is. A magyar irodalom ebben az időben igen szerény méretű s ez is küzdött a közönnyel, a részvétlenséggel, kulturálatlansággal, ugyanúgy, mint a magyar színjáték. Schwartner, a kitűnő statisztikus, kinek nagy művéből ismerjük ezt a kort, azt írja, hogy körülbelül ötven író van Magyarországon. A hírlapirodalom még egészen gyatra ebben az időben. A század legvégén indul meg az Ofnerischer Mercurius című lap, majd az Ofner Zeitung és a Pester Zeitung 1800-ban. 1798-ban jelent meg az első magyar ujság, a Magyar Merkuriusz, az első magyar pesti ujság, Szabó Márton szerkesztésében. Mint hetilap látott napvilágot, de alig volt jelentősége. A világ eseményei az akkori embereket úgylátszik nem tulságosan érdekelték. Úgy a színjáték, mint az irodalom szempontjából sokat ártott az, hogy az előkelőségeket, kik ebben az időben már műveltek s nagy igényeik voltak, Bécs, a birodalmi főváros vonzotta. Pedig Pest és Buda már a század végén, ha nem is olyan ragyogó szép városok, mint Mátyás király korában, de már egészen tűrhetők. Townson Róbert angol utazó, akinek a magyar történetírás is sokat köszönhet, Budát és Pestet mint fontos kultúrközpontokat jellemzi, de ő is megjegyzi, hogy a pesti színház egészen silány és nyomorúságos. Hoffmannsegg gróf német utazó, ki Pesten, Budán huzamosabb időt töltött, egészen rokonszenves képet fest a két városról. A főurak ebben az időben kezdenek Budán és Pesten palotákat építeni ; palotáik közül a Károlyi-palota volt az első, a mai Egyetem-utcában.

Magyarország gazdaságilag nem volt önálló ; a bécsi kormány az akkor divatos merkantilista elvek szerint az országot mint gyarmatot kezelte s minthogy Csehország, Morvaország, Ausztria iparát mesterségesen fejlesztették, mindent elkövettek, hogy Magyarország lehetőleg ne legyen más, mint nyersanyagszállítója az osztrák iparnak. Pedig az ország papíron önálló volt gazdaságilag ; Ausztriával szemben külön vámterületet alkotott. Az országnak önálló ipara mégsem fejlődhetett, mert a vámügyeket Bécsben tisztán az osztrák érdekek szerint kezelték. És a mostoha viszonyok ellenére Buda és Pest a barokkorszak végéig mégis az ország legnagyobb ipari és kereskedelmi központjává fejlődtek.

Már az 1715-i nevezetes országgyűlés kárhoztatta a céheket, 1723-ban ismét kifogások hangzanak el a középkori intézmény ellen, s már a rendi országgyűlés tagjai rájönnek, hogy a céhek kiváltságai a gazdasági életre

bénítólag hatnak. József császár, aki korának szabadelvű eszméit teljesen magáévá tette, halálos ellensége a céheknek és 1786-ban kimondotta az ipar szabadságát, három évvel a nagy francia forradalom kitörése előtt. A két város kereskedelmének a fejlődésére jó hatással volt az 1718-iki passarowitzi béke, amely a Törökországgal való kereskedelmet is szabályozta és a két magyar főváros felé irányította a balkáni kereskedelmet. József császár Budáról és Pestről akarta kiágaztatni az összes főbb útvonalakat. Sajnos, Buda és Pest kereskedelmének e korszakbeli fejlődéséről pontos, megbízható adataink alig vannak. Csak az kétségtelen, hogy a két városnak az 1770-es években már fontos iparágai voltak. Vannak kalaposai Budának és Pestnek, posztószövői, gombkötői, keztyűsei, timárjai, ércöntői s Pest vásárai országoshírűek.

Sokat ártottak Pest városnak a gyakran megismétlődő árvizek. Ezek olyan pusztítóak voltak nem egyszer, hogy a város fejlődését is akadályozták. Nagy árvíz sujtotta a várost 1741-ben, majd 1775 februárjában, amikor 561 ház omlott össze; 1795-ben 14 napig kellett csónakon járni a városban. Középkori emlékeink hasonló árvizekről nem tudnak, ezért a XVIII. századi csapások valószínű oka az volt, hogy a Duna medre geológiai átalakulások következtében magasabbra emelkedett. Egy évszázad alatt tizenkétszer öntötte el Pestet az árvíz.

De a város még így is nőtt. A szatmári béke után Buda és Pest egy mai nem tulságosan nagy falunak felel meg. A viszonyok és helyzet azonban, amelyeknek a városok fejlődésére való hatásával az előzményekben már megemlékeztünk, kereskedelmi központtá tették a két várost, noha az országnak a függő helyzete s gyarmati állapota a magyar ipar és a kereskedelem haladásának egyáltalában nem kedvezett. Schwartner Pestet magyar Londonnak nevezi; többek között ezeket írja: »nem szabad elfelejtenünk, hogy Pest Magyarországnak első kereskedelmi gócpontja. Magyarországnak Londonná fejlődő városa, a legfelsőbb törvényszékeknek, egy egyetemnek, három kolostornak székhelye és Pesten évenként jelentékeny száma telepszik meg az új iparosoknak, napszámosoknak és szerencselovagoknak.« A pesti vásárokat már a XVIII. század végén Európa minden részéből felkeresték; megfordultak itt a törökök, akik gyapotot hoztak; nagy számmal jöttek Budára németek; voltak nagykereskedők, akik tízezer forint vámot fizettek egyetlen vásár alkalmával. Rengeteg kocsi vonult ilyenkor fel és sátrak százait, sőt ezreit lehetett látni a városnak azon a táján, ahol ma az Erzsébet-tér terül el, azonkívül a város utcáin és a Dunaparton.

Schwartner kifejti, hogy mind a külföldi, mind a belföldi kereskedelemnek természetes fekvésénél és politikai helyzeténél fogva Pest a központja. Innét ágaznak ki a fő útvonalak Komáromba, Győrbe, Ausztriába, Morvaországba, Sziléziába; Kassán keresztül Eperjesre, Lőcsére, Késmárkra, Galiciába; Debrecenbe és Temesvárra; Eszékre, Újvidékre,

Zimonyba, Temesvárra; innét pedig Törökországba; Kanizsán keresztül Horvátországba, Károlyvároson keresztül Fiuméba, a magyar kikötőkbe, Dalmáciába, Olaszországba; Fehérváron és Pettaun keresztül Stájerországba; azonkívül Triesztbe és Fiuméba is. Schwartner összehasonlítja a XVIII. századvégi Pestet az akkori Debrecennel, amelyet már minden tekintetben túlszárnyal. Debrecen maradi, szürke, polgári város, amely semmit sem halad, a férfiak, nők, leányok úgy öltözködnek, mint száz évvel azelőtt nagyszüleik; Pest ezzel szemben divatjában, szokásaiban haladó város, amely minden újítást átvesz a Nyugattól.

Pestnek a XVIII. századvégi iparát Schwartner részletesen ismerteti. A XVIII. század végén 1416 mesterembere volt a városnak. Legényekkel, inasokkal, segédszemélyzettel együtt 5862 egyén foglalkozott a városban iparral.

Buda és Pest 1541 után több évszázadra kiestek a nemzet történetéből. Nemzeti mozgalmaink a török hódoltság alatt Erdélyben és a Felvidéken játszódnak le; a kuruc mozgalom fő helye Kassa. Buda visszafoglalása után Pozsonyt tették meg az ország fővárosának, ami természetellenes volt és ellenkezett az ország érdekeivel. De a hatalom és a kormányok hasztalan erőltették a határszéli város elsőbbségét. A főváros mégis Buda és Pest lett, spontán módon, a két város erre irányuló törekvése nélkül és a közhatalmak szándékai ellenére. Fővárosok lettek azoknak a tényezőknek közreműködése folytán, amelyeket Ratzel, mint városalakító tényezőket jelöl meg: ezek pedig a fekvés, az utak, a természeti viszonyok, amelyek egy helyet alkalmassá tesznek arra, hogy ott emberek nagyobb számban összegyüljenek és lakásokat építsenek maguknak.

V.

Buda és Pest történeti szerepe a reformkorban.

Budapest és Széchenyi.

A XIX. század első évtizedeinek vezető szellemei általában a nemzeti jellem elaljasodásáról és az 1790-iki országgyűlésen felvillant nemzeti lelkesedésnek elposványosodásáról panaszkodnak. Valóban egészen 1825-ig nem látunk a főváros életében semmi olyat, ami felemelő volna, nem igen látjuk sem az anyagi, sem a szellemi gyarapodás jeleit. Az 1790-es évek végén úgy látszott, hogy Buda és Pest néhány évtized alatt nagy szellemi és gazdasági központokká alakulnak, a század végén azonban mintha egyszerre megállt volna minden. Igaz, hogy a cenzura nyomasztólag hatott a lelkekre ; a bécsi kormány az országot szinte légmentesen elzárta nyugat felől, s minthogy sem könyvek, sem lapok nem jöhettek be, minden lelkifejlődés megakadt. Az ébredező nemzeti erőket olyan béklyókba verték, annyira visszasüllyedt az egész magyar élet az 1790 előtti letargiába, hogy érthető azoknak a jobbérzésűeknek az elkeseredése, akik már a nemzet jövőjéről is lemondtak.

Az 1825-iki országgyűlés nemcsak az ország, hanem fővárosunk életében is korszakos jelentőségű. Gróf Széchenyi István és Budapest viszonya szinte külön fejezetet érdemelne. Az ő reformtörekvései elválaszthatatlanok a Nagy-Budapesttől, amely az ő eszméje volt. Az ő érdeme, hogy Budapest az összes kultúrintézmények székhelye. Itt jelennek meg ezentúl az ország csaknem összes lapjai és folyóiratai. A város Széchenyi egész teremtő tevékenységének a színhelye. Itt alapítja meg az Állattenyésztő Társaságot, melynek célja, hogy »Pesten, az ország központjában, szarvasmarha és egyéb háziállatok tenyésztéséről és annak előkészítő eszközeiről tanácskozzék... honnan, mint egy szívből szétszivárogjon a haza minden ereibe a tárgyat érintő jobb ismeret, nagyobb szorgalom, bizonyosabb haszon...« Széchenyi mindent Budapestre központosít, az Állattenyésztési Társaság itt nőtte ki magát Gazdasági Egyesületté, s minden intézmény, amelyet feltalált tovább terjedt az országban. Széchenyi központosító, de nem volt szándéka az önkormány-

zatot megsemmisíteni, ámbár nem nagyon lelkesedett a történelmi vármegyéért, hanem a gazdasági életet és a kultúrális mozgalmakat akarta egyetlen helyre, Budapestre központosítani. Műveiben, beszédeiben határozottan ellenez minden decentralizációt, mely szerinte a haladás ellensége. Mindent Budapestre központosítani: ez Széchenyi célja, s az a gondolat lebeg előtte, hogy a nagy és fényes Budapest szülje újjá az egész országot.

A budapesti Kaszinó például sokkal nagyobb jelentőségű intézmény volt, mint az első pillanatra sejthetnénk, s olyan nagy volt az országra a hatása, hogy ez szinte külön méltatást érdemelne. A kaszinók ebben az időben azt a célt szolgálták, melyet Széchenyi eléjük tűzött. Ezek voltak a megbeszélések színhelyei, itt vitatták meg a fontos gazdasági és politikai kérdéseket, a megyei és az országos választások előtt. A kaszinók következtében az azelőtt nagyrészt tétlenül élő magyar nemesség élete megváltozott; a megkövesültnek látszó magyar társadalom megmozdult és érdeklődni kezdett koreszmék és közügyek iránt. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy gróf Széchenyi István budapesti Kaszinója mint történelmet alakító tényező szerepel. 1830-ban alapította Széchenyi az Állattenyésztő Társaságot, amelyből az idők folyamán a Gazdasági Egyesület alakult. 1832-ben pedig még egy sokkal nagyobb jelentőségű egyesületet létesített a fővárosban; ez pedig a Lánchíd Társaság volt, melyet azzal a céllal alakított, hogy Budát Pesttel mennél előbb állandó híd kösse össze.

Széchenyi István hídja ebben az időben már halasztást nem tűrő szükségesség volt. Ha a jégzajlás bekövetkezett, a két virágzó város el volt vágva egymástól, forgalmuk néha hosszú időre teljesen megbénult. Széchenyi gyakran hangoztatta, hogy Budapestet szép, nagy, gazdag várossá kell felemelni, ehhez pedig nélkülözhetetlen volt a híd. A fáradhatatlan Széchenyinek roppant akadályokat kellett leküzdenie. Az országnak ebben az időben még nem voltak olyan képzett mérnökei, akik a hídépítéshez értettek volna. Ezért Széchenyi gróf Andrássy Györggyel együtt Angolországba utazott s onnét visszajövé, kezdte csak meg az agitációt. Először röpiratot írt, amelyben a híd gazdasági és társadalmi szükségességét kifejtette. Rámutatott arra, hogy mit jelent a híd gazdaságilag és mit jelent politikailag is, minthogy a nagy mű csak részvénytársasági alapon valósulhat meg, a nemesség sem menthető fel a vámfizetés alól .... ez tehát az első lépés lesz az adót fizetni nem akaró nemesi osztály privilégiumainak megsemmisítésére. Nagy agitációt folytatott s ellenfeleit maró szatirájával lefegyverezte s igyekezett megnyerni óriási stílű tervének minden valamire való befolyásos embert. József nádor megnyerése döntőjelentőségű a híd történetében. A haladók megnyerése nem került nagy fáradságába. Azok mind az ő hívei voltak, de annál nehezebben tudta lefegyverezni a konzervatív nemességet, amely a »nem adózunk« jelszót vallotta és ósdi kiváltságainak megcsorbítását látta a vámfizetésben.

Nem voltak a hídnak barátai a főrangúak sem. Gróf Cziráky Antal országbíró, a legmegcsontosodottabb konzervatívak egyike, mindvégig a leghevesebben ellenezte. Széchenyi hősies kitartása azonban megtört végre minden ellenállást. A közszellem a nagy reformok, új nagy nemzeti alkotások számára már elő volt készítve. Meg kellett szervezni most már a részvénytársaságot, hogy az építkezést minnél előbb megkezdjék. Erre a célra megnyerte Szina görög származású bankárt, majd Budapestre hozatta Clarkot, a híres angol hídépítő mérnököt. Szinával úgy egyezett meg, hogy a részvénytársaság a hidat kilencven esztendő mulva átadja a nemzetnek.

A főváros közönsége, amely az ő másik művét, az első gőzhajót roppant lelkesedéssel fogadta, midőn füstölgő kéménye a budapesti Dunán először megjelent, elragadtatással üdvözölte Széchenyi tervét. Az országos hangulat a híd megalkotására felette kedvező volt és nem volt nehéz Széchenyinek megnyerni eszméje számára a többséget az országgyűlés méndkét házában. A törvényt a király szentesítette és most már a terv megvalósításának semmi sem állt útjában. A Lánchíd sokkal több volt, mint egyszerű technikai alkotás : ez kezdte ki a nemességnek a vámfizetéssel ősi kiváltságait.

A nagy és fontos országgyűlés székhelye Pozsony volt, a második főváros; itt lépett fel az 1825-i országgyűlésen Széchenyi István, de a század elejétől kezdve minden szellemi mozgalom Budán és Pesten összpontosult, vagy innét indult ki. Hiába volt Pozsony a főváros, minden nagy kultúrintézményünknek Buda, de főképen Pest adott helyet. Gróf Széchenyi Ferenc 1802-ben megalapította a Nemzeti Múzeumot és ennek a nagy kultúrintézménynek palotája itt készült el az 1837—47-iki években. A tudós társaság gondolata már a XVIII. században felmerült és senki sem tudott számára más központot elképzelni, mint Budát, vagy Pestet. Gróf Széchenyi István nagy reformműveinek — mint mondottuk — a színhelye Budapest. A nádori bizottság 1830-ban itt dolgozta ki a Tudományos Akadémia terveit és ugyanitt alakult meg 1830. november 17-én. A lóversenyt Széchenyi kezdeményezésére Pozsonyból Pestre hozták át 1828-ban. Széchenyi mindent elkövetett, hogy a főrangúak számára Pestet kellemessé, vagy legalább is elviselhetővé tegye. Ebből a célból alapította meg Pesten az említett Kaszinót, a főrangúak találkozó helyét és ezt tette meg minden mozgalom központjává »kellemes és hasznos dolgok műhelyévé«, »magasabb célok eszközévé«. A pesti Nemzeti Kaszinó példáját követték a vidéki városok és hasonló társas köreik megszervezésénél ez volt a minta.

A lóverseny, a Nemzeti Kaszinó, az Akadémia mind olyan intézmények, amelyek mérföldes lépésekkel vitték előre Buda és Pest országos szerepét és jelentőségét. A Hitel eszméinek megvalósításához mulhatatlan szükség volt egy fővárosra, egy olyan központra, amely a reformtörekvésekben maga jár jópéldával elől és magukat a reformeszméket kisugározza az országra. A XVIII. században, amelynek folyamán az ország szellemileg, de főleg

anyagilag rendkívül sokat haladt, a magyar nemzet valósággal fejnélküli test, mert nem volt fővárosa. Bécs már régen fővárosa az osztrák örökös tartományoknak, Páris már századok óta Franciaországnak, London pedig Angolországot jelenti. Poroszország fővárosa a XVIII. században Berlin lett, Nagy Péter cár azért alapította a Szent Pétervárt, hogy igazi feje és központja legyen az orosz birodalomnak. Buda és Pest is azzá lesz spontán módon, a viszonyok természetes ereje folytán a XIX. század első felében. Itt szövődnek a nagy gazdasági tervek, itt létesülnek első pénzintézeteink, itt alapítja meg Széchenyi a Duna Gőzhajózási Társaságot, amelynek főleg a vasutak előtt igen nagy része volt a város forgalmának emelésében. A Világ című művében vetette fel a híd eszméjét. Az ő Lánchídja valósággal szimbolum; jelképezi az újkorszakot, a szellemi és anyagi felemelkedés korszakát, a nemzet »grand siècle«-jét.

Széchenyi másik nagy alkotása az Akadémia, melynek története szervesen hozzátartozik fővárosunk történetéhez.

Ennek eszméjét az előbbi században először felsőcsernátoni Bod Péter a kitűnő erdélyi tudós vetette fel, s foglalkozott vele Bessenyei György, a testőríró, majd Révay Miklós a nagy nyelvész és komolyan felvetődött a gondolat először az 1790—91-iki országgyűlésen. 1791-ben Aranka György nyujtott át egy akadémiai tervezetet az erdélyi országgyűlés rendjeinek. 1794-ben szerveztek is Erdélyben egy nyelvművelő társaságot, amely 1810-ig fennállott. 1801-ben Schédius Lajos egyetemi tanár dolgozta ki a tudóstársaság tervét, majd Kulcsár, a lelkes lapszerkesztő, jutalomkérdéseket tűzött ki egy magyar nyelvművelő társaságra. Ugyanakkor gróf Teleki László tudóstársaság felállítását javasolta. E tervezgetések közepette alapította meg gróf Széchenyi Ferenc, 1802-ben a Nemzeti Múzeumot a főváros első nagyszabású kultúrintézményét és oda adta hozzá saját könyvtárát és régiséggyüjteményét. Marczibányi István végrendeletében nagyobb alapítványt tett azzal a céllal, hogy a Nemzeti Múzeum évenként három kérdést tegyen közzé a hibás szók kijavítására és a magyar nyelven megjelent legjobb munka az alapítvány kamataiból 400 forint jutalomba részesüljön.

Ezek voltak az 1825. évi országgyűlésig és gróf Széchenyi István fellépéséig a tudóstársaságok megalakulásának történeti előzményei. Mind jóakaratú, tiszteletreméltó tervek, vagy kísérletek. Széchenyi, mint ismeretes birtokainak évi jövedelmét ajánlotta fel a fővárosban létesítendő tudóstársaságok céljaira. Példáját a magyar arisztokrácia tagjai közül számosan követték. Meg lehet állapítani, hogy a magyar főurak még soha sem mutattak ilyen áldozatkészséget. Nemsokára megalakul egy huszonkét tagú, tudósokból álló bizottság, gróf Teleki József elnökletével, amely az alapszabályzatot kidolgozta. Az Akadémia megalakításáról szóló törvényt a király 1830 év őszén szentesítette s az intézmény november 17-én már megalakult és 1831 februárjában megtartotta első ülését.

A Kisfaludy Társaság 1844-ben létesült. A Nemzeti Múzeum 1807-ben nyílt meg a papnövelde épületében. Már 1807-ben kiadott a helytartó tanács egy rendeletet, amelyben kimondotta, hogy minden nyomda köteles minden termékének egy példányát megküldeni a Múzeumnak. A Múzeum igen gyorsan gyarapodott. Sokan ajánlották fel gyüjteményeiket, könyvtáraikat ; 1809-ben megvásárolta a Múzeum a Pray-féle rendkívül értékes kéziratgyüjteményt, majd megvették Jankovich Miklós szinte felbecsülhetetlen értékű könyv- és kéziratgyüjteményt. 1836-ban kezdték el építeni mostani palotáját, amelynek terveit Pollack Mihálytól, a kor egyik legkiválóbb magyar építőművészétől való.

A reformkorban az egész országban, de főleg Budapesten, valami azelőtt teljesen ismeretlen, lázas kultúrtevékenység indult meg. Mint ha csak a nemzet valóban pótolni akarta volna az évszázados mulasztásokat. Soha olyan alapítási láz nem volt, mint ebben az esztendőben. A legtöbb ma meglévő, de más néven szereplő virágzó társadalmi intézményünk alapjait ebben az időben vetették meg. Széchenyi tanítása volt, hogy legtöbbet érhetünk el szabad társadalmi tevékenységgel és szervezkedéssel és ne várjunk semmit felülről, az államhatalom jóakaratú támogatásától. A Világ című munkájában elmondja, hogy Angliában minden nagy intézmény, vállalat spontán társadalmi kooperációval jött létre. 1844-ben alakult meg a Nemzeti Képcsarnokot alakító Egyesület, amelynek eredménye a József Nádor Nemzeti Képcsarnok lett, a Nemzeti Múzeumnak egyik osztálya, a mai Szépművészeti Múzeumnak, Budapest egyik büszkeségének az őse. Megalakult az Első Magyar Festészeti Akadémiát Gyámolító Társulat és 1846-ban egy magán festészeti akadémiát nyitott. 1842-ben Műegyesület alakult, a festészet terjesztése és gyámolítása céljából.

Ebben az időben (1841-ben) alakult az ország egyik ma is meglevő és legvirágzóbb tudományos egyesülete ; a Magyar Királyi Természettudományi Társulat, melynek megalapítása Bugát Pál nevéhez fűződik. A Magyarhoni Földtani Társulat már az abszolutizmus első évében 1850-ben keletkezett. 1841-ben szervezték meg a Budapesti Magyar Királyi Orvosegyesületet. 1836-ban alakul meg a Pest-Budai Hangász Egyesület azzal a céllal, hogy értékes (klasszikus) zeneműveket adjon elő a nagyközönség zenei nevelése céljából.

A budapesti Tudomány Egyetemnek a reformokban kiváló tanárai vannak, de felszerelését tekintve az egyetem nem áll épen a kor színvonalán. Egykorú forrásaink arról panaszkodnak, hogy az orvosi kar felszerelése kezdetleges, az egyetem rendelkezésére álló kórházak és klinikák pedig nyomorúságosak. Legszebb intézménye a könyvtár, amelynek állománya 1848-ban több mint 71.000 kötetet tett ki. Közvetlenül a szabadságharc előtt 800 körül volt a hallgatók száma a budapesti Tudomány Egyetem négy fakultásán.

A reformkor teremtette meg a mai Műegyetem ősét, a József Ipartanodát is, amelynek megszervezésére főleg gróf Széchenyi István, a gyakorlati tudományok nagy apostola, buzdított. Széchenyi az 1832—36-iki országgyűlés alatt közölte terveit József nádorral, akit sikerült is megnyernie. A nádornak magának oroszlánrésze volt az Első Magyar Technikai Főiskola létrehozásában. Az intézetet 1848 november 1-én nyitották meg, s a király még ugyanebben az évben elrendelte, hogy az új iskola a József Ipartanoda nevet kapja.

A reformkorban alakult meg az ország első tanítóképző intézete, szintén Budapesten. Nagy és fontos egyesület volt a Pesti Kisdedóvóképezde, amely 1844-ben létesült és számos kisdedóvót alapított Budapesten és az ország vidéki városaiban. A mozgalom kifejlesztésében igen nagy érdeme volt Mária Dorottya főhercegnőnek, a nádor feleségének. A Ludoviceum megnyitása is a reformkor érdeme. Ezt még az 1808. VII. t.-c. létesítette, de csak későn nyílt meg, a reformkor vege felé. Mostani palotáját Pollack tervei szerint 1830-ban kezdték el építeni.

A reformkor intézetei és egyesületei közül fontosak még a Vakok Intézete (1826); ennek megalapításában nagy része volt József nádor buzgalmának és fáradozásának. 1844-ben keletkezett a Jozefinum nevet viselő Árvákat Gyámolító Intézet. A Pesti Bölcsőde főleg a szegénysorsú árva gyermekeket vette gondozás alá. Ebben az időben alakult a Pesti Jótékony Nőegylet, a Karolinum, a Szegénysorsú Leányokat Kiházasító Egyesület stb.

Buda és Pest az alapítási és építési láznak ebben a korában gazdasági tekintetben is az ország első városaivá emelkednek. Az ipar, a kereskedelem, a bankélet szintén ide koncentrálódnak, 48 előtti statisztikánk (a Fényes Elek-féle) rengeteg iparosból, kereskedőről számol be és ismerteti Budapestnek első gyárait. Mind a két városrésznek nagy ipara és nagy kereskedelme van már a XIX. század első felében, sokszorta nagyobb, mint az ország többi nagyvárosainak, pl. a Debrecennek, amely ebben az időben Buda és Pest mellett az ország legnagyobb iparos és kereskedő városa.

Budán 1808-ban alapította meg Thoma József az ország második bőrgyárát, amely 1822-ben kapott szabadalmat. Az első szattyángyárat szintén Budán Kohner József alapította 1813-ban. Budának van Pesté mellett a legnagyobb, legfejlettebb ipara az országban. Az iparosok száma a huszas-harmincas években több százra rúg. 1836-ban a sok iparos, mesterember mellett van a városnak 54 kereskedője, 1845-ben Budán 67 szabadalmas céh volt, amely 1021 mestert és 300 kontárt számlált (Fényes Elek). Céhekbe nem tartozó mesterség volt 26; ugyanebben az esztendőben 129 zsidó és 71 keresztény vallású kereskedője van a városnak. Ezenkívül van még Fényes Elek szerint: 1 aszfaltgyára, 2 bőrgyára, 1 divatárugyára, 1 élesztőgyára, 2 gépgyára, 2 kárpitgyára, 1 keztyűgyára, 1 kocsigyára, 2 szappan- és

gyertyakészítőgyára, 20 szeszgyára, 1 szőnyeggyára. Azokhoz a viszonyokhoz mérten ez meglehetősen nagy gyáripar. 1845-ben többszázra rúgott a műiparos céh-mesterek száma, akik között magyarok is meglehetős számmal voltak. Buda kereskedő-testülete ugyanebben az esztendőben 49 tagból állt. Egykorú statisztikák szerint már 48 előtt be voltak vezetve az összes gyárakba és nagyobb ipari üzemekbe a gőzgépek.

Buda ezenkívül az ország legfontosabb hivatalainak a székhelye. Budán volt a császár királyi hadifőkormány, amely a bécsi hadifőtanácsnak volt alárendelve. Itt működött az ország legfőbb és legfontosabb, a mai minisztériumoknak megfelelő hivatalos szerve, a magyar királyi helytartó tanács. Ennek élén a nádor állott, vagy helyettese, az országbíró s az egyházi, főúri és a nemesi rendből kinevezett 24 tanácsnok intézte az ügyeket. Hét különböző alosztályra volt tagolva és személyzete már a XVIII. század végén elérte a százat, s attól fogva 1848-ig folyvást szaporodott. Minden országos ügy a Helytartó Tanács hatáskörébe tartozott, mint a vallási ügyek, tanügyek, adóügyek, a sajtó, a könyvek legtöbb ellenőrzése, úrbéri perek stb. Ugyancsak Budán volt a székhelye az Országos Pénzügyigazgatóságnak, amelyet József császár tett át 1783-ban Pozsonyból Budára. Ez alá tartozott többek között egy igen fontos intézmény a császári és királyi Közalapítványi Hivatal.

A főváros gazdasági élete.

A főváros másik fele Pest, a század elejétől kezdve sokkal nagyobb arányokban fejlődik Budánál. Ennek is virágzó ipara van, kereskedelme azonban jóval nagyobbszabású. Fényes Elek szerint Pest kereskedelmileg nemcsak Magyarországnak, hanem a monarchiának is egyik legfontosabb városa.

Buda és Pest nagyarányú kereskedelmének jellemzésére Fényes Eleknek néhány számát idézzük. 1826-ban 2,613.494 pozsonyi mérő gabonát szállítottak fel a Dunán. Ebből több, mint 1 milliót tett ki a búza, közel ugyanennyit a zab, 179.850 pozsonyi mérőt tett ki a tengeri. Buda és Pest piacain ebben az időben eladtak 53.050 akó bort, 323.000 mázsa dohányt, ezenkívül rengeteg mennyiségű sót és különböző bányatermékeket. Pest egyik legfontosabb kereskedelmi cikke ebben az időben a gyapjú. Az ausztráliai juhtenyésztés kifejlsztése előtt Magyarország volt Európa egyik gyapjútermelője és az angol szövő-fonóipar egyik legfontosabb gyapjúszállítója. Az ország gyapjútermelésének nagyrésze a budapesti piacra gyült össze és innét ment tovább a Dunán Nyugatra. Ebben az időben évenként 115.000 mázsa gyapjút adtak el Pesten, több, mint 6 millió forint értékben. A gyapjún kívül szerepelnek a pesti piacon: gabonaneműek, dohány, nyersbőrök, zsiradék, repceolaj, kender, hízott állatok.

Pest forgalmára igen jellemző, hogy a molnárok és a pékek — Fényes Elek megállapítása szerint — 100.000 mázsa lisztet fogyasztottak el éven-

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ként. Ebben a számban nincsen benne az a mennyiség, amelyet az idegenek fogyasztottak el, akik főleg vásárok alkalmával ezrével fordultak meg Pesten. Ezeknek a fogyasztásával együtt az évenként elhasznált lisztmennyiség az 1820-as évek végén 200.000 mázsát tett ki. Elfogyott ezenkívül 1840 táján egy esztendőben 300.000 akó bor, és 40—50.000 akó sör. 1832-ben Pesten 40.924 öl fát adtak el. A kereskedők száma évről-évre szaporodott Pesten. 1840-ben Pest városának 105 nagy vagyonú nagykereskedője volt. A kiskereskedőkkel, a szatócsokkal, a kisebb-nagyobb árusítókkal együtt ugyanebben az esztendőben 944 kereskedő élt a városban. Pest város országos vásárai európai hírűek voltak. Négy országos vására volt a városnak 1848 előtt és mindegyik két hétig tartott. 15—16.000 kocsi lépte át ilyenkor a határsorompókat, a Dunát pedig átlag 300 hajó hagyta el. Fényes Elek egy-egy városnak a forgalmát 10—12 millió forintra becsüli.

Tőzsdéje még nem volt a fővárosnak, ez csak később az abszolutizmus alatt jön létre, de már megvan a kereskedők csarnoka, amelyet az előzményekben említettünk. Budapest kereskedői itt beszélték meg az adás-vétel és a forgalom ügyeit. A Duna gőzhajózási társaság Széchenyi műve, igen gyors fejlődésnek indult és roppant sokat lendített a magyar főváros forgalmán. 1840 körül 27 gőzöse volt a társaságnak, ezenkívül sok száz vontató- és uszályhajója. A vállalat akkor még jelentékeny részben magyar. Részvénytársasági alapon szervezték meg a magyar borismertető egyesületet, amely sokat tett a magyar borok kelendőségének emelésére. Az állattenyésztő Egyesületből gyorsan kialakult a Magyar Gazdasági Egyesület, Széchenyi István szellemében fejtette ki működését.

Igen nagy jelentőségű az ország első európai szervezetű pénzéntézetének a Pesti Első Hazai Takarékpénztárnak a megalapítása. Ez a fontos intézet 1840-ben Fáy Andrásnak a kezdeményezésére jött létre. Hitelviszonyaink és egész hiteléletünk még a 30—40-es években is rendkívül el volt maradva. Az ország hitel szempontjából nem is örvendett külföldön valami jó hírnévnek, ami főleg annak tulajdonítható, hogy a nagybirtokokra adott hitellevelekkel igen sok visszaélést követtek el. A Hazai Első Takarékpénztár azzal a céllal jött létre, hogy a takarékos polgárság ennek az intézetnek révén gyümölcsöztesse megtakarított összegeit. Az intézet a főváros és az ország hiteléletében épezért korszakos jelentőségű. Volt a fővárosnak most már hitelintézete, amely összegyüjtötte a tőkét és azt 6 százalékos kamatra befektette szolid, vállalatokba, kölcsönadta háztulajdonosoknak és földbirtokosoknak.

Ugyanilyen jelentőségű volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megállapítása 1844 október 14-én, ami jelentékeny részben gróf Széchenyi István műve. Az intézet 4000 darab 500 forintot érő 5 százalékot kamatozó részvényből jött létre. Ez is rendkívül gyorsan fejlődött és 1848 táján már nagyszabású európai színvonalú pénzintézeteknek számít. A részvény-

társasági szervezetű pesti vállalatok közül említést érdemel a Cukorgyár Egyesület, amely 1844-ben jött létre 300.000 forint részvény tőkével. Egyik legnagyobb részvénytársaság volt az Első Magyar Stearin gyertyagyár részvénytársaság. Gróf Széchenyi István buzgolkodott a pesti Gőzmalom Építőegyesület megszervezése mellett, amely létrehozta az ország első nagy gőzmalmát. Pesten van az ország legszebb, legnagyobb stílű gyárvállalata, a XVIII. század végén alakult Valero-féle selyemgyár. A kézművesek és a kereskedők száma a XIX. század elejétől kezdve szinte rohamosan nő. 1836-ban még 444 kereskedője van Pestnek, 1848-ban már több, mint 2000. Buda és Pest tipikus kispolgárú és kőműves városok, s az ország ipari szükségleteinek jelentékeny részét ennek a két városnak iparosai látják el. Közvetlenül 1848 előtt hét nagyobb nyomdája van a városnak. Ezek pedig a Trattner Károly, a Landerer és Heckenast, a Bucsánszky Alajos, a Müller Emil, az Emich Gusztáv-féle nyomdák és a tudományegyetem budai nyomtató intézete.

A két város iparán és kereskedelmén igen sokat lendített a védegyleti mozgalom, amelynek központja Pest volt. A nemzet vezetői régen belátták, hogy a szellemi fejlődés az anyagi fejlődés nélkül semmit sem ér, a magyar ipar fellendülésének azonban útjába áll Ausztria, amely fejlett ipara révén, olcsó terményeivel elárasztja az országot. Magyarország önálló vámterületet alkotott, de ennek nem sok hasznát vette. A vámügyeket ugyanis a bécsi kormány intézte korlátlan hatalommal, még pedig elsősorban az osztrák érdekek szerint. Buda és Pest ipara a mostoha viszonyok dacára szépen fejlődött a XVIII. század végétől kezdve. Voltak egyes iparcikkeink, amelyek a külföldiekkel kiállották a versenyt. Az idegen divat és az idegent csodáló mánia miatt azonban alig volt kelendőségük. Megtörtént, hogy egyes pesti és budai gyárak gyártmányaikat külföldi cégjelzéssel hozták forgalomba.

A Védegylet Pozsonyban alakult meg 1844 október 16-án, Kossuth kezdeményezésére, központul azonban Pestet választották. A jelszó az volt, hogy a hazai ipart védjék meg a külföldi versennyel szemben. Ezért a tagok arra kötelezték magukat, hogy 1850 október 1-ig csak hazai iparosokkal dolgoztatnak, csak itt gyártott iparcikkeket vásárolnak, kivéve természetesen a tisztán tudományos célokat szolgáló cikkeket. A kormány a mozgalmat ellenséges indulattal nézte, mert politikumot sejtett benne. Széchenyi annak ellenére, hogy a Védegylet gondolata voltaképen tőle származott, a mozgalmat elítélte és kezdettől fogva harcolt ellene. Ő is azt hitte, hogy a mozgalom átterelődik politikai vágányokra és elkerülhetetlenné válik az összeütközés Béccsel és a kormánnyal. Sokan azt hitték, hogy az egész mozgalom a könnyen lángragyulló magyar fantáziában született meg és mint a legtöbb magyar mozgalom, ez is szalmaláng módjára ellobban. Ezek a jóslatok azonban nem váltak valóra. A Védegylet élén az ország legkiválóbb vezetőszellemei tevékenykedtek, mint Kossuth Lajos, gróf Batthyány Lajos és Kázmér,

báró Wesselényi Miklós. És bármennyire helytelenítette is Széchenyi, mellé állt a túl óvatos és meggondolt Deák Ferenc is, aki a Szentgróton alakult védegyleti fiók megnyitásánál nagy beszédben fejtette ki a magyar ipar pártolásának szükségességét.

A Védegylet tagjainak száma csakhamar vagy százezer főre emelkedett. Ebből is látszik, hogy a Kossuth kezdeményezésére támadt mozgalom nem szalmalángszerű fellobbanás volt, mint ellenfelei sejtették. A kormány minden rendelkezésére álló eszközzel harcolt ellene. A helytartó tanács bécsi utasításra állandóan figyelemmel kíséri és megpróbálja elgáncsolni. Még 1844-ben a Védegylet kezdeményezéséből megalakították a gyáralapító részvénytársaságot, amelynek az volt a feladata, hogy támogassa a gyárosokat és kölcsönöket biztosítson nekik, ha gyárakat akarnak alapítani. A társaságnak háromszázezer forintnyi alaptőkéje volt, a Védegylet ellenfeleinek gáncsvetései miatt azonban nem tudott nagyobb tevékenységet kifejteni. A kereskedelem támogatására Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság is alakult még 1843-ban, amely igen nagy eredményeket mutatott fel. Összeköttetésbe lépett Nyugateurópa nagy városaival, Londonnal, Párissal, Amszterdámmal és igyekezett a magyar áruknak piacot biztosítani. A társaság nemsokára szomorú véget ért. A vezetők nagy összegeket sikkasztottak s az egész vállalat csődbe jutott. De nehány esztendei működésével is a magyar kereskedelemnek tagadhatatlanul hatalmas lendületet adott.

A Védegylet több kiállítást is rendezett Pesten, amelyek nagy látogatottságnak örvendtek. Ezek voltak az ipar haladását bemutató első kiállítások Magyarországon.

Ebben az időben az ország vezető szellemei sokat tanácskoztak arról, miképen kössék össze vasúthálózattal Budát és Pestet az ország különböző részeivel. Pestet, mint központot, először Béccsel kellett összekötni, ami a Nyugateurópával való kapcsolatot jelentette, azután pedig Horvátországon keresztül a tengerrel. Főleg a fiumei vasútvonal gondolatát fogadták Pesten is, meg az országban is igen nagy örömmel, felismerve ennek a vasútvonalnak rendkívüli fontosságát. Az országgyűlés bizottságot is küldött ki a kérdés tanulmányozására, Kossuth Lajos pedig a Pesti Hirlapban vetette fel a vasútvonal kérdését. Gróf Széchenyi István, aki angolországi útján ismerte fel a vasutak jelentőségét, kidolgozta Magyarországnak jóval később megvalósított vasúthálózat tervezetét már a negyvenes években. Ő elsősorban Budát—Pestet Pozsonyon keresztül Béccsel akarta összekötni. A másik fontos vonal Budáról kiindulva, Fehérváron keresztül, Fiuméval kötötte volna össze az ország központját ; a harmadik volt a Pest—Szolnok—Arad-erdélyi vasútvonal. A negyedik Pest—Miskolc irányában Kassát és Északmagyarországot kötötte volna össze a fővárossal.

Széchenyi vasúttervezetét a központosító szellem hatja át. A cél az volt, hogy az országnak minden részét a közlekedési vonalak kiépítésével

Budához és Pesthez kapcsolják. A reformkor közlekedési elgondolásai teremtették meg 1867 után a mai Nagybudapestet.

Budapest és a magyar irodalom ugyanolyan kapcsolatban vannak, mint a francia irodalom és Páris. Abban a mértékben, amint József császár korától kezdve a fővárosba összpontosult az országos közigazgatás, itt nyert otthont az irodalom és a hirlapírás is. És lassanként ide koncentrálódik a szorosan vett törvényhozás kivételével, a magyar politikai és szellemi életnek úgyszólván minden elleme. Többen rámutattak már irodalomtörténészeink közül arra, hogy a magyar közélet és az irodalom között milyen szoros kapcsolat volt minden időben. A politikai élet reneszánszával kezdődik a magyar irodalom újjászületése is, s ugyanakkor az ország vezető szellemei azt követelték, hogy legyen az országnak egy központja, amely otthont ad politikának, irodalomnak, művészetnek és a nemzeti színjátéknak is. Azt látjuk a XVIII. század végétől kezdve, hogy az ország vezető szellemeit, akik az új Magyarországot a feudálizmus romjain megteremtették, Budapest vonzza, amely nyelvében még nem is volt magyar. Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Csokonai még távol élnek a fővárostól, de már Vörösmarty köre Pesten él, itt dolgozik s agitál a nemzeti kulturáért. Kazinczy hatása talán sokkal nagyobb és sokkal szélesebb körre kiterjedt volna, ha az ő fellépésekor van az országnak irodalmi központja.

Kisfaludy Károlytól és Vörösmartytól kezdve az ország írói Pestre törekszenek s ide jönnek velük a tudósok is. Budapesten művelnek lassanként minden magyar tudományt, történelmet, bölcseletet, jogot és a természettudományokat. Vörösmartyn és Kisfaludy Károlyon kívül munkásságuk legnagyobb részét Pesten fejtik ki Bajza József, Petőfi Sándor, Vachot Sándor; itt jelenik meg a reformkor nagy költői alkotása: Vörösmarty Zalán futása. Itt élnek s dolgoznak báró Eötvös József és báró Kemény Zsigmond. Az Akadémia és később a Kisfaludy-Társaság ide tereli az országnak minden valamire való szellemi értékét.

Budapest és a magyar ujságírás.

Szinte külön fejezetet érdemelne a hirlapírás és a főváros kapcsolata. A magyar hirlapirodalom jó későn, a XIX. század második negyedében Budapesten támadt életre az irodalommal, a közélettel, a tudománnyal együtt. A magyar hirlapírás kezdetleges formáit Pozsonyban találjuk meg, az országgyűlés színhelyén, de Budapesten folytatódott a reformkorban s itt fejlődött ki naggyá, majdnem európai színvonaluvá, a harmincas esztendőktől 1848-ig. A kölcsönhatás Budapest fejlődése és a magyar hirlapirodalom között még sokkal inkább kimutatható, mint a szorosan vett irodalomnál.

Szép és elismerésre méltó kísérletek történtek a hirlapirodalom terén Pozsonyban, Erdélyben. De a magyar hirlapírás megteremtésének dicsősége

a fővárosé. Hirlapirodalmunk a kezdetleges folyóiratirodalomból bontakozott ki itt Budapesten, amelynek az első számottevő terméke a Tudományos Gyüjtemény volt. Fejér György szerkesztette az első jelentékeny budapesti folyóiratot, a nagynevű történettudós. Ugyanebben az időben jelent meg Budapesten az első magyar természettudományos folyóirat is, az Orvosi Tár, Bugát Pál és Schédel (Toldi) Ferenc szerkesztésében. Az első magyar tudományos folyóiratot és az első magyar természettudományos orgánumot nemsokára az első magyar egyházi lapok követték. Első szépirodalmi folyóiratunk Ragályi Segítő-je, amely szintén Pesten jelent meg. Ezt követte a Koszorú, majd az Aurora, Kisfaludy Károly lapja, amelyet az irodalmi kritika történetében korszakosnak tartanak. Ezután következett az Árpádia, Kisfaludy Sándor és Döbrentey szerkesztésében, azután különböző zsebkönyvek, mint a Hébe, és a Magyar Dámák Kalendáriuma. Helmeczy Mihály Társalkodó és Jelenkor című lapjai gróf Széchenyi István reformeszméit terjesztették. De valamennyinél nagyobbjelentőségű a Tudományos Gyüjtemény, amelyet Vörösmarty Mihály szerkesztett.

Máshol is indultak meg folyóiratok és lapok, országos jelentőségűvé azonban csak a főváros sajtótermékei emelkedtek. Azt is látjuk, hogy a XVIII. század vége óta itt jelenik meg a legtöbb magyar könyv.

Már az előzményekben említettük, hogy a politikai élet új korszaka, amely 1825-ben a nevezetes országgyűléssel és gróf Széchenyi István fellépésével kezdődik, fővárosunk történetében is új korszakot jelent. Nem tudni mi okból, Pozsony maradt továbbra is a főváros s ez a politikai életnek hosszabb-rövidebb ideig a csatázó helye, de 1825-től kezdve az egész szellemi élet még fokozottabb mértékben összpontosul a dunaparti városban. Azok az eszmék, indítványok, amelyek a pozsonyi országgyűlésen felmerültek, az új Magyarország megteremtését célzó tervek legnagyobbrészt itt születnek meg Budapest falai között és nem Pozsonyban. A magyar sajtó két megteremtője: Széchenyi István és Kossuth Lajos. Egyik sem gondolt arra, hogy az országnak más városában indítsanak napilapot, egyiknek sem jutott eszébe Pozsony, vagy Kolozsvár. Gróf Széchenyi István abban a nagy viharban, melyet a Hitel című munkája országszerte keltett, lapot akart indítani Pesten, reformterveinek terjesztésére s először Kisfaludy Károlyt szemelte ki szerkesztőnek, aki ebben az időben a közkedveltségnek örvendő Auróra című folyóiratot szerkesztette és igen ügyes szerkesztőnek bizonyult. Kisfaludy Károly Széchenyi István biztatására engedélyt kért a Jelenkor és melléklapja, a Társalkodó megindítására. Pestvármegye pártoló felterjesztése és a helytartó tanács előzetes beleegyezése után Bécsben, a legfelsőbb helyen végre meg is kapta az engedélyt. A Jelenkor lett az országnak legfontosabb és legelőkelőbb sajtóterméke, amely mögött a reformmozgalom nagy szelleme és mozgatója, gróf Széchenyi István állott.

Nemsokára Bajza József megindította a szintén igen nívós Kritikai Lapok-at, majd 1837-ben az Athenaeum indult meg, az Aurora Kör új lapja. Ez azért is nagyjelentőségű a magyar hirlapírás fejlődésében, mert ebben jelent meg Magyarországon az első színházi szemle.

A reformkornak annyi kiváló szelleme van politikai, irodalmi téren egyaránt, mint talán egyetlen országnak sincs akkor Európában, s a magyar hirlapirodalom mégis igen lassan, vontatottan fejlődik. Ennek az oka az volt, hogy ránehezedett a cenzura a sajtónak minden termékére, könyvekre ép úgy, mint a lapokra. Angolország már a XVII. század végén megteremtette a gondolatszabadságot s az 1700-as évek elejétől kezdve nagy hirlapirodalma van. Nagy sajtója van Franciaországnak már a XVIII. században és Németországnak szintén. A rendi Magyarországon azonban még a XIX. század első felében is azt vitatják, hogy szabadjára lehet-e engedni az emberi gondolatot, s a hivatalos hatalmak minden rendelkezésükre álló eszközzel útjába állnak a hirlapirodalom kifejlődésének. Az Országgyűlési és Törvényhatósági Tudósítások esete és Kossuth Lajos bebörtönözése mutatja, hogy a hirlapírásnak milyen ijesztő akadályai voltak ebben az időben. Az országgyűlés haladó pártja régóta sürgette a gondolatszabadságot és igyekezett annyit kiverekedni, hogy nyilvánosságra lehessen hozni legalább az országgyűlés termében elhangzott beszédeket, de eredménytelenül.

Mialatt a politikai hirlapírás a cenzura béklyóival küzdött, megjelent Budapesten az első magyar nyugateurópai mintájú folyóirat: a Budapesti Szemle, amelyet a nagynevű Szalay László, a történetíró szerkesztett. Szerencsére 1840 táján a cenzura némileg enyhült. A bécsi kormány is mintha engedett volna régi, megcsontosodott merevségéből az új eszmékkel szemben. A cenzurát a helytartó tanácsban báró Mednyánszky Alajos, a tanulmányi bizottság elnöke, gyakorolta, aki konzervatívnak vallotta magát és a konzervatívok táborába tartozott, de a valóságban a haladás híve volt és jóakarattal kezelte a tudományos, irodalmi és a sajtóügyeket. A hirlapírásban több mint egy évszázaddal voltunk elmaradva a művelt Nyugat mögött. Gyorsan pótolni kellett a mulasztásokat. Ki kellett használni főleg azt, hogy a kormány hajlott az engedékenységre. Az 1790-től 1840-ig Pozsonyban, Erdélyben és Budapesten megjelent lapok néhány kivétellel csaknem mind szépirodalmi tartalmúak; politikai, társadalmi, közgazdasági kérdésekkel nem foglalkoztak. Érdemük mégis igen nagy, mert a közönségnek egy kis rétegét hozzászoktatták a nyomtatott betűhöz.

Az addigi hirlapírásban korszakos Kossuth Lajos Pesti Hirlap-ja, amely 1841 január 2-án indult meg, és mérföldkövet jelent Kossuth Lajos lapja a főváros élete folyásában is.

A magyar politikai hirlapírás a Pesti Hirlap-pal kezdődik, amely Kossuth Lajos tollával és ékesszólásával a valóságban gróf Széchenyi István reformeszméit fejlesztette tovább és hirdette. A lap hatása rendkívüli volt,

mint azt Kossuthnak a Széchenyivel való nagy polemiája is mutatja. A lap kelendősége, népszerűsége azok között a viszonyok között valósággal szokatlan jelenség. A német származású pesti polgár, Landerer és Kossuth Lajos a Pesti Hirlappal Budapest életére is átalakítólag hatottak. »Budapest egyszerre az ország szive lőn, — írja Ferenczy József, a magyar hirlapírás történetében — melynek minden dobbanása érezhető volt a legtávolibb vidéken is. Innen várta a nemzet az új eszmék kiindulását, innét terjedt szét a remény és lelkesülés. Budapest lett az ébredő politikai szellem bölcsője, habár továbbra is Pozsony maradt az országgyűlések székhelye, de a közhangulat irányzása Budapestről indul ki. Az eszme, mely itt kel szárnyra, bejárta az országot, közvéleménye erősödött. Budapest egyszerre nemcsak geográfiailag, de szellemileg is az ország fővárosa lett, nem lassan-lassan vívta ki az elsőséget, hanem egyszerre, rohamosan, úgyannyira, hogy az országgyűlések áthelyezése halaszthatatlan szükségűnek mutatkozott. Hihetetlen gyorsasággal emelkedett felül az igénytelen vidéki városok színvonalán s külsőleg is kezdett nagyvárosias jelleget ölteni.«

Ennél mélyrehatóbban nem lehet kifejteni Kossuth Lajos hírlapjának Budapest történetében való jelentőségét. Sajátságos, Kossuth Lajos szélső decentralista volt, nem nagyon lelkesedett a francia mintájú központosításért és szinte fanatizmussal hirdette a megyék önállóságának szükségességét és mégis Széchenyin kívül senkisem járult hozzá annyira mint ő, hogy Budapest legyen az országnak egyetlen szellemi központja. Felvethetnénk azt a kérdést, hogy van-e ebben érdeme vagy szerepe magának a fővárosnak? Nem puszta véletlen műve-e? Erre a kérdésre a leghatározottabb nemmel felelhetünk. Azt látjuk, — már az előzményekben reámutattunk — hogy Budának és Pestnek bizonyos vonzó hatása volt. Hajdan ez vonzotta a rendeket, hogy itt tartsák az országgyűléseket. Később a barokk-kor végén és a szabadelvű korszak elején, ez a két város vonza a szellemi erőket. Az Aurora, az Athenaeum, a Pesti Hirlap ideterel minden értéket, minden erőt. Miért nem Pozsony, Buda és Pestnek régi versenytársa, vagy a régi versenytársa, Székesfehérvár, vagy Erdély központja, Kolozsvár vonta magára a reformkor nagy vezetőinek, Kossuthnak, Széchenyinek a figyelmét, miért nem oda költöztek az írók, miért az akkor még teljesen német nyelvű lakosságú, német dunaparti városba?

Budapestnek ugyanaz az ereje érvényesült most is, amely IV. Béla királyt az ország újjáépítőjét arra indította, hogy otthagyva Esztergomot, Szent István városát, a pesti Nyulak-szigetére költözzék és a pesti hegyen várat építtessen? Vagy Zsigmond királyt, aki választhatott volna Buda és Prága között, arra késztette, hogy Budáról intézze nemcsak Magyarország, hanem ugyanakkor a német császárság ügyeit is. És Mátyást, hogy ne mozduljon el Budáról, csak amikor háborút visel.

A Pesti Hirlap megjelenése után a főváros német napilapja, a Pesther Tagblatt, csakhamar elvesztette népszerűségét, olvasói elfogytak. A Pesti Hirlap kitűnően volt megszerkesztve. Vezércikkeit maga Kossuth írta, aki megalapította nálunk ezt az ujságírói műfajt. Fontos rovata volt a fővárosi újdonságok, amely a főváros belső életében történt dolgokat országos jelentőségűvé emelnek. Ezt a rovatot először Frankenburg Adolf szerkesztette, később Vachot Sándor, Pákh Albert és Pálffy Albert vették át.

Budapest ide vonzotta, mint természetes központ, a hírlapirodalmat, a hírlapirodalom pedig ide összpontosította az egész közéletet, a pártok egymással való vitáit és harcait. A magyar politikai pártok az 1790/91-i országgyűlésen jelentek meg először. Két nagy párt keletkezik : a konzervatívok vagy aulikusok pártja, akik ragaszkodtak a dolgoknak meglévő rendjéhez, odaadó hívei voltak a dinasztiának s alávetették magukat mindenben a bécsi kormány akaratának. Szemben álltak velük a haladók, a későbbi szabadelvűek, akik a korszerű reformokat hirdették, mint a jobbágyság helyzetének javítása vagy az egész intézmény megszüntetése, a bécsi önkényeskedéssel szemben pedig az ősi alkotmányt s a nemzeti jogokat hangoztatták. Az 1825-i országgyűlésen már határozottan látjuk a két pártrendszert, amely ősidők óta megvolt Angolországban. Az 1832/36. évi országgyűlésről lehet számítani a konzervatív és liberális párt elnevezést, amelyek ebben az időben külföldön is divatosak. Ez utóbbi az 1812-i spanyol forradalom politikai szótárából való. A reformmozgalom megindítója gróf Széchenyi István pártonkívüli maradt ; nem lépett be a szabadelvű pártba, ámbár a szabadelvűek törekvéseinek ő adott igazi tartalmat és lendületet. Kossuth Lajos nem volt képviselő, de Deák Ferenccel együtt valóban ő a szabadelvű ellenzéknek vezére a negyvenes esztendőktől kezdve. A Pesti Hirlap megindulása azért is korszakos, mert nem Pozsony, hanem Budapest a pártélet központja. Széchenyi Kaszinójában, a klubokban, a szerkesztőségekben vitatják meg a nagy és fontos kérdéseket, mielőtt azok Pozsonyban, az országgyűlés elé kerültek volna.

Milyen kérdéseket vettek föl? Szó van a magyar ipar megteremtéséről, a vasúthálózat kiépítéséről, melynek központja természetesen a főváros lett volna, Fiume magyar kikötővé való emeléséről, sok szó esik a lapokban a Ludoviceum ügyéről, a Műegyetemről. Gyakran szóvá tette Kossuth a szegény nép sorsát, a hatóságok kíméletlenségét és a pénzügyi kérdéseket. Vezércikkírói ennek a kornak legkitűnőbb tollforgatói, mint Pulszky Ferenc, gróf Pejacsevich János, Pázmándy Dénes, Trefort Ágoston. Kossuth az ország különböző részeiben állandó levelezőket tartott és sohasem veszítette el az ország különböző részeivel a kapcsolatokat.

Négyesztendős működésével Kossuth megalapította a magyar politikai hírlapírást. De tovább nem maradhatott a Pesti Hirlap élén. 1844 januárjában összekülönbözött Landererrel, a kiadóval és megvált a laptól. Meg-

próbált új lapra engedélyt kapni ; igénybe vette Pestvármegye közbenjárását, minden összeköttetését, de engedélyt többé nem kapott. A Pesti Hirlapot Szalay László vette át, a kiváló történetíró.

A Pesti Hirlappal egyidőben egy másik nagy és fontos lap is keletkezett a fővárosban ; ez a Világ volt, gróf Dessewffy Aurélnak, a konzervativ párt egyik vezérének lapja s ebben fejtette ki a konzervativ főúr valóban nagyszabású publicisztikai tevékenységét. Nem népszerű ügyet védett s nem a legnépszerűbb eszméket hirdette, hatása mégis elég nagy volt. Dessewffy cikkei ugyanis olyan kitünően, írói gonddal, nagy tudással s lelkesedéssel voltak megírva, hogy Kossuth Lajos legjobb cikkeivel felvehették a versenyt. A lapvezér mögé kitűnő írók sorakoztak. Széchenyi és Kossuth nagy polemiái alatt indította meg a harcot a Pesti Hirlap ellen lojális és szellemi fegyverekkel és igen illedelmes hangon. Dessewffy főleg a megyék ellen harcolt, amelyeket Kossuth mindig az egekig magasztalt. A Világ lett különösen akkor, amikor Kossuth Lajos a Pesti Hirlaptól megvált, az ország egyik legolvasottabb napilapja. Dessewffy halála után azonban megszűnt úgyszólván minden jelentősége. Célját, azt, hogy Kossuth Lajos egyre növekvő népszerűségét megsemmisítse, vagy legalább is csökkentse, nem tudta elérni.

Budapestnek ez a két fontos napilapja valóban szellemi központtá tették a fővárost. A nagy vita, amely gróf Széchenyi István Kelet népé-vel kezdődött, megmozgatta az elméket, fölkeltette az érdeklődést az időszerű nagy kérdések és a közügyek iránt és nagyban hozzájárult a nézetek tisztázásához. Széchenyi alul maradt a nagy csatában. Ellene fordultak nem kisebb emberek, mint Eötvös József, Deák Ferenc és Vörösmarty Mihály is. Vörösmarty az Athenaeumban határozottan elítélte Széchenyinek Kossuth elleni támadását. Kossuth hatása valóban rendkívüli volt az elmékre. Széchenyi feje fölött valósággal elvágtatott az idő. A mozgalom, melyet nagyrészben ő indított meg, olyan erejűvé duzzadt, hogy őt magát is majdnem elsodorta az útból. A kornak diadalmasan előretörő iránya, a szabadelvüség volt, melynek Kossuth és Deák a megszemélyesítője. Kossuth hírlapja mellett azonban a Világ-nak is nagy érdemei vannak abban, hogy a politikai pártéletnek, vitáknak, eszmecseréknek Budapest lett a központja. Most már nap-nap után tárgyalták szinte úton-útfélen az országnak minden fontos kérdését. Egy-egy fontos cikk vagy felszólalás az országgyűlésen, a megyegyűléseken beszéd és vita tárgya. Csak mint érdekességet ragadjuk ki gróf Széchenyi Istvánnak az Akadémia 1842-i összesülésén tartott beszédét. A nemzetiségi kérdés már napirenden van ; az illir mozgalom aggasztó mérveket öltött. A szabadelvüek nagyrészt szélső nacionalisták, a nemzetiségi kérdésben azokat az elveket vallották, amelyeknek később Rákosi Jenő volt leghatásosabb szószólójuk. Széchenyi ebben a beszédében a legélesebben elítélte az erőszakos magyarosítást, azt mondván, hogy a nemzetiségeket nem tesszük az erőszakos magyarosítással igazi

magyarrá, elkeserítjük és természetes jogaiktól megfosztjuk őket. Ezek a viták tárgyunkat csak annyiban érintik, hogy lássuk, mennyire Budapest az ország, mennyire nem számítanak a közélet és közkérdések szempontjából a régi központok, Pozsony vagy Kolozsvár.

Széchenyi mint publicista nem ért el túl nagy hatást. Ujságcikkei igen tartalmasak, de nem kerekdedek és nehézkes olvasmányok, akár csak könyvei. Mint ujságíró nem tudott a nagyobb tömegekre hatni. Lapja, a Jelenkor, népszerűségben meg sem tudta közelíteni a Pesti Hirlapot és Kossuth Lajos vezércikkeit. Viszont Széchenyi Budapesttel, a fővárossal sokkal többet törődött, mint Kossuth. Nem emlékszünk Kossuthnak egyetlen cikkére sem, amelyben külön fővárosi problémát fejtegetett volna. Széchenyi nagy cikket írt a Jelenkorba, a pesti kikötőről, amelyben szinte áradozó lelkesedéssel szól Budapest jövőjéről és fejlődéséről. »Budapestet igazi nagyvárosi jelleggel akarta felruházni s oly terveket ajánlott a megvalósításra, amelyek csak évtizedek mulva létesültek. A majdnem félszázaddal későbbi Budapest képe állt szemei előtt, nagyarányú, virágzó főváros, megfelelő kényelemmel és minden ízében magyar.« (Ferenczy József.) A budapesti Duna-kikötő megépítése, a Dunagőzhajózás kifejlesztése, Budapest gyáriparának megerősítése a gyakori témái Széchenyinek.

A korszerű nézetek, a nemzet megerősítésére s anyagi felvirágoztatására szánt tervek, mind a fővárosból áradnak ki az országba. Ezért van Budapest története olyan szerves belső kapcsolatban a magyar sajtóval. A kettő egymástól elválaszthatatlan. Egy nemzetnek a sajtója sincsen olyan testvéri viszonyban a fővárossal, mint a magyar. Az ország más részében megjelenő lapok, mint például az Erdélyi Hiradó, a Pozsonyi Ujság, jelentőség tekintetében eltörpülnek a fővárosi lapok mellett. Nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy Budapest ebben az időben, az 1825-től 48-ig terjedő kis korszakban vált azzá, ami ma, a magyar hírlapirodalom középpontjává. A vidék azóta sem tudott egyetlen igazán nagy s országos jelentőségű napilapot megteremteni.

A Pesti Hirlap Kossuth kiválása után a centralista politikának lett a szócsöve és főmunkatársai az úgynevezett magyar doktrinérek, akik gyakorlati elgondolásaikat elméleti tudományos tételekből merítették és praktikus követelményeiket rendesen tudományos érvekkel támasztották alá. Kossuth ragaszkodott a megyei rendszerhez, amely nélkül, szerinte, sem alkotmány, sem demokrácia nem képzelhető el. Szalay, Eötvös, Trefort, Csengery, Lukács Móric, Szontagh Pál, Madách Imre, a költő, a hét tagja a doktrinérek különben díszes és nagynevű társaságának. Jelszavuk volt: központosítás, parlament és erőskezű, de felelős kormányzat. Szalay és Eötvös, mindketten kiváló gondolkodók és európai színvonalú tudósok voltak. Az ujságíró könnyedsége egyiknél sem volt meg s nem tudtak maguknak olyan nagy ujságíró tábort megnyerni, mint Kossuth. De viszont elég nagy hatással voltak az országnak egy szűkebbkörű, de velük rokonszenvező

értelmiségére. Voltak nekik gyakorlati eszméik is; Trefort Ágost például cikket írt a Budapestet Béccsel összekötő vasútvonal szükségességéről. A politikai kérdésekben szabadelvűek s a rendi országgyűlést, a megyei szerkezettel együtt a mult ósdi maradványának tartották. 1845-ben Csengery Antal vette át a Pesti Hirlap szerkesztését, aki kitűnő ujságíró és szerkesztő volt, jobb Szalay Lászlónál. Egyik legkitűnőbb munkatársa volt a legnagyobb magyar publicisták egyike: báró Kemény Zsigmond. 1845-ben a Pesti Hirlap, mint az ország egyik legelterjedtebb s legnépszerűbb napilapja, a kormánynak lett hivatalos közlönye.

Ezzel jellemeztük röviden azt a lapot, melynek olyan oroszlánrésze volt Budapest fővárossá való kifejlesztésében és amelynek Budapest adta meg az országos tekintélyt és jelleget. A pozsonyi és erdélyi sajtó jelentősége mindinkább aláhanyatlott a budapestié mellett. Az Erdélyi Hiradó, ahol egy időben Kemény Zsigmond is dolgozott, 48 táján minden jelentőségét elveszítette.

A túl gyorsnak vélt haladás kerekét is budapesti lapok igyekeztek meglassítani, amelyek közül a legtekintélyesebb a Budapesti Hiradó volt, az említett Világ utóda, gróf Dessewffy Emil lapja. Dessewffy művelt ember volt, kiválóan képzett közgazdász s a népszerűtlen konzervatív pártnak volt eléggé népszerűtlen tagja. De annyira elvi magaslaton állt, hogy a népszerűtlenséggel semmit sem törődött.

48 előtt Budapestre koncentrálódik lassankint a számottevő szépirodalmi sajtó is, melynek termékei közül csak a fontosabbakat említjük.

1842-ben jelent meg a Regélő Pesti Divatlap, amelyet 1844-től kezdve Vachot Imre »Pesti Divatlap« címen szerkesztett tovább. Említést érdemel Horváth Lázár Honderü-je, Frankenburg Adolf Életkép-e. Ebben az időben alapítják a nagyhatású és népszerű Protestáns Egyházi és Iskolai Lap-ot Székács és Török Pál. A 48-iki szabadságharc átalakította a budapesti sajtó tartalmát, irányát, jellemét. A cenzura megszűnt s az addig elfojtva tartott érzelmek, gondolatok, nézetek most már nyilvánosságra kerülhettek. Egész sereg új lap keletkezett, melyek legnagyobbrészt a radikális újítás szolgálatában állottak. Ilyenek a Respublika, Esti Lapok, a Szabadság. Sokszor izgató hangon igyekeztek ezek a lapok a népet lelkesíteni és buzdították, hogy tartson ki a legvégsőkig a nemzet élet-halálharcában. A radikalizmusban kétségkívül a főváros járt legelől sajtójával s a központi bizottság határozataival. A vidéki városok csak Budapest példáját követték. Budapest szinte ontotta a röpiratokat s a forradalom ügyét szolgáló különböző ponyvatermékeket. Táncsics Mihály Munkás Ujság-ja az első proletárlap Magyarországon. Bajza József »Futár« címen köztársasági irányú lapot szerkesztett. Ennek megszűntével pedig a Kossuth Hirlapja című lapot vette át, az egész szabadságharc legnépszerűbb, legolvasottabb lapját.

VI.

Buda és Pest szerepe a szabadságharc alatt.

A szabadságharc kitörése előtt, mint az előzményekben szemléltettük, már a dunaparti városban működik az országnak egész sajtója, itt vannak klubjai, társadalmi egyesületei és ideösszpontosult akkori számottevő ipara, kereskedelme, forgalma. Az országgyűléseket 1848-ig Pozsonyban tartották, de 48 első hónapjaiban, ezekben a nehéz, történelmi napokban Budapest egyszerre magához ragadta a vezetést.

1847 nyarán és őszén a választási harc, a kormánypártnak és a szabadelvű ellenzéknek rendkívül heves mérkőzése, Pesten érte el tetőfokát. Pest város soha azelőtt nem látott ilyen hallatlan arányú választási hadjáratot és csaknem késhegyig menő elkeseredett küzdelmet. Kossuth Lajos Pest megye jelöltje mérkőzött kormánypárti ellenfelével. A szabadelvű párt vezére Pesten gróf Batthyány Lajos volt, az első független felelős minisztérium későbbi elnöke, aki Kossuth győzelméért nagy pénzáldozatokat is hozott. »A rákosi gyűlések óta ritkán látott élénkségről« emlékezik meg egyik egykorú feljegyzés. 1848. október 18-án tartották meg a megyei követválasztásokat, amelyek Kossuth Lajos fölényes győzelmével végződtek.

1847. augusztus 28-án érkezett meg Pestre István főherceg, az új királyi helytartó, akit gőzhajó hozott a városba és akit a két város újjongó polgársága hatszáz fáklya fényével üdvözölt. A népszerű főherceg volt az ország reménye. Szeptember 1-én nyitotta meg a főherceg Pesten a szolnoki vasútvonalat, az ország harmadik vasútját. A város nemsokára ismét örömmámorban úszott. Október 16-án iktatták be Pest vármegye főispáni székébe a népszerű és körülrajongott István főherceget és a beiktatási ünnepségen a fiatal, akkor még tizenhétéves Ferenc József főherceg is megjelent. Szinte leírhatatlan örömet keltett, amikor a fiatal főherceg, akiben mindenki a trón várományosát sejtette, magyar beszéddel üdvözölte a másik Habsburg főherceget a magyarul szintén kitűnően beszélő nádort. Az optimista közhangulat az eseményben egy jobb jövőnek hajnalhasadását látta.

Az utolsó rendi országgyűlés, amely 1847. november 12-én nyílt meg, ennek az esztendőnek őszén és a 48-ik év tavaszán Pozsonyban tartotta

üléseit ; itt vetették meg a modern Magyarország alapjait a Deák Ferenc-féle szabadelvű programm megszavazásával. Az első üléseken terjesztette elő egyik, Budapestet is közvetlenül érintő javaslatát, gróf Széchenyi István, amely arról szól, hogy ki kell építeni a nagy vasútvonalakat, hogy Magyarországot közvetlen kapcsolatba hozzák Európa fontosabb piacaival. Széchenyi nagyjelentőségű javaslata, amely csak később valósult meg, évtizedek mulva, a kiegyezés után, azt is kimondja, hogy a vasúthálózat központja Pest legyen. Pest fejlesztésére Széchenyi rendkívül nagy súlyt fektetett ; úgy gondolta, hogy a város a vasúthálózat kiépítésével félévszázad alatt tekintélyes világvárossá fejlődhet.

Mialatt az 1847-i utolsó rendi országgyűlés tanácskozásai lassan, vontatottan folytak, egyszeriben megmozdult Európa. Olyan események következtek Nyugateurópában, amelyek nálunk is siettették a félszázad óta egyre sürgetőbbé vált reformok megvalósítását. A 47-i országgyűlésben a jóakarat nem hiányzott ; nagy többsége szabadelvűekből állott s a haladók a felső Táblán is igen erősek voltak. Biztosra vehetjük, hogy az utolsó rendi magyar országgyűlés az elódázhatatlan reformokat tető alá hozta volna az 1848-i márciusi események nélkül is, de nem olyan gyorsan, nem úgyszólván máról-holnapra.

Ezeknek az eseményeknek színhelye már Buda és Pest vagy Budapest, amint a két várost már ebben az időben nevezték. Budapest volt a márciusi örömnapok színhelye és szerepe, ha nem is egészen ugyanaz, az új nemzeti Magyarország megszületésében, mint Párizsé 1789-ben, vagy 1830-ban és 1848 februárjában, de ahhoz hasonlítható. A februári forradalom hullámai gyorsan átcsaptak Bécsbe, onnét pedig Pestre, amely ebben az időben egyetlen olyan központja volt az országnak, amely nagy világeseményekre már reagált. Pozsonyban a februári francia és a bécsi forradalom híre nem keltett túl nagy hatást és nem nagyon hozta ki az embereket a sodrukból, Magyarország többi nagyvárosaiban sem. Pest azonban már félévszázad óta a szellemi mozgalmak színhelye ; virágzó hírlapirodalma van, itt élnek az ország írói és akkori kicsiny intelligens rétege. A két város különben már népességre nézve felülmulta a százezres számot és polgársága, ha nem is beszélt magyarul, de érzelmeiben magyar volt.

Március 15.

A párizsi események első hírére megmozdultak a körök, klubok, amelyek között a legfontosabb az Ellenzéki Kör volt, melynek tagjai nagyrészt fiatal írók és egyéb haladószellemű intellektuelek voltak. A szabadelvű ifjúság találkozó helye a Pilvax-kávéház volt. Ez az ifjúság, amely itt tartotta napról-napra összejöveteleit, a Pozsonyban tanácskozó rendi országgyűlést ósdi felfogású, öregurak gyülekezetének tartotta és nem várt tőle semmit sem. Március 12-én fogalmazták meg az ifjak a híres tizenkét pontot, amely a szabadelvű követeléseket tartalmazta, amely tartalmát és lényegét tekintve nem

különbözik jóformán semmiben sem Deák Ferenc 1847-i szabadelvű programmjától. Az ifjúság valahogy megérezte, hogy a régi rend a párizsi nagy események hírére megtorpant és elérkezett a tettek ideje. Az események is nagyon jól összejátszottak: március 15-én ugyanis épen országos vásár volt Budapesten, amelyre nagy sokadalmak szoktak feltódulni az ország minden részéből. Ezt a napot választotta ki az ifjúság a számtalanszor megírt, beszédekben méltatott és költők által is megénekelt tüntetésre, melynek a hőse Petőfi Sándor volt.

Pest népe, amely csak inkább érzelmeiben, mint nyelvében volt magyar, nagy lekesedéssel vett részt a tüntetésben és a reformok követelésében. A tizenkét pont a városi tanács ülése elé került, amely azt egyhangúan elfogadta, majd Rottenbiller Lipót alpolgármester indítványára a tanács tizennégy tagú közcsendi bizottságot választott; ez a bizottság ment fel Budára gróf Zichy Ferenchez, a helytartó tanács elnökéhez, aki szintén magáévá tette a tizenkét pontot. A katonaság mindezt tétlenül nézte és hogy a nemzeti örömnap rendzavarássá vagy forradalommá ne fajuljon, a bizottság 1500 tagú nemzetőrséget szervezett.

Buda és Pest szerepe ezekben a napokban igen nagy s kihatott az ország sorsára. A város szinte klasszikus példáját szolgáltatta a forradalmi szellemű berendezkedésnek: állandó bizottságot alakított és rögtön nemzetőrséget szervezett. Mindebben a polgárságnak az érdemei letagadhatatlanok. Forradalomnak szokták nevezni a pesti márciusi eseményt, de valóban nem volt az, csak tüntetés, állásfoglalás az új eszmék mellett. A forradalmak nagyobb tények; a forradalom az, amikor erőszakkal kell megváltoztatni a fennálló rendet; de itt erről szó sincs.

Kossuth Lajos a márciusi napoknak nem tulajdonított döntő jelentőséget. Szerinte a párizsi februári forradalom és a pesti márciusi tüntetés csak siettette az eseményeket, elősegítette és meggyorsította a nagy reformok megvalósítását, ami anélkül is bekövetkezett volna, hiszen a pozsonyi utolsó rendi országgyűlés már nem állott a józan haladásnak útjába. Kossuth, Széchényi és a forradalommentes átalakulás hívei, a pesti polgárság és ifjúság megmozdulását nem nézték nagyon jószemmel. Szerintük erre nem volt szükség. Kossuthot március 19-én felkereste Pozsonyban Pest polgárságának egy küldöttsége, amelyet az említett bizottság elnöke, a márciusi ifjúság egyik szemefénye, Nyáry Pál vezetett. Kossuth az üdvözlő szavakra válaszolva, kijelentette, hogy Budapestet az ország szívének tekinti ugyan, de mint törvényhozó, utána nem indul. A nemzet sorsáról, szerinte, nem egy város, nem egy csoport, hanem maga a nemzet van hivatva dönteni. Kossuth, aki a központosításnak egyáltalán nem volt híve, aki később, az emigrációban, Budapest fejlesztését gyalázatos francia tempónak nevezte, már itten kikelt Budapest túlnagy szerepe ellen. És bizonyos feszültség közte és a főváros között később is volt, a szabadságharc folyamán.

A budapesti polgárság megmozdulásának rendkívüli nagy hatása volt az ország többi városaira. A vármegyék, a városok egymásután csatlakoztak Pesthez, úgylátszik, nem sok jót vártak ezek sem a lassú, meggondolt, fontolva haladó pozsonyi országgyűléstől. Az országgyűlésnek kétségkívül igaza volt abban, hogy az ország sorsa nem kerülhet klubok, kávéházak kezébe és nem jó az, ha az utca beleszól a politikába, pláne akkor, amikor ott van a nemzetet képviselő törvényes intézmény. A pozsonyi országgyűlés talán lassú volt, s a vérmes pesti ifjak ezért nem rokonszenveztek vele, de a legjobb szándékokkal volt eltelve s az összes vezető szellemei, Kossuth, Deák, Széchenyi, mind át voltak hatva a haladás gondolatától.

A mozgalomban az első napokban még nem vett részt az egész budapesti polgárság, amely nagy többségében német volt, azonban lassan, pár hét leforgása alatt, belesodródott; mind többen és többen csatlakoznak Buda és Pest polgárságának soraiból a nemzeti ügyhöz. Nem túlozunk egy cseppet sem, ha Buda és Pest polgárságának szerepét egybevetjük a régi, századokkal azelőtti nagy megmozdulásokkal: a Róbert Károly korabelivel, amikor a budai polgárság elszakadt a pápától, vagy egy másfélszázaddal későbbivel, amikor a pesti nép a nemességgel együtt résztvett Mátyás királlyá választásában. Kétségtelen az, hogy a főváros a szabadságharcban roppant tevékenynek mutatkozott s igen nagy része volt abban, hogy Magyarország fegyvert fogott vér nélkül kivívott jogainak és szabadságának védelmére. A közcsendbizottság igyekezett az egész mozgalomnak irányt és színt adni. A március 15-i tüntetés után néhány nap múlva kieszközölte a bizottság, hogy a középületekre a fekete-sárga zászló helyébe nemzetiszínű zászlót tűzzenek, a Kamaránál pedig hivatalos nyelvül a latin helyett a nemzeti nyelvet használják. A kormány dohánytrafikjait rögtön bezárták, a sorsjátékokat pedig, melyeket a budapesti józan polgárság mindig erkölcstelennek tartott, megszűntették. (Horváth Mihály.)

A budapesti forradalmi szellemű bizottságnak a mintájára alakultak meg a vidéki városok hasonló bizottságai és a Nyáry Pál elnökelte alatt működő testület erkölcsi értelemben véve szinte országos hatalmat gyakorolt. Ennek a bizottságnak a szavát az egész ország hallotta, úgy mint egykor a francia forradalom bizottságaiét. Általános kívánság volt például Pesten, hogy a pozsonyi rendi országgyűlés szavazza meg a legfontosabb reformokat, rekessze be üléseit és adja át helyét a nemzetet képviselő országgyűlésnek és azt mennél előbb hívják össze, még pedig Pesten. A pozsonyi országgyűlés a viszonyok kényszerítő hatása alatt gyorsan el is fogadta az összes nemzeti követeléseket s már március 17-én meg volt az új minisztérium, melyet a király március 21-én erősített meg. Ezután nagy harc kezdődött az udvar és az új kormány között, s ezeknek a harcoknak minden fázisa éreztette a fővárosban a hatását. A király az első javaslatokon különböző módosításokat tett; Bécs nem akart belemenni abba, hogy Magyarország a pénzügyek és had-

ügyek terén szabad kezet kapjon s túlságosnak tartotta az udvar az ország önállóságát. Az első királyi válasz Pozsonyban is felzaklatta a kedélyeket s a nép ott is megmozdult, Pesten pedig valóságos forradalmi hangulatot idézett elő. Március 27-én a központi bizottság falragaszokon figyelmeztette a népet, hogy a felelős kormányt s a kivívott reformokat veszedelmek környékezik és hogy a tanácsadók rá akarják venni a királyt, hogy a két legfontosabb nemzeti jogot, a pénzügyeket és a hadsereg fölött való rendelkezési jogát vegyék ki a nemzet kezéből. A bizottság hivatkozik a nemzet és a dinasztia viszonyát szabályozó alapvető törvényre, a Pragmatica Sanctiora, amely a nemzet és az uralkodóház között kötött kétoldalú szerződés. Ezekben a lázas napokban Budapesten tartózkodott két miniszterjelölt, Klauzál Gábor és Szemere Bertalan, s egymást érték a népgyűlések s az emberek nagy tömegekben jártak fel s alá az utcákon.

A pesti polgárság között mindinkább kialakult az a felfogás, hogy a pozsonyi országgyűlés nem hű kifejezője a nemzeti akaratnak és a rendi testület lassúsága és erélytelensége az oka mindennek. A pesti csendbizottság, amelyhez, mint említettük, több vidéki hasonló bizottság csatlakozott, jóval többnek tekintette magát a pozsonyi országgyűlésnél. Beleszólt folyton az országgyűlés vitáiba s befolyást akart gyakorolni magára a törvényhozásra, a készülő reformalkotásokra, és hevesvérű tagjai a pozsonyi gyűlést táblabírók gyülekezetének kiáltották ki. Meg lehet állapítani, hogy a csendbizottság forradalmi színezetű testület volt, amely a pozsonyi Diétával szemben állt. Közben a milanói és a prágai forradalmakról a fővárosba érkező hírek még jobban felzavarták a lelkeket s az ingerültség március utolsó napjaiban olyan magas fokra hágott, hogy a vezetők alig tudták elfojtani a forradalom kitörését. Március 30-án nagy néptömegek hullámzanak az utcán és már itt-ott »fegyverre« kiáltások is hangzanak. Klauzál Gábor és Nyáry Pál a felingerült tömegeket alig tudták lecsillapítani. Pest már készült teljes erővel és elszántsággal a nemzeti ellenállásra. Nyáry Pál azt indítványozta, hogy ha a nádor és a miniszterelnök le találnak mondani, ideiglenes kormányt nevezzenek ki, amelynek Pest legyen a székhelye s ugyanakkor kimondották, hogy minden polgár köteles belépni a nemzetőrségbe.

Lázas megmozdulások és izgalmak között teltek el a napok március 31-ig, amikor az udvar engedett. Kossuth Lajos felfogása és a közfelfogás is az volt, hogy a bécsi kormány s az udvari körök engedékenysége a forradalom kitörésétől és véröztöntől szabadította meg az országot. Annyi kétségtelen, hogy a forradalmi hangulat és akarat Pesten tetőfokát érte el és valószínű, hogy a kitörő forradalom a vidéki városokra is átcsapott volna. Az ingerültség szerencsére nem tartott sokáig. Március 31-én Budapestre érkezett báró Eötvös József, a kormány egyik minisztertagja, a királyi leirattal, amelyet azonnal felolvastak a Szabadság-téren összegyűlt s az új híreket váró népgyűlés előtt. Odahívták a rendkívül népszerű báró Wesselényi

Miklóst is, »az árvizi hajóst«. Wesselényi csillapító beszédet intézett a tömeghez amelyben megmagyarázta a reformok és a nemzeti újjászületés jelentőségét. A fellelkesült nép rögtön hűséget esküdött az első magyar független felelős minisztériumnak. Wesselényi szavai hatottak. Az anarchia olyan híd, — mondotta Wesselényi — amelyen a zsarnokság ismét visszatérhet. A polgárság hazavonult, de a nyugalom még nem állott helyre. Egymást érték a népgyűlések, különösen a Nemzeti Múzeum palotája előtt és a főváros forradalmi lázban égett még heteken keresztül. Igen nagy hatást keltett a városban az a hír, hogy a Párizsban élő magyaroknak többszáz főnyi küldöttsége megjelent a forradalmi kormány külügyminisztere, Lamartine előtt, aki a küldöttséget igen szívélyesen fogadta, hangsúlyozván, hogy a francia nemzet a legmelegebb szimpátiákkal viseltetik a szabadságáért küzdő magyarság iránt.

A forradalmi napoknak egy sötét foltja is van: a budai és az óbudai zsidóüldözés. Az akkori reformifjúság nem volt antiszemita, sőt a zsidóvallású nemzetőröket a legnagyobb örömmel fogadta sorai közé. A magyar ifjúságnak a zsidók bántalmazásában nem volt semmi része sem. A zsidóellenes izgatás első jelei a márciusi napokban már mutatkoztak, nem Budán és Pesten, hanem a másik fővárosban, Pozsonyban. Lelketlen izgatók, akik úgy értelmezték a szabadságot és egyenlőséget, hogy a zsidókkal azt tehetnek, amit akarnak, fellázították a sváb polgárságot a pozsonyi zsidóság ellen. A mozgalom hullámai áprilisban Pestre, Budára, Óbudára is átcsaptak, úgy, hogy a zsidó polgárságot a rabló és fosztogató tömegek dühétől a kivezényelt katonaságnak kellett megvédelmeznie.

Nem kis ijedelmet okoztak az Erdélyben, de főleg a Délmagyarországon és Horvátországban fellángolt nemzetiségi mozgalmak, amelyeket Bécsből, fizetett ügynökök szítottak. A szabadelvű magyarság, amely a márciusi napokban eltörölte a feudalizmusnak utolsó maradványait, nem tett különbséget nyelvek vagy fajok szerint a haza polgárai között. A jóhiszeműek úgy gondolták, hogy ha nemzetiségeinket a szabadság áldásaiban részesítik, azok megmaradnak a magyar állameszme iránti hűségben. Ezt hitte Nyáry Pál s ebben a hitben éltek a központi bizottság tagjai. Az a feltevés azonban, hogy a szabadság örömittas hangulatában minden nemzet összefog a magyarral, csakhamar csalódásnak bizonyult. A bizottság, amidőn az illiriai, a horvátországi és a délvidéki lázadás híre Pestre eljutott, kiáltványt intézett a horvátokhoz, mely ezzel a megszólítással kezdődik: Horvátok, szeretett testvéreink! Háromszáz éves elnyomás után valahára a függetlenség és szabadság küszöbére lépünk, — mondja a kiáltvány, amely kifejti, hogy a magyar nemzet ebben a szabadságban s a polgári jogok élvezetében akar részesíteni mindenkit. Tudjuk, hogy a kiáltvány nem ért el hatást; a nép kezdetben rokonszenvezett a magyarral, nagy örömmel vette tudomásul, hogy a jobbágyságot eltörölték s az úrbéri terhek megszűntek, de inkább az izgatókra hallgatott.

Az új kormány április 14-én otthagyta Pozsonyt és Budapestre költözött. A város a nagy esemény örömére pompásan ki volt világítva. Deák, Eötvös, Batthyány már 13-án Budapestre érkeztek s 14-én már csak Esterházy Pál herceg és Mészáros Lázár hadügyminiszter hiányoztak a kormány tagjai közül. Az udvari kancellária megszűnt s véget értek a régi rendszer összes hivatalai és intézményei. A jellegzetes magyar betegség rögtön felütötte a fejét: hivatalkeresőknek ezrei árasztották el folyamodványaikkal az új kormányt. A miniszterek természetesen elutasították a folyamodóknak legnagyobb részét. A kormány első dolga volt, hogy megkezdje a fegyverkezést. Gróf Széchenyi István ötvenezer forintot utalt ki a pesti vasgyáraknak fegyverek gyártására.

A megvalósult szabadság legelőször a fővárosi sajtóban éreztette hatását. Budapestnek már március előtt meglehetősen virágzó sajtója volt, most azonban az újságok száma harminháromról egyszerre nyolcvanhara szökött. A hírlapírásban résztvesznek az összes nevesebb írók: Jókai, Petőfi, Bajza, Arany János, Pálffy. Kossuth Lajos, a magyar politikai hírlapírás megalapítója, Kossuth Hírlapja címen szerkesztett lapot. Előkelő s nagyhatású lap volt a Pesti Hirlap, melynek első szerkesztője Kossuth volt. Lap indult Népelem címen és Reform címen. A lapok természetesen fokozták az izgalmakat s a forradalmi hangulatot állandóan ébren tartották. Mi volt a sajtó ebben az időben? Ezt szinte nehéz megmagyarázni; sokszorta több, mint manapság. A nyomtatott betű akkor még az újdonság erejével hatott. A napilapnak legfontosabb alkotó része nem a hírrovat vagy a jelentések, a riportok, mint ma, hanem a vezércikk. A vezércikkek a kornak romantikus stílusában íródtak, az emberek áhitattal olvasták őket és rendkívül nagy volt a lelkekre gyakorolt hatásuk. A huszas, harmincas és negyvenes években a francia sajtó forradalmat tudott szítani és elégedetlenséget tudott lecsillapítani. Körülbelül ugyanezeket elmondhatjuk a negyvennyolcas idők magyar sajtójáról is.

A nemzeti ellenállás központja és tűzhelye Buda, főképen Pest, egészen 1848. januárjáig, az osztrák csapatok bevonulásáig. Attól fogva hogy a kormány a fővárosba költözött, az utca és a népgyűlések jelentősége természetesen csökkent és a központi bizottság addigi nagy hatalma is megszűnt. Budapest hangulata azonban átcsapott Erdélybe. Áprilisban kolozsvári bizottság járt Pesten, hogy hírül hozza a fővárosba az erdélyi hazafias mozgalmat, amelynek célja az unió volt: Erdély visszakapcsolása Magyarországhoz. Nemsokára ezután, május 29-én mondották ki a kolozsvári rendek Erdélynek Magyarországgal való egyesülését. Az igazi nagy nap, Pestnek talán legnagyobb napja azonban csak most következett. Július 4-én a mai Vigadó nagytermében megnyílt az első magyar népképviselet gyűlése. Egyéneiben, összetételében nem sokban különbözött a régi rendi diétáktól. Feltűnően sok volt a népképviselők között az arisztokrata és

néhány paraszt és papképviselő kivételével, a képviselők legnagyobb részben a történelmi középnemesség soraiból kerültek ki. Elnökké a nagyműveltségű Pázmándy Dénest, a szabadelvű mozgalom egyik vezérét választották meg. Ami ezután történt, nem tartozik szorosan Budapest történetéhez, mert ez már az ország története. De Budapest a nagy eseményeknek tanúja és polgársága, mint eddig, ezentúl is legalább lélekben mindenütt ott van és résztvesz az eseményekben.

Július 11-én mondotta el Kossuth Lajos korszakos nagy beszédét a véderő költségeinek megajánlásáról. A nemzetiségek lázongása, főleg a szerbek előretörése délen, a reakciós és nagynémet irány felülkerekedése Bécsben, mind nagy hatásokat keltenek Pesten és Budán. Mindenki érezte a fővárosban, hogy az országot belekényszerítik az önvédelmi harcba. Arról volt szó, hogy a fenyegető reakció előtt megadja magát az ország s a horvát meg a rác martalócokat beengedik a fővárosba, vagy pedig a nemzet ellenáll. A kiegyezési mű, amely március végén jött létre és a dinasztiával való békés együttműködés lehetősége megbukott. István nádor, a királyi helytartó, gyenge egyéniségnek bizonyult ; történelmi hivatás várt volna rá, ugyanaz a hivatás, melyet testvére, József nádor olyan egyszerűen töltött be vagy félszázadon keresztül, de ilyen hivatás betöltésére gyenge volt. István főherceg király lehetett volna és talán ezzel megmenti a nemzeti ügyet. Ő azonban félve a reá háramló felelősségnek rettentő súlyától, Bécsbe menekült és szeptember 25-én a nádorságról leköszönt.

A nádor menekülése után a forradalom heve tetőfokra hágott Pesten, s a forradalmi hangulat egy szomorú emlékű eseményben robbant ki.

Magyarország fővezérévé gróf Lamberg Ferencet nevezték ki, aki hadsereg nélkül, egyedül indult meg Pestre. Jellasich csapatai ekkor már átkeltek a Dráván, de Lamberg tábornok nem azonosította magát Jellasich törekvéseivel, mert aligha mert volna egyedül, katonaság nélkül megindulni Pestre. A feldühödött nép azonban a jóhiszemű tábornokon töltötte ki bosszúját. Szeptember 28-án, amikor épen átmenőben volt Majláth György országbíróhoz, a felizgatott tömeg a Duna hajóhídján megrohanta és megölte. Lamberg mindig jó magyarnak vallotta magát s közvetíteni akart a nemzet és a dinasztia között, hogy mentse még, ami menthető. Ha a feldühödött nép bosszújának áldozatul nem esik, talán sok minden máskép történt volna. Lamberget a magyar politikai körök is tisztességes, jellemes és jószándékú embernek ismerték.

Az országgyűlés a gyilkosságot a legélesebben elítélte és a kormány elrendelte a tettesek legszigorúbb megbüntetését. A kocka most már el volt vetve. Jellasich megindult Pest felé s a kormány elhatározta, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel megvédi a fővárost. A város maga is készült a védelemre s kétségtelen, hogy polgársága a nemzet önvédelmi harcából derekasan kivette a részét. Ha Jellasich betör a fővárosba s azt el tudja

kardcsapás nélkül foglalni, magát a fővárost és az országot is az a szégyen éri, hogy meghazudtolja a márciusban kezdődött egész mozgalmat, összes vívmányaival együtt.

Jellasich csúfos vereséget szenvedett, hadai futva menekültek Bécs felé és a főváros egyelőre megszabadult a veszedelemtől. A hatalmat az országgyűlés ideiglenesen a honvédelmi bizottságra ruházta, melynek elnöke Kossuth Lajos lett. Ez a bizottság egészen 1849. május 2-ig vitte az ügyeket. Az országot meg kellett szervezni a nemzeti védelemre és ebben maga a főváros járt jó példával legelől. Az országot belekényszerítették az önvédelmi harcba, nem volt más hátra, mint a reakciónak ellenszegülni fegyverrel és megsemmisíteni, ha lehet. A forradalom ugyanebben az időben Ausztriában is megbukott és a magyar nemzet teljesen magára maradt. A császár felruházta teljhatalommal Windisch-Grätz Alfonz herceget, az ellenforradalom legöntudatosabb és tehetségeit tekintve legkiválóbb vezérét és őt küldte Magyarország meghódítására.

Winditsch-Grätz azt hitte, hogy Magyarország egy egészen lokális jellegű felkelésről van szó, nem a nemzet szabadságharcával áll szemben és ha a főváros elesik, vége a »rebellió«-nak. A küzdelem a császári hadakkal nem a legreményteljesebben indult meg. A Dunántúl már december elején elesett és az év vége felé a főváros a legkomolyabb veszélyben forgott. Roppant elhatározásra és lélekjelenlétre volt szükség a kormány részéről. Arról volt szó, hogy a főváros eleste után folytassák-e a küzdelmet, vagy letegyék a fegyvert. »Budapest elvész, de nem vész el az ország« — mondotta Kossuth, s az ő indítványára a kormány elhatározta, hogy ha Windisch-Grätz hadai elől menekülni kell a fővárosból, Debrecenbe teszik át a küzdelem székhelyét, s onnan folytatják a szabadságharcot. Az országgyűlés december 31-én mondotta ki, hogy a fővárosból Debrecenbe költözik és Szilveszter éjszakáján fejezte be utolsó ülését. Debrecen lett a magyar önvédelmi harc Bordeaux-ja és ez a szabadságharc központja Budavár visszafoglalásáig.

Görgey csapatai január első napján bevonultak Pestre, de csak azért, hogy a túlerőben lévő császáriak elől minél előbb elvonuljanak Vác felé és 1849. január 2-án délutáni 1 órakor zeneszó mellett lépték át a császári csapatok a város kapuit. Windisch-Grätz herceg a királyi palotában szállt meg. A város attól félt, hogy rossz napok következnek reá, a tábornok azonban nem állott bosszút a polgárságon. Néhány gyanus embert elfogatott, egy őrnagyot halálra ítélt, majd letartóztatta a mai Károlyi-palotában tartózkodó gróf Batthyány Lajost, a volt miniszterelnököt. Maga Windisch-Grätz arról volt meggyőződve, hogy a főváros elestével döntő diadalt aratott, s maga a magyar nemzeti mozgalom csúfos véget ért. Azt hitték a bécsi udvari körök is, hogy Magyarország nincs többé.

A forradalmi főváros egyelőre elnémult, de a legyőzöttnek látszó nemzet Debrecenből rettentő erővel vágott vissza. Már a márciusi hadjárat

MAGYAR

szinte csodálatos sikerrel járt, s mindenki azt hitte, hogy az ország végre egyszer kivívja szabadságát. A tiszai nagy győzelemek és a császáriak isaszegi veresége után Windisch-Grätznek a város védelméről kellett gondoskodnia, a Hatvan, Bicske és a Vác melletti győzelmes csaták pedig lehetetlenné tették a császári fővezér számára a fővárosban maradását. Ausztriában olyan nagy volt az ijedtség, hogy már Bécs közeli ostromának lehetőségéről beszéltek, mire az udvar (április 14.) a hasznavehetetlennek bizonyult Windisch-Grätzet felmentette állásától.

Április 24-én az osztrák csapatok kivonultak Pestről s a város a visszatérő honvédeket páratlan lelkesedéssel fogadta. Virágokkal, koszorúkkal halmozták el a visszatérő katonákat, este a Nemteti Színházban előadták a Himnuszt és elszavalták a Talpra magyart. Görgey Aulich tábornokra, s a Don Miguel- és Württenberg-huszárokra bízta a város őrzését. Buda, amelyet Hentzi Henrik tábornok védett, egyelőre az ellenség kezén maradt. Welden tábornok, Windisch-Grätz herceg utóda a fővezérségben, már április 25-én Győrbe tette át főhadiszállását. Bécsben nagy volt az ijedelem ; azt hitték, hogy Görgey, aki teljesen a helyzet ura volt, gyorsan átcsoportosítja a győzelmes honvéderöket és gyors iramban Bécs ellen fordul. Sajnos, ez nem következett be.

A szent tavasz felkeltette a reményeket ; az optimisták azt hitték, hogy a sok véráldozat s küzdelem nem volt hiábavaló ; megvalósult a szabad, független Magyarország eszméje. Az április 14-i debreceni határozatban függetlennek nyilvánított ország most már megkezdte harcainak második fázisát : a harcot a függetlenségért. A függetlenségi harcnak első nagy ténye Buda ostroma és elfoglalása.

A város felszabadítását a debreceni kormány és az ország közvéleménye hangosan követelte. Görgey május 2-án érkezett meg csapataival Buda alá és rögtön megkezdte az előkészületeket az ostromra. Körülbelül harmincezer embert vont össze s az egyes csapattesteket Knézics, Aulich és Nagy Sándor vezették. A várat Hentzi Henrik tábornok védte, aki januártól májusig jókarba hozatta a falakat s megerősítette a védelmi műveket. Az osztrák tábornok el volt szánva arra, hogy a reábízott várat utolsó emberéig védi s rögtön megkezdte Pest város bombázását annak dacára, hogy Welden fővezértől utasítást kapott a város kímélésére. Ezt azonban Hentzi nem vette figyelembe.

A debreceni kormány folyton sürgette Buda visszafoglalását, amely a közfelfogás szerint az ország teljes felszabadulásával lett volna egyenlő, pedig, mint azóta megállapították, az ostrom végzetesen nagy stratégiai hiba volt. Hetekre feltartóztatta Görgey győzelmes hadseregét, amely könnyű szerrel szétverhette volna Haynaunak, az új osztrák fővezérnek akkor még gyenge és rosszul felszerelt hadát és vonulhatott volna egyenest Bécs ellen. Bécs eleste megpecsételte volna a reakció sorsát, melynek a császári főváros volt a mentsvára.

A közvélemény szerint a vár ostromával azért is kellett sietni, mert Hentzi tábornok kíméletlenül lövette Pestet. Görgey néhány nap alatt felkészült az ostromra és már 16-án megkezdődött a vár bombázása, melyet körülbelül 5000 főnyi császári őrség védett. Május 17-én a fővezér rohamot rendelt el, de a honvédeket visszaverték. Még néhány napi bombázásra volt szükség, hogy a roham sikerét biztosítsák. Május 21-én hajnalban rendelte el Görgey az általános támadást. Nagy Sándor és Hertelendy csapatai vettek részt a rohamban, amely fényesen sikerült és Buda az ország szimbóluma, a reggeli órákban a győztes honvédek birtokába jutott. Hentzi tábornok, a védő osztrák őrség parancsnoka, a roham kezdetén puskagolyótól találva halálát lelte.

Szinte leírhatatlan volt az öröm, amely a vár visszafoglalását követte. A nemzet, mint annyiszor, most is illuziókban ringatta magát, azt hitte, hogy Buda visszafoglalása az ország függetlenségének és szabadságának teljes birtokát jelenti. Kossuth Lajos, amikor a sikeres ostromról értesült, azt jegyezte meg, hogy május 21-én a Habsburgok trónja omlott össze. A debreceni országgyűlés május 21-én kimondotta, hogy visszaköltözik a fővárosba és üléseit június 2-án Budapesten folytatja. A közfelfogás azt tartotta, hogy Debrecen visszahódította Budapestet, amire csak a legvérmesebb reménykedők mertek gondolni az 1849-iki esztendő szomorú januárjában. Kossuth optimizmusa sem ismer határt. Azt mondotta, hogy Budapestet modern, nagyvárossá fogják átalakítani, amely méltó székhelye lesz a győzelmes nemzetnek, amely összes ellenségeit leverte és egy nagyhatalommal szemben kivívta a függetlenségét.

Kossuth Lajos a kormány tagjaival együtt június 5-én este vonult be Pest városba, az utcákon tolongó népnek örömrivalgásai között. A nemzeti ellenállás vezérét szinte királyi fogadtatásban részesítették, ami nem kis mértékben felkeltette politikai ellenfeleinek irígységét. A királyi fogadtatás nem volt csoda, hiszen a nemzeti közvélemény neki tulajdonította a császári seregek felett aratott győzelmet, a honvédség hőstettei nem annyira Görgeyével, mint inkább az ő nevével voltak egybeforrva, aki valósággal a föld alól teremtette elő a hadseregeket a leveretés és szoron- gattatás nehéz napjaiban.

Szemere, a forradalmi kormány belügyminisztere, rögtön a kormány visszatérte után egy várossá egyesítette Pestet és Budát. A hangulat a két városban lelkes volt s a város polgársága, melynek oly nagy része volt a szabadságeszmék győzelmében, szintén azt hitte, amit az önvédelmi harc optimista vézérei, hogy Budapest egy szabad, független ország fővárosa. A városban igen erős köztársasági hangulat uralkodott. A Nemzeti Színházban forradalmi darabokat adtak, vagy olyanokat, amelyek a polgári szabadságot dicsőítik, mint Schiller Tell Vilmosa. A sajtó köztársasági húrokat pengetett, a kormány hivatalos lapja, a Közlöny, határozottan köztársasági szellemű és irányú.

A kormány elhagyja a fővárost.

A felszabadulás örömnapjai azonban nem sokáig tartottak. Már június vége felé megreszkettette a fővárost az a hír, hogy közeledik Magyarország felé a sötét északi rém: az orosz. Az európai reakció egyenlőre győzött, csak Franciaországban bukott meg végleg az 1830-iki és a 48-iki forradalmakkal. Ausztria a Szent Szövetség és az európai reakció végső mentsvára, kiállotta a támadásokat és hatalmas támogatóra talált északi fegyvertársában, a moszkovita Oroszországban. Kossuth Lajos nem ok nélkül mondotta, hogy Európa szabadsága van Magyarország zászlaira írva. Ha Magyarország győz, megbukik a dinasztia, felszabadul Németország és lehetséges, hogy a leigázott Lengyelország is egy-kettőre kivívja függetlenségét. A 48-as forradalmak idején a tömegek még nem értek meg az új eszmékre és az azokon felépült intézményekre. Életüket és vérüket áldozzák régi uraikért és elnyomóikért. Magyarország, amely áprilistól május végéig a kritikus időt részint Buda ostromával vesztegette el, részint pedig a lassú előkészületekkel, ahelyett, hogy a torzsalkodó vezérek ezt a néhány hetet kihasználták volna Bécs megrohanására, egyszerre csak ellenséges túlerővel állott szemben. Ebben az egyenlőtlen küzdelemben, amely június végén megkezdődött, a magyar szabadságharc elbukott. Közel kétszázezerfőnyi orosz haderő és több mint hetvenezerfőnyi császári hadsereg indult Magyarország meghódítására, amelyet mindössze százötvennyolcezer főnyi honvédség védett. A kormány kihirdette, az általános népfelkelést és a keresztes háborút a betörő ellenség ellen, de mindez már késő volt. Haynau csapatai olyan gyorsan nyomultak előre, hogy a főváros már július első napjaiban komoly veszélyben forgott. A kormány, miután Budapesten nem volt többé biztonságban, július 2-án elhatározta, hogy átteszi székhelyét Szegedre s ideköltözött a bankjegynyomda, a hivatalos lap szerkesztősége s az összes fontos intézmények. A fővárost a honvédparancsnokság védtelenül hagyta és Alderberg orosz tábornok július 12-én egyetlen puskalövés nélkül bevonult. A következő napon Ramberg osztrák tábornok vezette be csapatait Budapestre. A főváros lakossága az orosz és az osztrák csapatok bevonulását szomorú, levert közönnyel fogadta.

A fővárosra most nehéz, izgalmas napok következtek. Mindenki a fenyegető katonai parancsuralomtól rettegett. Haynau, aki bresciai vérengzései óta egész európaszerte rettegett és utált nevet szerzett magának, már Pozsonyban megkezdte kegyetlenkedéseit. Július végén a győri táborból kibocsátott kiáltványban felsorolja azokat a tetteket, amelyekért bárki haditörvényszék elé állítható és megbüntethető.

Budapest a magyar hadsereg kivonulása után egy napig teljes bizonytalanságban élt. Ságody alpolgármester a három tagra lelohadt városi tanáccsal épen tanácskozott, amikor híre futott, hogy 500 főnyi osztrák csapat

vonult be a városba. Pestre doni kozákok jöttek zeneszóval július 12-én. Majd bevonult Ramberg altábornagy is, akit a megijedt budai nők virágcsokorral fogadtak. A fővárosra súlyos napok következtek. A magyar bankjegyek megsemmisítése rettentő drágaságot idézett elő a városban. Az osztrák uralom első gondja volt, hogy a magyarságnak és a szabadságharcnak minden jelét rögtön eltüntesse: az oszlopokat, sorompókat rögtön feketesárgára festették, a nemzeti színű zászló helyébe a fekete-sárga osztrák zászló került. Július 18. és 19-én vonultak be Haynau osztrák és Paniatin orosz tábornok. Haynau azonnal leadta a névjegyét: dühös és fenyegetőhangú falragaszokon felelősségre vonta Budapest polgárságát, hogy német létére a magyar köztársaságot merte támogatni és a legszigorúbb büntetéssel fenyegette meg azokat, akik ki merik nyilvánítani a »lázadokkal« való rokonszenvüket. Szigorúan eltiltotta a nemzeti jelvények és színek viseletét, majd a zsidókra büntetésül óriási hadisarcot vetett ki: 60 ezer pár cipőt, ugyanannyi bakancsot, sok ezer darab katonaruhát, fehérnemüt kellett a zsidóknak rögtön beszolgáltatniok. Az akkor mindössze 18.000 főnyi zsidóság természetesen képtelen volt ekkora sarcnak a beszolgáltatására.

Haynau július 24-én a szintén kegyetlenségéről ismert Kempen tábornoknak adta a város parancsnokságát és ő maga eltávozott a fővárosból. De mégegyszer a város lerombolásával fenyegette meg azokat a polgárokat, akik meg mernének távollétében moccani. Július 29-én Budapestre érkezett Geringer császári biztos, a Haynau mellé beosztott polgári tanácsadó. Budán szállt meg, hivatalos helyiségéül pedig a volt udvari kamara épületét választotta. Geringer berendezkedésével megkezdődött a fővárosban az osztrák abszolutizmus korszaka.

VII.

Budapest az abszolutizmus alatt.

A főváros az abszolutizmus alatt tartományi székhellyé süllyedt. Ez nem jelenti azt, mintha fontossága és jelentősége a nemzeti élet irányításában megszűnt, vagy pedig csökkent volna. A kormányzó kezdetben Haynau volt, aki mellé Geringer, mint polgári tanácsadó volt beosztva ; az abszolutisztikus kormányrendszer székhelye Buda volt. Az új kormányzat a legnyersebb katonai- és rendőruralomban nyilvánult. 1850 elején megszervezték a rendőrséget, amelynek élére a hírhedt Prottmann rendőrbiztos került, aki Pestet, Budát, Óbudát egy rendőrkapitánysággá egyesítette.

A magyar politikai élet, amelynek 47-, 48-, 49-ben Buda és Pest a színhelye, egyidőre természetesen megszűnt, a politikai vezetők száműzetésben élnek, vagy börtönben sínylődnek. A szabadelvű mozgalomnak Kossuth mellett legnagyobb vezető szelleme, Deák Ferenc eltávozott a fővárosból és kehidai magányába vonult vissza. Azok a konzervatív politikusok, akik a szabadságharctól annakidején félrevonultak és a nemzet nagy fellángolását elítélték, most Bécsben élnek. A sajtó és az irodalom egy időre elnémultak. Említettük az előzményekben, hogy a budapesti sajtó 48—49-ben mennyire fellendült ; ezek a lapok most egytől-egyig szüneteltek. Prottmann rendőrfőnök életbeléptette a legkíméletlenebb cenzúrát s egy magyar újság jelent csak meg a fővárosban, a Magyar Hírlap, amely természetesen csak a kormány szócsöve lehetett. Csak később indult meg a Pesti Napló, amely kezdetben odaadóna támogatta Bach politikáját, hangját, tartalmát csak akkor változtatta meg, amikor a szerkesztést Kemény Zsigmond vette át.

Budapest irányító szerepéről egyideig alig beszélhetünk. A Bach-rendszer az összes nagy és fontos kormányzati ügyeket Bécsbe összpontosította, Geringer, a polgári kormányzó alá volt rendelve Schwarzenberg Felix kormányelnöknek és Bach Sándor belügyminiszternek. A különben nem rosszakaratú Geringer kormányzása nem sokáig tartott ; 1851 szeptemberében Albrecht főherceg váltotta fel.

A főváros az abszolutizmus sötét esztendeiben nem akadt meg fejlődésében. Ezek már a gyorsan haladó idők voltak, a technika, a találmányok,

a gazdasági fejlődés kora. Budapest gazdasági jelentősége semmit sem csökkent azzal, hogy az ország elveszítette függetlenségét. Politikai élete szűnt csak meg és egy időre megbénultak a társadalmi mozgalmak. Budapest vásárai, nagyok és igen látogatottak, főleg lóvásárai országos hírűek és jelentőségűek. Itt említjük meg, hogy a budapesti lóversenyügy igen sokat haladt a Magyar Lovaregylet megalakulásával. Budapest gazdasági jelentőségét mutatja az is, hogy az 1851-iki és 57-iki, a legfelsőbb helyen is támogatott mezőgazdasági kiállításokat Pesten tartják meg. 1852-ben végleg megalakult a Pesti Lloyd Társaság, a nagykereskedők Egyesülete, amely a kereskedők érdekeinek megvédésén kívül az áruforgalom szabályozását tűzte ki célul. 1852-ben lépett életbe a közös vámterület, amely inkább a mezőgazdaságnak, mint az iparnak kedvezett. Pest gabonakereskedelme nagyon fellendült, amit az 50-es évek elején létesült Gabonacsarnok is mutat.

Az abszolút kormány alatt kezdődött meg mai nagy vasútvonalaink kiépítése, nagyjából úgy, amint a reformkor nagy szellemei, Kossuth és Széchenyi tervezték. Megépült a Bécs—Marchegg—Pozsony—budapesti vonal, amelyet nemsokára a Szolnok—debreceni, a Cegléd—Szeged—temesvári, majd az országot a tengerrel összekötő déli vasút követett. A dunai hajózás is nagyon megélénkült, ami jelentékeny részben Budapest forgalmát növelte. Az iparfejlődését Bécsben nem nézték nagyon jó szemmel s mindent elkövettek, hogy olyan magyar iparágak ne gyarapodjanak, amelyek versenyt támaszthatnának az akkor már virágzó cseh és morva iparnak. Budapest ipara mégis jelentékeny előhaladást tett az osztrák kormányzat alatt. A József nádor gőzmalom, amely még a reformkor végén alakult, nagy virágzó ipari vállalattá nőtte ki magát. Budán aszfaltgyár alakul az abszolutizmus alatt, a Svájcból bevándorolt Ganz Ábrahám pedig megalapította a később híressévált budai vasöntődét. A budai Goldberger-gyár az ötvenes években az ország egyik legnagyobb gyára, amely 155 munkást foglalkoztatott. Volt Budapestnek még nagy téglagyára, gyufagyára, Pénzintézetei az abszolutizmus alatt szintén növekedőben vannak. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 1850-ben már hatmillió forint volt az évi forgalma. Még mindig egyik legnagyobb pénzintézet az 1839-ben létesült Pesti Hazai Első Takarékpénztár. 1855-ben alakult meg számos előkelőségnek a részvételével az Első Magyar Általános Biztosító Társaság, Lónyay Menyhért elnökletével. Új nagyobb pénzintézet is létesült az abszolutizmus alatt: a Budai Takarékpénztár.

Buda, Pest és Óbuda az országnak egyetlen nagyvárosa, az abszolutizmus alatt sajátságos módon ez a három város, amely már egy városnak számított, népességre nézve sokkal jobban növekedett, mint Bécs, a birodalmi fő- és székváros. Ennek jellemzésére csak néhány számot idézünk. Budának 1780-ban 23.000 lakosa van, Pestnek 16.746. Pest lakossága 1810-

ben 35.349, 1840-ben már 66.948; 1848-ban 110.516; 1857-ben 131.705. Óbudát az abszolút kormány alatt 1850 január 1-én egyesítették Budával.

Az ország általános fejlődésére a bécsi kormányzás nem volt jó hatással. Ami fejlődés ebben a korszakban mutatkozik, az általános európai fejlődésnek az eredménye. Rettentő gyorsan virágzik fel gazdaságilag 1848 után egész Nyugateurópa; ebben az időben III. Napoleon császár alatt épül újjá Páris és emelkedik fel London a világ legnagyobb, legnépesebb városává. A rohamos haladásnak ebben a korszakában fejlődni kellett Magyarországnak és különösen a fővárosnak, amelyek elvégre is szerves alkotórészei voltak Nyugateurópának. Viszont teljesen elfogulatlanul azt sem állíthatjuk, hogy az osztrák kormányzat mindent elhanyagolt volna. Budán a királyi palotát helyreállították s Buda és Pest iparosai végezték az újjáépítés munkáját. Az osztrák kormányzat jókarba hozta az erődöket, a város fékentartására megépítette a Gellérthegyen a Citadellát. A házakat s középületeket, amelyeket Hentzi bombái 1849-ben megrongáltak, kijavították. Egyébként a város az abszolutizmus alatt, ha sokat fejlődött is, egyáltalában nem szépül. A fővárosnak ebből a korból való, egyetlen említést érdemlő építészeti alkotása sincs. Befejeződött a Lánchíd, nemsokára az osztrák kormányzat kezdetén és megépítették Clark Adam tervei szerint a kétségkívül nagystílű Alagutat. 1856-ban bevezették mindkét városban a gázvilágítást.

Budapest főváros maradt továbbra is, mert itt volt összpontosítva az országnak a legtöbb közintézménye, társadalmi és gazdasági szervezete. Itt van az egyetlen Egyetem és csak itt volt az abszolutizmus alatt is számbavehető tudományos, irodalmi, azonkívül gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi élet. Itt van az Egyetemen kívül a József ipariskola, amelyből később a Politechnikum, majd a Műegyetem fejlődött. Budán van a Központi Papnevelő Intézet, az Állatgyógyintézet stb. A magyar társadalomnak a különböző közintézmények révén a legerősebb kapcsolatai vannak Budapesttel az abszolút kormányzat alatt s hiába húzódik a falujába a magyar középbirtokos osztály, nem szakadhatott el teljesen fővárosától. Az országos intézmények itt helyezkednek el továbbra is, itt van az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Természettudományi Társulat, a Kereskedelmi Csarnok, Borcsarnok, a Filharmóniai Társaság, a Bölcsőde Egyesület; itt vannak az ország számottevő sajtóvállalatai, amelyekről még az alábbiakban szólunk.

A főváros politikai szerepe egy időre megszűnt, de annál nagyobb az ország életében az a társadalmi és gazdasági szerep, amelyet az abszolutizmus alatt talán még nagyobb mértékben töltött be, mint a reformkorban. A pesti farsangok emberek ezreit hozták a fővárosba. Berzeviczy Albert említi az abszolutizmus történetét tárgyaló kitűnő munkájában, hogy többek között a cigányzene volt az, amely sokakat vonzott a fővárosba. A nagy nemzeti felbuzdulás, amely az elnyomatás első esztendeiben már föltámadt, nagy kultuszt csinált a magyar nezének. Budapest különböző intézményei mind

nagyobb és nagyobb vonzóerőt gyakorolnak. Egyik legnagyobb vonzóerő az előbb említett tudományos intézményeken kívül a Nemzeti Színház, amelynek oly igen nagy érdeme volt a németnyelvű lakosság megmagyarosításában is. Minthogy a nemzet politikai életet nem élhetett, a társadalmi élet kárpótolta, már amennyire lehetett, a politikai életért s a társadalmi szervezkedés parancsoló szükségesség volt az elnyomás és a germanizáló törekvések ellen. A nemesség, melynek zömét a színmagyarság adta, amely a reformkort megteremtette s a kivívott jogokat 1848—49-ben megvédte, a nagy küzdelem leveretése után elkeseredésében falusi magányába vonult vissza s ott dolgozott és küzködött az abszolutizmus alatt a rettentően rossz gazdasági viszonyokkal. De nem sokáig maradhatott távol. Mocsáry Lajos, a kiváló politikai író még arról panaszkodik, hogy a főváros szörnyen unalmas és egyhangú hellyé vált, főleg azért, mert az arisztokrácia elhanyagolja. A társasélet fellendülése valóban nem ment gyorsan. A Nemzeti Kaszinó az arisztokrácia találkozóhelye, csak lassan, néhány esztendő mulva éledt fel elaléltságából. Az Országos Gazdasági Egyesület tevékenysége is csak lassan indul meg. Magyar társadalmi és testületi élet az abszolutizmus első, rettentően levert és szomorú esztendeiben alig volt, de amint megindult, egyedül Budapest vonzott magához mindent, mindenkit.

A sajtó és az irodalom.

Berzeviczy Albert említi, hogy az írók kezdetben egyes íróbarátjuk lakásán jönnek össze, például Sárossy Gyulánál, az Arany trombita szerzőjénél. Sokan megfordulnak Tomori Anasztáznál, akinél nem egyszer gyűlnek össze az ország legkiválóbb emberei, köztük Deák Ferenc, báró Kemény Zsigmond, Egressy, Szalay László. A Nemzeti Kaszinó, amely kénytelen volt kiköltözni a Lloyd palotában levő fényes helyiségből, 1853-ban tartotta meg első gyűlését. A sajtó, főleg társadalmi tevékenységre buzdítja az elcsüggedt nemzetet. A Pesti Napló, a Magyar Hírlap, a Vasárnapi Újság folyton arra lelkesítik olvasóikat, hogy dolgozzanak, tartsanak ki s ne feledkezzenek meg a közről. Gyulay Pál, Szilágyi Sándor a Társas életünk című röplapjaikban állandóan buzdítják a könnyen lelkesülő, de amellett könnyen csüggedő magyarságot összetartásra, társaséletre és a közös nemzeti munkában való részvételre. Mocsáry Lajos felszólította az arisztokráciát, hogy telepedjék Pestre. Ide akarja hozni a középnemes értelmiség, a táblabírók fiait is, hogy itt képezzék ki magukat műszaki és gazdasági pályákra. Mocsárynak, aki igen sok magyar kérdést jobban, tisztábban látott, mint kortársai, ezt a tanácsát sem követték. A táblabírók fiai Pestre jöttek, itt elvégezték iskoláikat, de nem a gazdasági életben igyekeztek érvényesülni 67 után, mikor a nemzet önrendelkezési jogát visszakapta, hanem a számukra megnyíló közhivatalokba tódultak.

Berzeviczy Albert említett művében több sikeres társadalmi mozgalomról tesz említést. Mindez azt mutatja, hogy a magyarság eléggé társulékony s mint a reformkor példája már megmutatta, állami kényszer nélkül a társadalmi tevékenység terén is fel tud mutatni számottevő eredményeket. 1858-ban nagy gyüjtést indítottak az annyira fontos kultúrintézménynek, a Nemzeti Színháznak anyagi támogatására. Ugyanakkor mozgalom indult meg a Nemzeti Múzeum nagytermének feldíszítésére, akadémiai jutalmak kiosztására, majd Kazinczy-alap létesítésére. 1852-ben létesült az első bölcsőde. A gazdasági kérdésekkel foglalkozó társulások közül magához tért az Országos Gazdasági Egyesület is, a szabadságharcot követő ez elaléltságból és megkezdte ez is működését. Hatalmas társadalmi megmozdulás volt a Kazinczy-ünnepély 1859-ben. Kazinczynak, a magyar irodalom egyik megteremtőjének ünnepét az Akadémia kezdeményezte, születésének százéves évfordulója alkalmából és a hatalmas arányú, országos ünnep a valóságban tüntetés volt a nemzeti gondolat mellett és a germanizáló törekvések ellen.

Budapest sajtója, irodalmi élete szinte külön fejezetet érdemel. Az előzményekben rámutattunk arra, hogy 1790 után, hogy válik Budapest lassanként az irodalmi életnek, a sajtónak egyetlen magyar tűzhelyévé. Néhány esztendőig az abszolutizmus első éveiben, a budapesti sajtó és az irodalmi élet elnémult. 1848—49-ben hetvenöt napilapja és folyóirata volt a fővárosnak, amelyek az osztrák és az orosz csapatok bevonulása után csaknem mind megszüntek. Az írók, kiknek 49 előtt Budapest volt az otthonuk, nagyrészt elmenekültek és sokan közülük börtönbe kerültek. Madách Imre, Vas Gereben néhány esztendeig börtönben ültek. Azokat az írókat, akik a szabadságharcban tollukkal résztvettek, üldözték s egy időre hallgatásra kárhoztatták. Jókai a következő elkeseredett sorokat írja az ötvenes évek elejéről Aranynak: »Most sem író, sem közönség nincs; úgy kell őket egyenként szemen szedegetni össze.« (Berzeviczy Albert).

A leveretés után mégis a sajtó és az irodalom keltek legelőször életre. Úgy a napi sajtóra, mint az irodalomra ebben a nehéz, kritikus korszakban, amikor a nemzetet az elnémetesítés veszedelme fenyegette, valósággal nemzetmentő hivatás várt. Nagy szerencséje volt az országnak, hogy épen ekkor élt a magyar irodalom nagy nemzedéke. Élt még Vörösmarty, igaz, hogy az abszolutizmus alatt már alig dolgozott, Petőfi meghalt, de ezután következett Jókai és Arany János korszaka. Gyulay Pál és Madách Imre szintén az abszolutizmus korának nagy írói. Ugyanebben az időben élnek az ország legkitűnőbb kritikusai, mint Salamon Ferenc és Greguss Ágost. Ebben az időben keletkezett az erős kapocs az irodalom és az ujságírás között. A napilapok a cenzúra miatt politikai kérdésekkel egyáltalában nem foglalkozhattak, minthogy száraz gazdasági kérdésekkel nem lehetett a lapokat megtölteni, a politikát irodalommal pótolták. Ez a magyarázata annak,

hogy a nyugateurópai sajtó megközelítőleg sem annyira szépirodalmi jellegű, mint a magyar. Protmannék kegyetlen cenzúrája még a szépirodalmat is szigorúan ellenőrizte s nem egyszer törölt a cenzor a napilapokban hazafias verseket. 1851 után indult meg a Pesti Napló, melyről már megemlékeztünk, a Hölgyfutár című folyóirat, a Katholikus Napilap és a Religio című egyházi lapok. Pákh Albert Délibáb címen színházi lapot szerkesztett. A Kisfaludy Társaság egy időre elnémult, az írók kocsmákban, kávéházakban tartják összejöveteleiket. Vörösmarty, aki köré csoportosul a 48—49 előtti nagy költői nemzedék, súlyos melankóliába esett és vidékre költözött. Midőn meghalt — 1855-ben — óriási, azelőtt Magyarországon szinte ismeretlen részvét kísérte utolsó útjára. Budapest részvéte is rendkívül nagy volt, annyira, hogy Csengery Antal a temetés alkalmával következőket írta Gyulai Pálnak: »Aki kételkedett, most meggyőződhetett, hogy Pest magyar város« (Berzeviczy Albert).

Az úgynevezett időszaki sajtó csak az ötvenes évek vége felé indult meg nagyobb lendülettel, amikor az önkényuralom egy kissé engedett szigorúságából. Pesten — Berzeviczy Albert adatai szerint — 1858-ban harmincegy napilap és egyéb időszaki sajtótermék jelent meg. 1854 végén indult meg a Pester Lloyd, az országnak máig legtekintélyesebb németnyelvű napilapja. Virágkorát éli már a Pesti Napló, báró Kemény Zsigmond napilapja és a Vasárnapi Ujság, a közkedveltségnek örvendő képes hetilap. A Magyar Múzeum című tudományos folyóirat, amelynek többek között Gyulay Pál, Arany János, Hunfalvi Pál, Ipolyi Arnold voltak a munkatársai, már 1850-ben megindult. Újból megjelent 1857 óta a Budapesti Szemle Csengery Antal szerkesztésében.

Az elnyomott magyarság élniakarása és nagyszerű életereje az abszolutizmus éveiben a tudományos élet terén is megmutatkozott. A tudományos élet központja is természetesen Budapest. Itt élnek és működnek a legnagyobb tudósok: Szalay László, aki az emigrációból nem régen hazatért, Ballagi Mór, a kitűnő nyelvész, Brassay Sámuel, a nagy polihisztor, Toldy Ferenc, a magyar irodalomtörténetírás megalapítója, Erdélyi János a költői filozófus, Wnzel Gusztáv a nagy jogtörténész, Greguss Ágost, a magyar esztétika megalapítója, Hunfalvi Pál, a kitűnő geográfus, Fogarassy János és Budencz János nyelvészek, Jedlik Ágost a fizikus, Semmelweis Ignác és Balassa, a nagy orvostudósok.

Az Akadémia 1855-ben megalapította a Magyar Nyelvészet című folyóirarot. A budapesti Egyetem felszerelését tekintve talán szegényes volt, de viszont tanerői tekintetében a kor színvonalán állt. 1850-ben megalakult a Magyar Földtani Társulat Budapesten, a Természettudományi Társulat 1851-ben tartotta első közgyűlését.

A főváros továbbra is a nagy nehezen megteremtett magyar színművészetnek a központja marad. A Nemzeti Színháznak szinte ez a korszak volt a fénykora, a közönség magyar érzelmeivel tüntetve látogatta a magyar színházat, amelynek színpadján sok híres külföldi szereplő is megfordult

ebben az időben. A német színház a magyar Nemzeti Színház mellett alig boldogult. Vegyesen adtak elő benne operát, drámát, operettet, balettet és az ötvenes évek elejétől kezdve a magyar színészet történetének legkiválóbb alakjai szerepelnek, mint Lendvay, Egressy, Prielle Kornélia stb. Ugyanebben az időben igen fejlett, az európai színvonalat megközelítő zenei élete van a fővárosnak. A Nemzeti Színháznak, amely egyúttal Opera is volt, több híres nagy énekese szerepel ebben az időben, akik Bécsben és külföldön fejezték be művészi pályájukat. Operairodalmunk első fontosabb kísérletei is erre az időre esnek. Az abszolutizmus kora volt Erkel Ferencnek, a Hunyady László és a Himnusz szerzőjének a fénykora.

A főváros nagy zenei kultúráját mutatja, hogy gyakorta megfordultak Pesten és Budán nagy, világhírű művészek. Goldmark Károly 1854-ben járt Pesten, Liszt Ferenc 1856-ban, majd 1858-ban látogatott el Pestre, s mindkét alkalommal hangversenyt adott. A hangversenyek Pesten 1852-ben kezdődőnek. 1853-ban alakult meg a Filharmonikusok ma is meglevő egyesülete. Semmit nem túlzunk azzal az állítással, hogy az abszolutizmus Budapestje a nemzeti lehangoltság nehéz napjaiban vetette meg a mai igen fejlett és európai színvonalú magyar nemzeti zene alapjait.

Színművészetben, zenében Budapest az abszolutizmus éveiben rendkívül sokat haladt. Azt a kétségkívül elfogadható magyarázatát találjuk két fontos kultúrág nagy fellendülésének, hogy a nemzet, amely politikailag teljesen el volt nyomva, s önmagával szabadon nem rendelkezett, a szellemi élet terein akarta megmutatni élniakarását és hivatottságát. A főváros a képzőművészetekben sem maradt el. A Trefort által alapított Műegylet 1850 óta nagy és lázas tevékenységet fejtett ki, számottevő építészeti emlékünk azonban ebből a korból nincs.

Ferenc József látogatásai.

Ferenc József császár az abszolutizmus éveiben többízben meglátogatta a magyar fővárost, először 1852-ben. Hosszú megfontolás és tanácskozások után szánta rá magát a császár az útra, melyet igen nagy előkészületek előztek meg. A budapesti napilapok, különösen a Pesti Napló nagy lelkesedéssel üdvözölték a valóban nem mindennapi eseményt, a közönség pedig felhasználta az alkalmat arra, hogy tüntessen az uralkodó mellett és ugyanakkor az abszolút kormány rendszer ellen. A Pesti Napló elkövette azt a merészséget, hogy Ferenc Józsefet apostoli királynak nevezte. Pest város nagyban készült az ünnepségre és nyilvánvalóan azért, s hogy az uralkodót magát és a környezetét jó kedvre hangolja, díszpolgárrá választotta Grünne gróf főhadsegédet. A főváros hazafias hangulatára jellemző, hogy Appiano pesti polgármestert, aki egy kukkot sem tudott magyarul, rávették, hogy a császárt, amidőn a hajóból kiszáll, magyar nyelven üdvözölje.

Az uralkodó, kinek magyarországi látogatása június 4-től augusztus 14-ig tartott, közben háromszor is időzött néhány napig Budapesten. Annak, hogy Budapest iránt való különös szeretetét vagy rokonszenvét kimutatta volna, nyoma sincs az egykorú lapokban és feljegyzésekben. Ferenc József ekkor még a 48, 49-iki események hatása alatt állott; már pedig Buda meg Pest »rebellis« városok voltak, amelyeknek falai között megindult az egész mozgalom. Haynau annyira haragudott Pestre, hogy földig lerombolással is megfenyegette. Az engesztelődésnek, kibékülésnek ekkor még előjelei sem mutatkoztak, de nem is mutatkozhattak, hiszen épen ez alkalommal leplezték le Budán a császár jelenlétében Hentzi tábornok szobrát, aki 49-ben Pest szép dunai házsorát tönkrelövette. Buol és Bach miniszterek mind amellett meglátogatták a Nemzeti Múzeumot, sőt még a Nemzeti Színház előadására is elmentek. A császár kíséretében volt Bismarck, akkor még kezdő diplomata, a későbbi kancellár és feleségéhez intézett leveleiben elragadtatással ír a főváros szép fekvéséről. Bismarck cigányzene mellett mulatott, a Lánchíd alatt átuszta a Dunát és mint későbbi nyilatkozataiból is tudjuk, a magyar fővárosból a legkellemesebb emlékekkel távozott.

A főváros polgársága nem nagyon lelkesedett a császárért; a tömegek a kíváncsiságtól hajtva vonultak fel az utcákon, hogy lássák a császárt, de minden csinált volt és potemkiniáda. Hiába adott a császár fényes udvari bált és hasztalan látogatott el a Nemzeti Színházba, nem tudta megnyerni Budapest lakosságának őszinte rokonszenvét. A rendszer valóban nem is gyengült, ellenkezőleg megszilárdult a látogatás után. A császár nemsokára ismét megjelent Sándor orosz trónörökös kíséretében, a nagy hadgyakorlatok alkalmával, Budapesten, de közben folyt a hadbírósági eljárás Pesten Teleki Blanka grófnő és Leővey Klára ellen, akiket várfogságra ítéltek.

Valamivel jobb hangulatban fogadta a főváros a császárt második látogatása alkalmával 1857-ben. Ez alkalommal a magyarok által már körülrajongott és az egész országban nagy szeretetnek örvendő császárnéval együtt érkezett Budapestre. A bécsi kormány mesterségesen is igyekezett a lelkesedést fokozni, felhívták az arisztokráciát, hogy mennél nagyobb számmal jelenjék meg az uralkodó pár fogadtatásán, ami meg is történt. 1857 május 5-én érkezett meg a császári pár a fővárosba és az akkori Nagyhíd-utca végén lévő kikötőnél hatalmas tömeg jelent meg. A várpalotában a nemzeti ünnepségen a primás magyarnyelvű üdvözlőbeszédére a császár magyar nyelven válaszolt és noha a szokványos frázisokon kívül semmi mást nem mondott, a beszéd roppant nagy lelkesedést keltett a könnyen lelkesedő főrangúak között. Egymást érték a fogadások, az ünnepélyes üdvözletek, bálok, színházi előadások. Ferenc József elrendelte, hogy szobrot emeljenek Pesten József nádor, az új Pest egyik megteremtőjének emlékére. Őszinte szeretet és ragaszkodás azonban csak a császárné, Erzsébet iránt nyilvánult meg, de nem az uralkodó iránt. A légkör csak valamivel volt enyhébb, mint 1852-ben az első látogatás alkalmával.

A politikai élet kezdetei.

A politikai élet a fővárosban csak 1860-tól kezdve vert nagyobb hullámokat, amikor az abszolutizmus dermettsége némileg engedett. A politikai élet, a mozgalmak, a megbeszélések színhelye természetesen a főváros. Itt adtak találkozót azok a hazafiak, akik már nem értettek egyet Kossuth Lajos nézeteivel, nem bíztak abban, hogy a nemzet saját erejéből meg tud szabadulni Ausztriától, hanem az uralkodóházzal való kibékülést tartották egyetlen helyes megoldásra vezető útnak. Hátra voltak ugyan még nagy megpróbáltatások, de 1859-től kezdve már mindenki bízott, remélt. Az 1859. szeptemberében megjelent protestáns pátens, amely a protestáns egyházak autonómiáját megsemmisítéssel fenyegette, országszerte nagy felháborodást keltett és fokozta az általános elkeseredést annál inkább is, mert a Rechberg-kormány engedékenyebbnek, jobb akaratúnak mutatkozott elődeinél. Közben Ausztriát és az összbirodalmi eszmét igen érzékeny veszteségek sujtották. A lombardiai vereség (1859-ben) és a megalázó villafrancai fegyverszünet azt is feltárták, hogy a Bach-rendszer gyenge és belülről korhadt és az egész Schwarzenberg-Bach-féle államrend még csak ideig-óráig tartható fenn. Az egész abszolút rendszer recsegett-ropogott minden eresztékében.

A magyar társadalom Budapest fővárossal az élén kétségtelenül rendkívül egységesnek mutatkozott. Történetíróink eddig meglehetősen elhanyagolták az abszolutizmus korszakát, mintha nem is tartoznék a nemzet történetéhez. Berzeviczy Albert nagy munkájának megjelenése óta látjuk, hogy az abszolutizmus a magyar nemzetnek nagy és hősies korszaka volt; azóta sem mutatkozott érzelmeiben, elhatározásaiban, célkitűzéseiben olyan határozottnak és egységesnek, mint akkor. Egymást érik a nemzeti ünnepek, de igen nagy különbség van napjaink ünnepjei és az abszolutizmus korszakának ünnepjei között. Azok a nemzeti öntudat ébrentartásának ügyét szolgálták, a mostani igen gyakori ünnepségek arra valók, hogy egyes egyéneknek: a közélet nagyságainak, vagy álnagyságainak tömjénezzenek. Most redszerint egyesek ünnepeltetik önmagukat; az akkor Budapesten egymásután következő Kisfaludy-, Berzsenyi-, Vörösmarty-ünnepek és az Akadémia ünnepélyes megnyitása mind a tömegek nagy spontán megmozdulásaira adtak alkalmat és tüntetések voltak a nemzeti eszme mellett.

A pesti ifjúságnak 1859-ben jutott először eszébe, hogy megünnepelje március 15-ét, a szabadság napját. Senki sem gondolt nagyobb szabású tüntetésekre az abszolutisztikus rendszer ellen; az ifjúság istentiszteletet akart tartani néhány budapesti templomban és utána megakarta koszorúzni a 48, 49-iki szabadságharc vértanuinak sírját. A szándék valahogy a rendőrség füléhez jutott. A rendőrök először az ifjaknak a Ferenciek templomában tartandó istentiszteletét akadályozták meg. Innét a tüntetők a református

templomba vonultak, majd a Ferencvárosi temetőbe mentek, amelynek bezárt kapuján a vértanuk tiszteletére koszorút dobtak be. Ez már sok volt a rendőrségnek. Hozzáfogott a tüntető tömeg feloszlatásához. Az ifjúság nem engedelmeskedett, erre a rendőrség fegyverét használta. Többen megsebesültek, közülük egy Forinyák Gyula joghallgató súlyos térdsebet kapott és néhány heti szenvedés után a Rókus-kórházban meghalt.

A haláleset valósággal felkavarta a főváros és az ország nyugalmát. A temetésen vagy 60.000-nyi gyászoló tömeg vonult fel ; sokan megjelentek, még az arisztokrácia tagjai közül is. A temetés tüntetés volt az abszolutisztikus rendszer ellen. Az általános nyugtalanság, remény, kétségbeesés közben, amit végsőkig csigázott gróf Széchenyi István halála, az uralkodó elmozdította Albrecht főherceget és Benedek Lajos táborszernagyot nevezte ki az ország főkormányzójává, aki a budai várban rövidesen elfoglalta hivatalát.

Széchenyi István halála rendkívüli módon lesujtotta a fővárost. Az egész Pest gyászolt és vagy négyszáz egyetemi hallgató Bécsbe akart zarándokolni, hogy résztvegyenek »a legnagyobb magyar« gyászszertartásán, de Protmann rendőrfőnök megtiltotta. (Berzeviczy Albert) A pesti belvárosi templomban tartott gyászmisén azonban Benedek táborszernagy, az ország főkormányzója is megjelent és vagy 80.000 főnyi óriásszámú gyászoló közönség jelent meg a főváros lakosságából, kiknek nagy része természetesen kiszorult a belvárosi templomból.

Benedek táborszernagy főkormányzóvá való kinevezése nem keltett jó hatást sem a fővárosban, sem az országban. A magyarul rosszul beszélő katona, aki dicsekedett magyar származásával, a császár szolgája volt és az osztrák szoldateszka kíméletlenségét személyesítette meg. A várva-várt reformok, a 48-i alkotmány életbeléptetése, a szétdarabolt ország területi épségének helyreállítása azonban egyre késtek.

Garibaldi világraszóló regényes vállalkozása s a kis olasz hadsereg csodás sikerei felzaklatták Magyarországon a lelkeket s az érzelmek kinyilvánításában Budapest járt legelől. Teljesen hatástalanok voltak Benedek táborszernagy fenyegetései és szigorú rendszabályai. 1860-ban ünnepelték meg először nagy pompával és hazafias lelkesedéssel Budapesten Szent István napját, mint nemzeti ünnepet. Emberek ezrei gyültek össze a fővárosban nemzeti zászlók alatt, a házak mind fel voltak lobogózva és a szent énekek éneklése közben a körmenetben résztvevő közönség a Szózatot énekelte. A körmenetben maga Benedek kormányzó is megjelent s a közönség lelkesen éltette Ferenc Józsefet.

Ez volt a főváros és az ország hangulata is az októberi diploma megjelenése és a korszakos jelentőségű 1861-i országgyűlés összehívása előtt. Azt látjuk az abszolutizmus e sötét korszakában, hogy a főváros ugyancsak kivette a részét a nemzeti munkából ; a kitartásban, a szenvedések elviselésében és a hazafias célzatú társadalmi mozgalmakban mindenütt elől járt.

Benedek táborszernagy az októberi diploma megjelenése után érzékeny búcsút vett a fővárostól, ahol a rossz emlékek nem annyira az ő személyét, mint inkább a rendszert illették, melyet képviselt. Az októberi diploma engedélyezett félalkotmány-féle volt, amely kielégítette talán a szélső konzervatív és aulikus csoportot, de nem a nemzet zömét és legkevésbbé a fővárost, amely az engedélyezett alkotmányt a legkerekebben elutasítva, a 48-i törvények visszaállítását sürgette. Mielőtt a diploma megjelent volna, sokan jót reméltek tőle és készültek megünneplésére. Annál nagyobb volt a csalódás, amikor a császári leirat tartama nyilvánosságra került. A csalódás miatt való elkeseredés október 28-án Budán és Pesten nagy tüntetésekben robbant ki, amelyekbe a katonaság is beavatkozott és a tüntetők feloszlatása közben egy ember meghalt és sokan megsebesültek.

Budapest legtekintélyesebb napilapja, a Pesti Napló, írta az októberi diplomáról az első kritikát, rámutatva arra, hogy az némi haladás, de korántsem jelenti a nemzet vágyainak beteljesedését. Kétségkívül haladást jelentett; szó van benne a magyar országgyűlésről, elrendeli a magyar kancellária s a magyar helytartótanács visszaállítását, kilátásba helyezi az ország testéből kiszakított Vajdaság és a Bánság visszakapcsolását, de az igazi alkotmányossághoz még messze jár. A helytartótanács Majláth György gróf tárnok mesterrel az élén rögtön meg is alakult. Nem kis haladás volt a multhoz képest az sem, hogy az Egyetem visszanyerte régi jogait s magyar lett a tanítás nyelve és a megnyitó ünnepségen a Himnuszt is énekelhették.

A 61-i országgyűlést megelőző esztendők politikai életében a főváros nem kis szerepet játszott. A városi tanács többízben foglalkozott országos ügyekkel, hiszen képviselői között nem kisebb ember foglalt helyet, mint Deák Ferenc, báró Eötvös József s egyik vezető tagja Szilágyi Virgil ügyvéd, aki ezeknek a napoknak politikai mozgalmaiban gyakorta szerepelt. Deák Ferenc Pest város közgyűlésén terjesztette először elő a felirati javaslat tervezetét, amelyben a Pragmatica Sanctio rendelkezéseinek helyreállítását sürgette. Ugyanebben a szellemben készített egy felirati javaslatot báró Eötvös József is Buda város tanácsülésén. Az alkotmányos mozgalomban maga Pest járt elől jó példával, meg sem várva a 61-es országgyűlés összehívását, a 48-i törvények alapján alakította meg a városi tanács központi választmányát. A nevezetes országgyűlést április 2-re hívták össze Budára, ami a fővárosban és az országban a legnagyobb megütközést keltette. A 48-as országgyűlés egyik paragrafusa ugyanis kimondja, hogy az országgyűléseket Pesten kell tartani. Lassanként a magyar igazságszolgáltatás is visszanyerte függetlenségét: 1861 januárjában megalakult Pesten a Hétszemélyes Tábla, a régi Magyarország legfőbb bírósága, ami azért fontos, mert a magyar igazságszolgáltatás elszakadt Bécstől. Január 23-án kezdte meg tanácskozásait a fővárosban az országbíró-értekezlet, amely az ország akkori legkiválóbb, legképzettebb politikusaiból és jogászaiból tevődött össze. Ez az előkelő

és rendkívül magasszínvonalú testület arra volt hivatva, hogy végzéseket hozzon, amelyek törvényerővel bírjanak, mindaddig, amíg a törvényes országgyűlés összeül s törvényalkotó munkáját megkezdi. A következő hónapban, februárban, 14-re Pestre hívta össze a főispánok értekezletét. Vay kancellár a főispánokat azért hivatta össze, hogy felhívja figyelmüket az ország rendjének, nyugalmának megőrzésére arra az átmeneti időre, amíg megszilárdul az új alkotmányos rend.

Az októberi diplomával megindult a politikai élet Budapesten, több mint egy évtized mulva az osztrák és az orosz csapatok bevonulása után. Pest adott először kifejezést mélységes felháborodásának Asboth Lajos tábornok elfogatása miatt. A tábornokot Bécsben azzal gyanusították meg, hogy azért tért vissza az országba, hogy itt forradalmi mozgalmat szítson. Asbóthot elfogták és Terésienstadt-ba hurcolták. Pest lakossága nem törődve a kormány haragjával, megalakította az Első Honvéd Segélyező Egyesületet, amelynek mintájára az országban több is alakult. A Nemzeti Színházban a honvédeket segélyező alap javára zeneestét is rendeztek (Berzeviczy).

Ilyen izgatott hangulatban jelent meg 1861 februárjában a híres Pátens — februári Pátens — a birodalmi tanács megszervezéséről, amelybe Magyarországnak is képviselőket kellett volna küldenie. A Pátens és az új birodalmi alkotmány még Bécsben sem keltett valami különös örömöt és megelégedést, Budapest pedig a legnagyobb felháborodással utasította vissza. Az ország azt várta türelmetlenül, hogy mennél előbb visszaállítják a 48-i alkotmányt és visszanyeri régi jogait, ehelyett azonban birodalmi alkotmányt kapott, amelyet még Ausztria haladószellemű körei is reakciósnak bélyegeztek. A választási agitáció tehát nem a legjobb előjelek között indult meg. A nemzet azzal a programmal ment be a választásba, hogy a 48-i törvényekhez való visszatérést követeli, az októberi Pátens azonban alaposan lehűtötte a vérmes reményeket. A választási harc folyamán erőszakosságokban sem volt hiány. Pesten, a Józsefvárosban Királyi Pál, a Pesti Napló kiváló publicistája lépett fel, de választóit a csendőrök az első összejövetelen letartóztatták, azért, mert állítólag Garibaldit éltették. Rendkívüli érdeklődéssel és szeretettel vette körül Budapest a népszerű gróf Teleki László személyét, akinek elfogatása ellen épen Pest városa tiltakozott elsőnek. Pest Belvárosa a békés megoldás apostolát, Deák Ferencet választotta meg egyhangúan képviselővé. A haza bölcse ebben az időben az Angol Királynő szállodában lakott s ennek az erkélyéről mondotta el rövid, de annál többet mondó programmbeszédét. A szálloda ez időben szinte a politikai élet központja volt; nap-nap után igen sokan megfordultak Deáknál, hogy vele a politikai helyzetet megbeszéljék s véleményét és tanácsát kikérjék. Pest képviselője volt még Szalay László, a nagy történetíró, Buda város Eötvös Józsefet választotta meg.

Az 1861-iki országgyűlés.

Az országgyűlést, amelybe a nemzet legkiválóbb politikusait küldte, április 2-re hívta össze. A képviselők a pesti Tigris szállóban előzetes tanácskozást tartottak, amelyen kimondották, hogy nem mennek fel Budára az ünnepélyes megnyitásra, mert a 48-iki törvényhozás kimondotta, hogy az országgyűlés Pesten tartassék. Elhatározásukat közölték gróf Apponyi György országbíróval, ki rögtön összeköttetésbe lépett az uralkodóval s azt a választ kapta tőle, hogy a megnyitás után a képviselők Pesten folytathatják tanácskozásaikat. Ezek után az előzmények után vagy nyolcvan képviselő és főrend jelenlétében nyitotta meg az országgyűlést gróf Apponyi György országbíró a királyi várban. A képviselőház a Múzeum nagy termében, a főrendek a Lloyd-palota dísztermében tartották üléseiket. A megalakulási formaságok elintézése után, a megnyitás után harmadnapra, nagyszabású gyászistentisztelettel ünnepelte meg az országgyűlés gróf Széchenyi István halálának évfordulóját. Ekkor már a pesti ifjúság is megmozdult s a gyászünnepről hazainduló gróf Teleki Lászlót, az országnak ebben az időpontjában talán még Deák Ferencnél is népszerűbb emberét, vállaira emelte és mint az országnak jövendőbeli nádorispánját éltette.

A hatalom attól félt, hogy április 14-ét, a debreceni trónfosztás kimondásának napját, az ijfúság és a hazafias elemek tüntetésekre fogják felhasználni, ami jellemző Pest akkori hangulatára. Sokan attól is féltek, hogy Deák Ferenc, akit, úgy látszik, a 49-es eszmekörben élő fiatalság megalkuvónak tartott, macskazenét fog kapni. A tüntetések szerencsére elmaradtak és a várva-várt országgyűlés megnyilt. Május 8-án meg is kezdték a tanácskozásokat, amikor reggel egy rettentő hír sújtotta le a főváros közönségét: gróf Teleki László, a Teleki-palotában levő lakásán öngyilkosságot követett el. A hír rettentően levert mindenkit; Teleki volt, hazaérkezése óta, az ország legnépszerűbb embere s az ifjúság bálványa. Benne a függetlenségi eszmék legintranzigensebb harcosát látták. A képviselőházra olyan lesújtólag hatott a halálhír, hogy Deák Ferenc kijelentette, hogy ebben a lelkiállapotban nem tud a tanácskozásokban résztvenni, mire a Ház május 13-ig elnapolta üléseit.

Teleki öngyilkosságának okát már akkor találgatták s hírek keringtek arról, hogy az emigráció egyik legkiválóbb emberét a hatalom orgyilkosokkal tétette el láb alól. Erre nézve azonban elfogadható bizonyíték egyáltalában nincs. A legelfogadhatóbb okát az öngyilkosságnak Kossuth Lajos adja iratainak III-ik kötetében. Teleki László Kossuthnak leghűbb, legodaadóbb munkatársa volt és a nagy száműzött egyetlen emigrációbeli munkatársáról sem nyilatkozik olyan megbecsüléssel és szeretettel, mint gróf Teleki Lászlóról. Kossuth magyarázata az, hogy Teleki László egy szörnyű és a nagy emberek életében is ritkán előforduló tragikus helyzetbe

került. Amikor Ferenc Józsefhez bevezették Bécsben, úgy látszik, szavát adta, hogy politikai mozgalmakban részt nem vesz, vagy ha részt venne is, lemond régi elveinek hirdetéséről. A 61-iki országgyűlés megnyitásakor viszont az intranzigens határozati párt benne látta vezérét. A rettenetes dilemmából úgy menekült, hogy saját kezével véget vetett életének.

A 61-iki országgyűlést a hatalom feloszlatta, a nagy remények dugába dőltek, a nemzetnek tovább kellett tűrni és remélni. Az abszolutisztikus Schmerling-rendszer kormányzati intézkedéseire az ország népe passzív ellenállással felelt. A fővárost, amely a nemzeti mozgalomban elöljárt, az egész abszolutisztikus korszak alatt lehangolta, de nem sújtotta le teljesen az országgyűlés váratlan feloszlatása. Amikor a birodalmi gyűlésen Smolka Ferenc, a kiváló lengyel demokrata képviselő remek beszédében megvédte Magyarországot, Pest város azt indítványozta, hogy küldöttségileg üdvözöljék a kitűnő lengyel politikust, nagyhatású magyarbarát felszólalásáért. Amint ebből is látjuk, Pest hangulata a félelem és az elszántság között ingadozott (Berzeviczy). A Schmerling-féle provizórium alatt is a főváros a nemzeti ellenállás központja. Pestmegye, amelynek székhelye szintén itt volt a fővárosban, hadat üzent a Schmerling-rendszernek, mire a vármegyét alaposan megrendszabályozták. Pest várost, amely ezekben a napokban a Thökölyánum felavatási ünnepélyén a hazafias érzelmű szerbekkel barátkozott, azzal büntették, hogy képviselőtestületét feloszlatták. Koller királyi biztos, akit a kancellár a város nyakára ültetett, Királyi Pál főjegyzőt elmozdította állásából. Közben Forgách Antal kancellár javaslatára a goromba és korlátolt katonát, Pálffy Móric gróf tábornokot küldték Bécsből Budapestre katonai kormányzónak. Ugyanakkor Pest város főpolgármestere a schwartzgelb Benyovszky Vince, Budáé pedig Paulovits László lett. Pesten és Budán egyelőre minden elnémult; a két város követte Deák Ferenc tanácsát: a leghelyesebb politika, nem politizálni.

A Schmerling-féle provizórium alatt.

A Schmerling-féle provizórium csak az 1865-i esztendő elején ért véget. Ferenc József, aki megjelent a Városligetben rendezett mezőgazdasági kiállításon, Szcitovszky primás üdvözlő szavaira válaszolva kijelentette, hogy Magyarország minden kívánságát teljesíteni fogja. Az örömhír a fővárosból gyorsan végig zúgott az országon és valóban, az abszolutizmus, az uralkodó budapesti látogatásától kezdve, végnapjait élte.

1865-től 1867-ig, a koronázásig terjedő rövid átmeneti korszak izgalmait főleg a főváros élte át. Itt volt az országnak úgyszólván egyetlen számottevő sajtója s itt dolgoztak ebben az időben már az írók is valamennyien. Már láttuk az előzményekben, hogy a sajtó és az irodalom milyen hatalmas arányokban fejlődött az ötvenes évek elejétől kezdve. A sajtó és az iro-

dalom hangja 1860-tól kezdve, amikor az abszolutizmus először engedett, egyre bátrabb lett. A vezető orgánum a Pesti Napló, amelyet báró Kemény Zsigmond szerkesztett, de a tulajdonképeni vezére maga Deák Ferenc volt. Olvasott lap volt a Hon, Jókai Mór és gróf Zichy Nándor lapja. Merész cikkeikért mindkettőjüket egy esztendei börtönre ítélte a hatalom. A passzív ellenállás, amit elsősorban a főváros és az ország népe tanusított, valóban impozáns volt. Az ország népe már a Bach-rendszer ideje alatt sem igen adózott, a Schmerling-féle provizórium alatt pedig minden közszolgáltatást megtagadott. A kitartás annál elismerésre méltóbb, mert az ország szegény volt, a 63-iki katasztrófális szárazság az ország földmíves lakosságát egyes helyeken koldusbotra juttatta s a főváros ipara és kereskedelme is rendkívül sokat szenvedett. Ekkor tünt ki a Schmerling-rendszer szinte példátlan korruptsága is. Azokat a pénzösszegeket, amelyeket az aszály sújtotta lakosság számára a kormány adott és külföldön gyüjtöttek, Schmerlingék hivatalnokai legnagyobb részben elsikkasztották.

Az uralkodó az 1865 szeptember 17-én nyilvánosságra hozott rendeletével összehívta az országgyűlést december 10-re Pestre. A választások nagyobb izgalmak nélkül zajlottak le, Budapest és az ország nagy többsége a Deák-párt jelöltjeit ajándékozta meg bizalmával. A közjogi kérdések tárgyalására nem került sor rögtön; 1866 május végén ugyanis rettenetes és még a rossz éghajlatú Magyarországon is ritkaságszámba menő fagy pusztította el az ország termését. Az országgyűlésnek és a kormánynak az ínséges lakosság megsegítéséről kellett gondoskodnia. A kiegyezés a következő év elején végre tető alá jutott s megtörtént a koronázás, — 1867 június 8-án — amely a romantikus magyar nép páratlan pompaszeretetével ment végbe Buda és Pest falai között. A főváros feldíszítését, pompás diadalkapuit Léhmann Móric tervezte.

Már az előzményekben rámutattunk arra, hogy bármily lesujtó volt is az abszolutizmus Magyarországon és bármennyire megkötötte is a természetes haladás kerekét, a főváros igen sokat fejlődött. Említettük már, hogy mennyi új gazdasági szerv keletkezett az abszolutizmus alatt. Ekkor jött létre Pesten a Kereskedelmi és Iparkamara, a Gabonacsarnok, amelyből a tőzsde fejlődött. Pestnek 1856-ban 163 bejegyzett nagykereskedője volt és 438 kiskereskedője. 1850-ben nyitották meg Budapest és Bécs között az első táviró vonalat, amelyet 1853-ban Szegedig építettek tovább. A Gabonacsarnok 1854-ben nyilt meg. 1850-ben alakult meg az Angol Lloyd Társulat mintájára, a Pesti Lloyd Társulat, a nagykereskedők egyesülete. A társulat rendkívül sokat dolgozott és buzgólkodott a főváros kereskedelmének emelésén s mindent elkövetett a kereskedők értelmi színvonalának emelésére. Terveket dolgozott ki, hogy miképen kellene emelni a kereskedelmi forgalmat s mindent elkövetett, hogy az átviteli kereskedelmet Budapestre terelje. A Lloyd Társulat első tagjainak jegyzékében 626 nevet találunk.

A társulat lapja a Pester Lloyd volt, amelynek szerkesztését 1867-ben Falk Miksa vette át.

A céhrendszer felbomlásával külföldön mindenütt meg voltak már ebben az időben az iparosoknak és kereskedőknek szabad szervezetei, amelyek a régi középkori közjogi természetű szervezeteket pótolták. 1850-ben törvény jelent meg a kereskedelmi- és iparkamarák felállításáról. A pesti kamara első elnöke Valero Antal lett, a »Valero und Söhne«, ebben az időben háromszáznegyven munkást foglalkoztató selyemgyár tulajdonosa. A második elnök Appiano József lett, Pest kíváló és érdemes polgármestere. El kell ismernünk, hogy az abszolutizmus alatt Budapest emelésére senki annyit nem tett, mint éppen a kereskedők. A bécsi kormány az épenséggel nem kedvelt magyar főváros emelésére nem tett sokat. A budapesti kereskedők sürgetésére telepítették át Pestre a birodalmi jegybanknak, az Osztrák Nemzeti Banknak fiókintézetét, amely 1851 október 20-án kezdte meg működését kétmillió forint értékű váltó leszámítolásával. Ez a korszak a szabad kereskedelemnek a kora; a szervezkedést, a munkát Nyugateurópában a kormány sehol sem akadályozta meg; a jelszó: a szabad szervezkedés. A kormány azonban gazdasági erők szabad kifejlődését nem segítette elő, ellenkezőleg, gátolta. A kamara többször panaszkodik, hogy a kereskedőket, iparosokat nem engedik dolgozni.

Az ipar és kereskedelem eredményei — mondja egy jelentés — nem állanak arányban az ország termelőképességével. Az állami élet szükséglete az önkormányzat, ennek helyébe olyan szervezet lépett, amely terhes bőségű alakiságaival, irkálásával, az államjövedelem nagy részét elnyelte. Egy jól rendezett municipiális és községi alkotmány sokkal közelebb fekszik az állampolgárok óhajaihoz és szükségleteihez.

A pesti kamara szükségesnek látta a magyar országgyűlés mielőbbi összehívását. 1852 július 12-én a nagykereskedők testületében azt az indítványt tették, hogy kérelmezni kell az uralkodónál, hogy Pesten a külföldi áruk számára átmeneti raktárt létesítsenek. Az egész monarchiában — írják felterjesztésükben — nincs egy pont sem, amely annyira alkalmas volna Pest és a dunai fejedelemségek, a Fekete-tenger és Kelet kikötőhelyei áruszükségletének a legkényelmesebb és a leggyorsabb kezelésére és az országban és a dunai fejedelemségekben előállított nyersterményeknek, a többi országok és külföldi iparosok cikkeinek legelőnyösebb kicserélésére, — mondja többek között a felterjesztés. A budapesti Kereskedelmi és Iparkamara már az abszolutizmus alatt felvetette az önálló Magyar Nemzeti Bank akkoriban túl merész gondolatát. Sokat tett a kamara a mezőgazdaságért és a kereskedelemért; az ipar fellendítéséért nem sokat tehetett, mert iparilag Ausztriával szemben hátrányos helyzetben voltunk. Az ötvenes években Pest gabonakereskedelme egy kissé hátra volt maradva. 1856-ban mindössze 3,280.000 mérő búzát hoztak be a városba, ugyanakkor Győr

város búzaforgalma 5,152.000 mérőt tett ki, de Pest gabonaforgalma szédületes iramban nőtt: 1865-ben már 6·2 millió mérő búzát hoztak be a városba. Sokat ártott a városnak az 1857-i Franciaországból kiinduló világgazdasági válság, amely méreteiben a mostani gazdasági válságra emlékeztet. 1857-ben 350 csőd volt a városban. 1863-ban nyilt meg a Budapesti Áru- és Értéktőzsde, forgalom azonban kezdetben csekély volt. Nagy csapást mért a főváros gazdasági életére az 1863-iki rettentő szárazság, amely az ország számos részén éhínséget idézett elő. A szárazság hatása alatt a vezető körök sokat foglalkoztak az ipar fejlesztésével s a mozgalomnak az élén báró Eötvös József állt. Ebben az időben jött létre a Conkordia gőzmalom, a Magyar Szeszfinomító, a Pest-Budai Gőzmalom. Az abszolutizmus alatt fedezték fel a Bánátot, amely ontotta a legkitűnőbb minőségű búzát, amely azután Budapest közvetítésével került a világpiacra.

Budapest az abszolutizmus alatt átszenvedte az egész magyar nemzet mártiromságát. Örök érdeme a fővárosnak, hogy az idegen hatalommal szemben való passziv ellenállással az egész országnak példát mutatott; azonkívül hajlékot adott a nemzeti gondolat hirdetőinek: a nemzeti irányú sajtónak, társadalmi mozgalmaknak, — így a fővárosnak oroszlánrésze van abban, hogy az ország lelkiekben megerősödve élte át az osztrák abszolutizmus sötét korszakát.

VIII.

Budapest szerepe az ország kulturális, gazdasági életében és társadalmi mozgalmaiban 1867-től 1914-ig.

Az 1867-iki kiegyezéssel bezárult a XIX. század romantikus időszaka, a nagy eszmék, lelkesedések, tüzes szenvedélyek, a nagy elszántságok kora. Jött a hideg, józan időszak, elkövetkezett a polgári munkának, vállalkozásnak, azoknak az alkotásoknak az ideje, amelyek a század második felének ipari, kereskedelmi vállalataiban, hatalmas vasútvonalaiban, s egyéb alkotásaiban öltöttek testet. Ezt a romantizmus nélküli időszakot Nyugat-Európában 1850-el számíthatjuk, nálunk Magyarországon a 67-es kiegyezéssel kezdődött.

Széchenyi István Nagy-Budapestjét a 67 utáni Magyarország teremtette meg néhány évtized leforgása alatt. A város valósággal amerikai gyorsasággal fejlődött: 1874-ben még a tizenhatodik helyen állt Európa nagyvárosai között, nagyságra és népességre nézve 1914-ben már elérte a kilencedik helyet. A gyorsütemű fejlődést csak az 1873-ban kezdődő és a 80-as esztendők elején befejeződő nagy gazdasági válság szakította meg, melyet a város nagyon megsínylett; rengeteg vagyon úszott el, s egy időre az építkezés is fennakadt. Forgalma óriási mértékben nőtt: 1874-ben 1¾ millió ember érkezett Budapestre, 1912-ben 49 millió. Népessége 54.176 volt 1799-ben, s ez a szám 1914-ig 930.666-ra emelkedett.

Sokat lehetne vitatkozni azon a kérdésen, vajjon helyes volt-e gróf Széchenyi István elgondolása: Budapestre központosítani mindent, az egész szellemi életet, forgalmat, ipart, kereskedelmet? A decentralizmus hívei azt az ellenvetést teszik, hogy Budapest javára a vidék elsorvadt. Ez az állítás azonban nem egészen helytálló. A centralizmus nálunk azoknak a viszonyok természetes fejlődésének volt az eredménye, amelyre az előzményekben többször rámutattunk. Budapestnek földrajzi fekvése folytán természetszerűleg nagy centrummá kellett kiképződnie.

A XIX. század folyamán Budapest fejlődésében különböző fázisokat látunk: a század elejétől kezdve először a szellemi, majd lassanként a politikai életnek s mozgalmaknak is a központja lesz; 1848—1849-ben itt

robban ki a szabadságmozgalom ; 1849-től 1867-ig a nemzeti ellenállásnak és a nemzeti ellenállás ügyét szolgáló különböző társadalmi megmozdulásoknak csaknem egyetlen otthona, végre 1867 óta egyetlen nagy központ s azóta Budapest története egyúttal az ország története is.

Mielőtt vázolnánk, mit jelent Budapest az ország társadalmi, politikai, kulturális, gazdasági életében, vessünk egy futó pillantást Budapest ötvenesztendős történetére és lássuk, hogy a főváros milyen tényekkel, alkotásokkal emelkedett ki az ország többi városai közül. Nem volna könnyű eldönteni, vajjon az ország tett-e többet a fővárosért, vagy a főváros az országért? A decentralizmus hívei és a nagyvárosok ellenségei azt fogják mondani, hogy a főváros mindent az országnak köszönhet. Ez az állítás azonban csak elfogultságból származhat.

a) ***Budapest az ország kulturális életében és politikai mozgalmaiban.***

A főváros maga is hatalmas összegű áldozatokkal járult hozzá minden országos kultúrintézményhez, műalkotáshoz, amely itt létesült. Ezreket áldozott a Nemzeti Színház továbbfejlesztésére, ingyentelekkel és nagy összeggel járult hozzá az Opera építéséhez. A magyar nemzet nagyjainak szobrai csaknem mind a főváros áldozatkészségéből jöttek létre, így nemsokára 1867 után Széchenyi és Petőfi szobrai. Budapest ajándékozta az Akadémiának mostani díszes palotáját. A mozgalmakban, amelyek valamely nemzeti ügyet akartak előmozdítani, elsőnek mindig a főváros hallatta szavát. Deák Ferenchez csatlakozott 1867-ben, de már a kiegyezés utáni esztendőkben követelte az önálló nemzeti bank felállítását és az országnak gazdasági és pénzügyi függetlenítését Ausztriától. A főváros álláspontja az volt, hogy a kiegyezésben kimondott közös ügyek nem lehetnek akadályai a vám- és pénzügyek önálló szabályozásának, hiszen a magyar birodalom egyik fele s amellett önálló része a Habsburg-birodalomnak és egyenrangú fél Ausztriával. Gazdasági önállóság nélkül a magyar ipar és kereskedelem felvirágzását el sem lehet képzelni, — ez volt a különben mindig szabadelvű párti főváros nézete. Azt is hangoztatták Budapest egyik közgyűlésén, hogy Magyarország gazdasági önállóságát mindkét félnek biztonsága és az uralkodó jól felfogott érdekei követelik.

1876-ban a főváros nagy országos ünnepséget rendezett József nádor szobrának leleplezése alkalmából. A nagy nádornak ugyanis örök érdemei vannak abban, hogy Budapest európai stílű fővárossá lett. A boszniai okkupáció felverte a város nyugalmát. A hadbavonultak családjainak gondozásában a város legelől járt és a lakosság rövid idő alatt 19.000 fornitnyi pénzösszeget gyüjtött össze. A hadbavonultakkal, azoknak itthonmaradt családtagjaival, az elesettek és sebesültek hozzátartozóival a főváros a legemberségesebben bánt, de ugyanakkor magát az okkupáció tényét a

legélesebben elítélte. 1878 október 16-án a közgyűlés Busbach Pál indítványára kimondotta, hogy a kormánynak a Balkán-kérdésben tanusított politikáját teljes mértékben elítéli. Követelte a közgyűlés, nemcsak a két elsősorban felelős miniszternek, Tisza Kálmánnak és Szende Béla honvédelmi miniszternek felelősségre vonását, hanem az egész kormány rögtöni vádalá-helyezését. Fel kell hívni a képviselőházat, — mondja többek között a közgyűlési határozat — hogy vonja felelősségre a kormányt vészterhes politikájáért s az ország pénzének és vérének pocsékolásáért. Tisza Kálmán állása, mint tudjuk, az okkupáció után megrendült és ebben a főváros ellenzéki magatartásának is nagy része volt.

A kormányt a főváros támadta és politikáját elítélte, de az uralkodó személye iránt a legnagyobb lojalitással viselkedett. 1879-ben Királyi Pál indítványára kimondotta a közgyűlés az uralkodó pár ezüstlakodalmának megünneplését, s ugyanakkor gyermekmenhely alapítására 100.000 forintos alapítványt tett. Ebben az időben a felsőbb oktatásnak két igen fontos intézménye kapott hajlékot a fővárosban. Az 1856-ban megnyilt Politechnikumot Műegyetemmé fejlesztették, s ugyanakkor állatorvosi főiskolát építettek, amelyhez ingyentelket a főváros adott. Az orvosképzés szép új palotái is ebben az időben épültek az Üllői-úton. Budapest valamennyinek a költségéhez nagy összegekkel járult.

Ebben az időben merült fel az országos kiállításnak a terve, amely hosszas előkészületek után 1885-ben valósult meg s ebben az évben, május 2-án nyitotta meg az uralkodó a fényesen sikerült kiállítást a Városligetben. Fővédnöke a rendkívül népszerű Rudolf főherceg, a trónörökös volt, akit ideérkezésekor páratlan szeretettel fogadtak. Az áldozatokat az országos kiállításra maga a főváros hozta meg, azzal a bölcs számítással, hogy a kiállítás megsokszorozza a város forgalmát és a ráfordított áldozatok bőségesen meggtérülnek. A kiállításon a Habsburg-birodalom másik felének fővárosa községtanácsával képviseltette magát.

1883 januárjában Budapest közgyűlése rendkívül meleghangú levélben üdvözölte Kossuth Lajost 80 éves születési évfordulója alkalmából. A nagy száműzött gyönyörű levélben válaszolt, amelyből egy pár részt azért idézünk, hogy lássuk, mennyire megváltozott régi felfogása Budapestről. Válaszában többek között ezeket írja: »Budapesten nincs monumentális mult, de van szép jelen, amely még szebb jövendőt igér. És én nem habozhatom azon meggyőződésemnek adni kifejezést, hogy a főváros gyönyörű fejlődésénél az érdem oroszlánrésze a főváros törvényhatóságát illeti, annak tevékenysége volt a napsugár, mely az élet elemeit életre keltette, az volt a mester, melynek rendező keze alatt az építési anyag oly büszke épületté emelkedett.« Nagyon erősen kikel Kossuth a kormánygyámkodás ellen. Ebben teljesen igaza volt, még a fővárost illetőleg is. A 67-es kormányok túlságosan beavatkoztak nem egyszer a főváros ügyeibe s ez a beavatkozás

inkább kerékkötő volt, mint Budapest fejlődésének, felvirágzásának előmozdítója. »Nagyon megdöbbentő, nagyon aggasztó jelenség — írja többek között Kossuth — Magyarországon az a minden mértéket meghaladó miniszteriális gyámkodás presumtuosussága, amely a magyar nemzet ezer éves történelmében gyökerező intézményes közélet minden zugába behatolva, az önkormányzati szellemet fejlesztés, ápolás helyett folyton szétbontja, mintha egyenes feladatául tűzte volna ki magának, hogy a magyar nemzetet gyámra szoruló kiskorúságba sülyessze, s a saját lábán járásról leszoktassa.«

Az egyházpolitikai harcokban a főváros a kormány pártjára állott az akkori meglehetősen konzervatív magyar közvéleménnyel szemben. 1893 február 22-én a közgyűlés a következő határozatot hozta: »A magas kormány egyházpolitikai programmját és annak kiegészítő alkatrészét, a kötelező polgári házasság behozatalát helyesli és azon óhajának ad kifejezést, hogy ezen egyházpolitikai programm mielőbb hajtassék végre.« Az egyházpolitikai reformkérdések a főváros nyugalmát meglehetősen felkorbácsolták. 1894 áprilisában, amikor a főrendiház a törvényjavaslatot visszautasította, a lakosság nagy tüntetéseket rendezett és több helyen összeütközések támadtak a tüntetők és a rendőrség között. Ugyanennek az esztendőnek márciusában a főváros rendezte meg Kossuth Lajos valósággal királyinak mondható temetését.

Az országalapítás ezeresztendős évfordulójának méltóképen való megünneplése a főváros gondolata volt, ami legerősebb cáfolata annak a sokszor hangoztatott alaptalan vádnak, hogy Budapest nem képviseli a magyar nemzet történelmi gondolatát. Az országos kiállítás és a hatalmas arányú és fényes milléniumi ünnepség nem a kormánykörök gondolata volt, hanem a főváros vetette fel egyik közgyűlésén. Maga a városi közgyűlés 100.000 forintot áldozott az ünnepségekre és a kiállításra, a kormány 1 millió forinttal járult hozzá. Budapestnek az ezer esztendős Magyarország életében való szerepét a díszközgyűlésen (május 11-én) Radocza János bizottsági tag méltatta: »Ezen idő alatt szaporodott fel a főváros népessége — mondotta — háromszázezer emberről félmillióra, épültek paloták ezrei az újonnan megnyitott utcákon és szabályozott útvonalakon; fejlődött kereskedelmünk és iparunk és a Dunánkon közlekedő hajók serege, a városunk területén találkozó vagy innen kiinduló vasútvonalak sűrű hálózata, magán a város területén és a szomszédságban keletkezett helyi közlekedési eszközeink, mindez bizonyítéka a rendkívüli arányú fejlődésnek. Az iparnak majdnem minden ága meghonosodott nálunk, nagy ipartelepek keletkeztek, melyek a külföldi termeléssel kiállják a versenyt. Kereskedelem tekintetében Budapestnek már jelentékeny szerepe van a nemzetközi forgalomban, s még nagyobb lesz ezentúl, mint a kelet és nyugat közvetítőjének. És ehhez a külső fejlődéshez járul a város belső fejlődése. A közművelődés oltárán is letettük köteles áldozatunkat. Népnevelési célokra az utolsó harminc év

alatt 300 milliót fordítottunk. S ez áldozatok eredménye örömmel tölti el szívünket, mert boldogan látjuk, hogy a magyar főváros e tekintetben is rövid idő alatt magas színvonalra emelkedett. A magyar művészet templomában világhírű művészek hirdetik ihletett szívvel és ajakkal az örök igazság igéit. Köztereinket nagyjaink hazai erők által létesített szobrai díszítik, tudományos társaságaink nyelvünket, irodalmunkat a virágzás magas fokára emelték.« A millenáris ünnepség legkiemelkedőbb pontja a június 8-iki hódoló díszfelvonulás volt.

A társadalmi átalakulás.

1867-től kezdve a főváros lassankint társadalmilag is átalakult. Népességének gyors gyarapodása nem magyar, hanem általános európai jelenség; a középkor és az újkor gazdasági központjai a XIX. században hatalmas metropolisokká, százezres, sőt milliós gazdasági centrumokká duzzadtak. A kapitalista kor egyúttal a nagyvárosok kora. Magyarország ipara jelentékeny részben a fővárosban összpontosult, ami nem mesterséges beavatkozásnak, hanem — mint mondották — a főváros fekvésének a következménye. Egyébként is az iparnak, kereskedelemnek Budapestre való központosítása teljesen megegyezett gróf Széchenyi István elgondolásaival, aki itt akarta felhalmozni a nemzeti erő és munka összes elemét, a közművelődést, ipart, kereskedelmet. Így a fővárosnak társadalmilag is szükségképen át kellett alakulnia.

Az egyre növekvő és ide összpontosított gyáripar megteremtette Magyarországon is a negyedik rendet: az ipari munkásságot. Buda és Pest századokon keresztül kispolgári városok voltak; Buda ezenkívül a ország előkelőségeinek és nagyurainak tartózkodási helye. Az ipari munkásság a XVIII. század második felében jelenik meg a város életében azzal a néhány nagyipari vállalattal, amelyekről az előzményekben már megemlékeztünk. 1867. óta egyre nagyobb arányokban nő az ipari munkásság, aminek a magyar viszonyok is kedveztek. Oppenheimer, a kiváló német szociológus kimutatta, hogy a nagybirtokrendszer minden országban részben egy belső vándorlást okozott: a mezőgazdasági proletáriátusnak az ipari központokba való özönlését idézte elő; részben pedig a kivándorlásnak, főleg az Amerikába való kivándorlásnak vált szülő okává. Nálunk Magyarországon a 48-iki törvényhozás legnagyobb reformja, a jobbágyfelszabadítás nem folytatódott; a nagybirtokrendszer továbbra is megmaradt, sőt szaporították a hitbizományoknak ósdi és világszerte mindenütt károsnak ítélt intézményét. Az agrárproletáriátus, amely földhöz jutni nem tudott, vagy a fővárosban adta el munkaerejét a gyáriparnak vagy kivándorolt Amerikába. Így azután a kispolgári elem, amely a lakosságnak századokon keresztül egész 1867-ig a zömét alkotta, lassankint háttérbe szorult: a negyedik rend lesz a főváros-

nak legnagyobb tömege. A magyar munkáskérdést tisztán Budapest teremtette meg, az ide központosuló nagyiparral.

A budapesti munkásság szervezeteiről és mozgalmairól az alábbiakban még részletesen szólunk. A politikába ezek a tömegek a sajátságos magyar viszonyok között nem szólhattak bele, szavukat nem törvényes képviselőik révén, hanem tüntető gyűléseiken és felvonulásaik alkalmával hangoztatták. Az ellenzék Ugron Gábor vezetésével 1896. május 10-én a mai Tisza Kálmán-téren nagy gyűlést tartott, hogy az általános titkos választójogot követelje. A gyűlésen a szervezett munkások is nagy számban megjelentek. A nagygyűlés szervezői azonban nem kérték ki a rendőrség előzetes engedélyét s a megjelent rendőrök feloszlatták a gyűlést. Nagy kavarodás támadt, a munkásság több helyen ellenállt, számos sebesülés és elfogatás történt. Ez volt a szervezett munkásság első tömeges megmozdulása a választójog kiterjesztése mellett.

A munkásmozgalom 1897. óta mind nagyobbarányú s a május elsejei munkásünnepség rendszerint megzavarta a város nyugalmát. Budapest volt a központja az egész magyar munkásmozgalomnak, innét irányítottálk a szakszervezetek a vidéki, úgynevezett agrárszociálista mozgalmat is, a kilencvenes esztendők végén. A szabolcsi, a zemplénmegyei, orosházi, hódmezővásárhelyi aggasztó méreteket öltött, szinte forradalmias megmozdulásokat a budapesti szakszervezeti vezetők indították meg s ők rendezték a nyarankint gyakran megismétlődő aratósztrájkokat. Az akkori magyar kormányzat és a hatóságok úgy gondolták, hogy a munkások szervezkedése s gyakori tüntetései egyszerűen közigazgatási ügy: el lehet intézni csendőrrel meg rendőrrel és nem gondoltak sem észszerű szociálpolitikára, sem pedig a politikai jogok kiterjesztésére. Pedig az ország 1867. óta gazdaságilag rengeteget fejlődött s azt látjuk nyugaton, hogy amint a munkásosztály megerősödik s a népművelődés általánosabbá lesz, a politikai jogokat kiterjesztik a nagy tömegekre is. Franciaországban 1848. óta az általános titkos választójog alapján választottak; a Németbirodalomban 1871-ben bevezették az általános titkos választójogot s a politikai jogokat mind szélesebb és szélesebb körre terjesztik ki. Angolországban is és az egész Nyugat-Európában. A német törvényhozás már a nyolcvanas esztendőben megalkotta azokat a szociálpolitikai intézményeket, amelyek az egész művelt világnak mintául szolgáltak. Az angol munkásság a szabad szervezkedést kihasználva, önmaga alkotott a maga számára nagyszerű népjóléti s egyéb intézményeket.

A rendőrség, amely a munkások szervezkedését éber figyelemmel kísérte, 1898 február 11-én a munkásszervezet központjának összes pénzeit lefoglalta. Vázsonyi Vilmos, az akkor még kicsiny demokrata-csoport vezére tette szóvá a törvényhatóság közgyűlésén a rendőrség beavatkozását, a főváros közgyűlésének többsége azonban a kormány politikáját helyeselte.

Annyi kétségtelen, hogy a főváros a szociálpolitika terén legelől járt az ország összes városai között. A kormányok és az országgyűlés a szegénység, a tömegnyomor kérdéseire alig hederítettek, amikor Budapest nem várva a felülről való beavatkozást, nagy sereg szociális intézményt létesített. Ezekre valóban szükség volt. Az általános prosperitás körülbelül 1896-ban, az országos kiállítással érte el tetőfokát. Attól fogva állandó rosszabbodás kezdődik és megindul egy szakadatlan drágulási folyamat, amely 1914-ben közvetlenül a világháború kitörése előtt érte el tetőfokát. Közvetlenül a kiállítás után nagyobb gazdasági válságot ért át az ország, de igen válságos volt az 1900-as esztendő is. Az 1901—902 -ik év telén a munkanélküliek hatalmas tüntető tömegekben vonultak fel a főváros utcáin, az ablakokat sok helyen bezúzták, s a veszedelmessé fajulható tüntetésnek a rendőrség beavatkozása vetett véget. Közben a főváros képviselete lassankint ellenzéki lesz s megerősödik a Vázsonyi Vilmos vezérlete alatt álló Demokrata Párt, amelynek programmja s célkitűzései az akkori országos kormányzat szellemével a legélesebb ellentétben állottak.

A katonai létszámemelés az egész ország nyugalmát felkavarta, de legelsősorban a főváros mozdult meg. A törvényhatóság az 1902. október 22-iki közgyűlésén a legélesebb formában tiltakozott a létszámemelés ellen s 1903. február 4-én ismételve állást foglalt a nem épen szerencsés törvényjavaslat ellen, amely fel akarta emelni a katonaság létszámát, a hadügyi költségvetést, anélkül azonban, hogy egy hajszálnyi jogkiterjesztést is tartalmazott volna. A főváros képviseleténél is ellenzékibb volt a főváros lakossága, amely 1903 március 20-án hatalmas tömegekben vonult ki az utcára, hogy Széll Kálmán törvényjavaslata ellen tiltakozzék. A tüntetés annyira megrémítette a hivatalos hatalmakat, hogy a rendőrség, sőt még a katonaság is beavatkozott és a tömegeket fegyverrel verte szét. Mint említettük, az ellenzékiségben a nemzeti jogok követelésében a főváros járt legelől. A közgyűlés 1900 november 7-én kimondotta, hogy követelni fogja a gazdasági önállóság mielőbbi megvalósítását. 1903 december 2-án a főváros törvényhatósága Vázsonyi Vilmos indítványára kimondotta, hogy a választójog gyökeres reformját elodázhatatlannak tartja. A munkáskérdést csak a főváros vette észre, az országos politika tormába esett féreg módjára élte a maga egészen szűkkörű életét s tevékenysége kimerült azoknak a törvényeknek megalkotásában, amelyek nélkülözhetetlenek voltak; a közjogi ellenzék pedig közös ügyeken, a nemzeti jogok kiterjesztésén kívül, más időszerű problémát egyáltalán nem látott. A város tanácsa 1903-ban munkásjóléti bizottságot szervezett s ettől fogva különösen a Bárczy-éra alatt, a munkásjóléti intézmények létesítésében Budapest főváros járt [egelől, jó példát nyujtva az ország többi városainak és törvényhatóságainak.

1907 március 16-án került nyilvánosságra a főváros szép és átgondolt szociális programmja, amely többek között a munkanélküliségelleni biztosítást, a cseléd ügy megszervezését és a munkásstatisztika elkészítését tartalmazza. Külön meg kell emlékeznünk a fővárosnak a nemzeti ellenállásban való szerepéről.

Budapest a nemzeti ellenállás élén.

A főváros közgyűlése 1903. novemberében még üdvözölte Tisza Istvánt, az új kormányelnököt, de 1905. november 28-án a legélesebben szembeszállt a kormány politikájával. Az a párt, amely 1867-től 1905-ig kormányozta az országot, s amely a rendíthetetlennek látszó párturalmi rendszert évtizedek munkájával kiépítette, 1905-ben a januári választásokon kisebbségben maradt A 67-es államrend már Bánffy alatt az 1896-i példátlanul erőszakos választások után megrendült s egymást érték az obstrukciók. Széll Kálmán alatt azonban egészen az 1902-iki katonai javaslatok beterjesztéséig a rendszer ismét megszilárdultnak látszott, de már mindenki érezte, hogy a nemzeti reformok és a társadalmi reformok elkerülhetetlenek. A függetlenségi párt, amely az 1905-i téli választásokon a mandátumok többségét elnyerte, csak nemzeti reformokat követelt, társadalmi programmja neki sem volt; a függetlenségi ellenzék sem vette észre, hogy félszázad leforgása alatt a főváros falai között megnövekedtek a dolgozó tömegek, amelyek az alkotmány sáncaiból ki vannak zárva. Az 1904-i november hónapban lejátszódó parlamenti jelenetek után egyszerre felfakadtak az ország összes belső bajai. A nemzeti követeléseket a közjogi ellenzék hangoztatta, a radikális követeléseket pedig a politikai élet kitagadottjai, a budapesti munkások hangoztatták tüntető gyűléseiken. A válság 1905. őszén érte el tetőfokát. A főváros parlamentje a nemzeti ellenálláshoz csatlakozott, egyhangúlag a legnagyobb lelkesedéssel s 1905. november 28-án az adók behajtását megtagadta. Az 1905. december 6-iki közgyűlés kimondotta a választójogi reform szükségességét, amiből látjuk, hogy a főváros hivatalos képviselete nemcsak a nemzeti jogok kiterjesztését, hanem ugyanakkor a politikai jogok kiterjesztését is magáévá tette. Összeegyeztette a közjogi ellenzék követelését saját munkástömegeinek kívánságaival.

A Fejérváry-kormány, amelynek törekvései mögött, mint láthatatlan mozgató Ferenc Ferdinánd trónörökös állott, a Habsburg-egyesült államok eszméjének szerelmese, részint a nemzetiségekben, részint Budapest főváros marxi alapon megszervezett tömegeiben találta meg fegyvertársait. A budapesti szedőmunkások 1905. decemberében sztrájkot rendeztek s megbénították a napisajtót, majd a tömegek a rendőrség passzív támogatásával megostromolták a Budapesti Hirlap és a Pesti Hirlap kiadóhivatali és szerkesztőségi épületeit. A válság 1906. februárjában érte el tetőfokát, amikor a király Nyiri Sándor honvédelmi minisztert kinevezte az ország

teljhatalmú kormányzójává. Ugyanakkor Budapest főváros teljhatalmú királyi biztosa Rudnay Béla lett, az államrendőrség főkapitánya. A királyi leirat az 1805. évi V. t.-c.-re hivatkozva, függesztette fel a város autonómiáját és többek között ezeket mondja: »az a magatartás, melyet székesfővárosunk törvényhatósága a felelős kormány törvényes intézkedéseivel szemben tanusít, nemcsak túlcsapong azon a korláton, amelyeket a törvény és az alkotmány a székesfőváros törvényhatóságának hatáskörére nézve kijelöl, hanem a törvény iránti tiszteletlenség magvát szórván szét, egyúttal egyenes ellentétben áll a törvényhatóság komoly és nemes feladatával és királyi személyünk iránt tartozó hódolattal....« A hangzatosan és nagyképűen megfogalmazott királyi leirat a főváros törvényhatóságában kirobbantotta az elkeseredést. Amikor 1906. február 14-én a közgyűlésen felolvasták, a közgyűlés Márkus József polgármester indítványára kimondotta a következőket:

»Teljhatalmú királyi biztos kirendelése ellentétben áll alkotmányunk alapelveivel, alaptörvényeink rendelkezéseivel. Ellentétben áll ezenfelül a székesfővárosról szóló 1872. évi XXXVI. t.-c.-kel, amely kifejezetten meghatározza, hogy a kormány a főváros ügyében felügyeleti és rendelkező hatalmát miként és mely korlátok között gyakorolhatja. A teljhatalmú királyi biztos nem vonhatja magához a felelős kormány hatalmát, nem lehet jogosult arra, hogy a törvényeink által biztosított önkormányzati hatáskörét gyakorolhassa.... A főváros törvényhatósága, amidőn felemeli tiltakozó szavát az alkotmányos rendnek erőhatalommal való megszüntetése ellen, kijelenti, hogy a teljhatalmú királyi biztos kirendelését törvénytelennek tartja, intézkedéseit magára nézve már előre jogilag érvényteleneknek nyilvánítja.«

A nemzeti ellenállás igen gyorsan kifulladt. A törvényhatóságok sokkal szegényebbek voltak, semhogy sokáig el tudták volna tartani azokat a tisztviselőket, akik az alkotmányellenes módon kinevezett kormányt nem akarták szolgálni. A nemzet nem volt berendezkedve hosszas ellenállásra, a türelem, heroizmus, kitartás, ami a magyar nemzetet a Bach-korszakban és a Schmerling-rendszer alatt jellemezte, már nem volt meg többé. Budapest főváros a nemzeti ellenállás tizennégy hónapjában kétféle szerepet játszott. A hivatalos Budapest, a törvényhatóság azonosította magát a januári választásokon többséget kapott pártok törekvéseivel és ellenszegült a darabont kormánynak: a főváros munkássága Ferenc Ferdinánd politikájának volt a szekértolója és Kristóffyékat és azokat támogatta, akik hajlandók voltak Magyarország alapvető törvényeinek félredobásával vállalni a kormányzást. Kétségtelen, hogy a hetvenes esztendők óta egyre nagyobb arányokban előrehaladó indusztrializálódás Budapesten egy nemzetietlenül érző és gondolkodó munkásosztályt hozott létre: a munkásság Nyugat-Európában is, Angolország kivételével, mindenütt többé-kevésbbé marxista,

de kivétel nélkül mindenütt szélsőbaloldali, de seholsem olyan mértékben, mint Magyarország fővárosában. Okát és magyarázatát a sajátságos magyar viszonyokban találjuk meg és főleg abban, hogy az ország politikai fejlődése az indusztrializálódás egyébként természetes folyamatával nem tartott lépést, s a szociálpolitika, az ipari munkásság szociális védelme, egészen kezdetleges állapotban voltak.

A főváros közművelődési intézményei.

Közművelődésben Budapest a reformkor óta vezető helyre került az országban. Hatvanhét után a többi városok, a törvényhatóságok, az egyházak népművelődési és egyéb kulturális intézmények tekintetében messze elmaradtak a főváros mögött. A szigorú kritika Budapest fejlesztésében találhat esetleg kifogásolni valót, a város politikájának lehettek árnyoldalai, fogyatkozásai, azt hisszük azonban, hogy a főváros minden történetírója el fogja ismerni, hogy a város vezetőségének népművelődési és kulturális politikája nagyvonalú volt s egészében véve eredményes és áldásos hatású. A főváros iskolái évtizedek óta kétségkívül a legjobbak az országban; közművelődési intézményei minden külföldivel kiállják a versenyt s az is tagadhatatlan, hogy a főváros népművelődési intézményekre, ha összehasonlítanánk az ország egyéb városaival, aránytalanul sokat áldozott.

Budapest vezetősége a három városrész egyesítése után főleg a népművelődésre, az analfabétizmuselleni küzdelemre fektette a fősúlyt, nem pedig a középfokú vagy felsőbb iskoláztatásra. Ebben a kérdésben Budapest vezetősége a helyes és egészséges demokratikus felfogást, azt mondhatnánk, az angolszász felfogást vallotta és tette magáévá. Az Északamerikai Egyesült államok megalapítói is úgy gondolták, hogy az állam kötelessége a népet minden ismeretnek alapvető elemére, az írásra, olvasásra megtanítani. Ezért Amrikában a népoktatás állami kötelesség. Budapest vezetősége szintén ezt az elvet vallotta; a népoktatás a fontos, nem a közép- vagy felsőfokú oktatás, mert ez mindennek az alapja. Aki az írást, olvasást elsajátította, az már el van látva az élet számára minimális útravalóval.

A főváros közoktatása annyit áldozott, iskolái olyan magas színvonalúak, hogy még a külföldnek is mintául szolgálnak. Közvetlen a világháború előtt 20 milliós közoktatásügyi költségvetése volt a városnak és 110 ezer gyermek járt a különböző iskolákba. A város vezetőségének mindjárt az egyesítés után elkészített nagystílű népnevelési programmja valósággal kiirtotta az analfabétizmust. A 6 éven felüli férfilakosságból 1869-ben 18·9% volt az analfabéta, 1900-ban már csak 6·9%, 1910-ben 4·3%. Írni-olvasni tudó volt 1869-ben a főváros lakosságának 79·5%-a, 1900-ban már 92.7%, 1910-ben 95·2%-a. Ezt a kedvező eredményt Magyarország egyetlen vidéki városa sem közelíti meg. Az összes analfabéták száma 1869-ről 1912-ig

27·8% volt és 6·5%-ra csökkent. Ki lehetne mutatni, hogy az analfabéták nem budapesti születésűek, hanem vidéki bevándorlottak.

Ezt a néhány számot azért idéztük, hogy rámutassunk arra, hogy a főváros közművelődési politikája mennyire nagystílű, tudatos és eredményes volt. 1872. óta Budapest rengeteg elemi iskolát állíttatott, az írni-olvasni nem tudók számára tanfolyamokat rendezett, megszervezte a szabadoktatást és a munkásság műveltségének emelésére munkásgimnáziumokat létesített. A népművelődési programm kidolgozása Gerlóczy Károly alpolgármesternek, Budapest egyik legkiválóbb tisztviselőjének nevéhez fűződik. Az ő kezdeményezése volt az elemi oktatás korszerű kifejlesztése. Elsősorban elemi és polgári iskolák szervezése szerepel a főváros közoktatásügyi programmjában. Már az 1873/74. közoktatási évben közel másfélmillió koronát fordítottak a főváros költségvetéséből népoktatási célokra. 1873-ben létesült az első népkönyvtár. Az egész tanügy a tanács kezében összpontosult s a tanács mindent megtett, anyagi áldozatokat nem kímélve, hogy a fővárosnak jól ellátott, tisztességesen fizetett tanszemélyzete legyen. A főváros iskoláinak száma az egyesítés utáni évben, 1873-ban, még csak 55, 1912-ben már 116 s az összes iskolákat, az elemieket, a polgáriakat, a szaktanfolyamokat 110.728 növendék látogatta az 1912/13. iskolai évben s ugyanebben az esztendőben az oktatási célokra fordított összes kiadások 19,402.548 koronát tettek ki. A népnevelés céljából fenntart a főváros ipariskolákat, női ipariskolát, iparrajziskolát és harminchat polgári iskolát. Nagy súlyt helyezett minden időben a zeneoktatásra s az iparosok továbbképzésére; e végből az iparoslakosság számára vasárnapi és esti tanfolyamokat rendezett. Budapest Pedagógiai Szemináriuma, melyet abból a célból létesítettek, hogy ott a tanítók továbbképzést nyerjenek, mintaszerű intézmény.

A közművelődés ügyét szolgálja a fővárosi könyvtár, a kerületekben szétszórt egész sereg fiókjával. Már a világháború előtt az ország egyik legnagyobb és mintaszerűen vezetett kultúrintézménye volt. Említést érdemel a Fővárosi Könyvtár röpiratgyüjteménye, a keleti gyüjtemény és a Budapest történetére vonatkozó fővárosi gyüjtemény. Budapest vezetősége dicsekvés nélkül elmondhatta a világháború előtt, hogy kultúrális intézmények megszervezésében az ország többi városai előtt jó példával járt és népművelődési intézményekre az államnál aránytalanul többet áldozott.

A főváros vezetőségének tudatos, nagyvonalú kultúrpolitikája teremtette meg félszázad leforgása alatt az ország első városának népi egységét; ennek köszönhető, hogy a többi nemzetből: magyarból, szláv elemekből, németből és régen németül beszélő zsidóságból álló lakossága csaknem teljesen asszimilálódott. Az asszimilálódáshoz ugyanis legelőször nyelvi egységre van szükség s ezt a nyelvi egységet Budapest rengeteg iskolája és kultúrintézménye teremtette meg. A nyelvi egység létrejötte után követ-

kezik a pszichológiai folyamat, amely a különböző fajokat egy fajjá olvasztja össze. Ezt a faji egységet Budapest csaknem teljesen elérte. A különböző fajú lakosság meglehetősen nivellálódott s egy egységes népi képlet jött létre. Budapest ellenfelei erre azt az ellenvetést fogják tenni, hogy ezen a módon nem egészséges és egységes magyar, hanem torz, meghatározhatatlan képlet keletkezett; ez az állítás azonban nem helytálló. A nyugateurópai fővárosoknak is megvan a saját színük és karakterük; van párizsi francia, londoni angol, berlini vagy bécsi német. Ebben az értelemben van budapesti magyar is, amely már életkörülményei, műveltsége s neveltetése miatt sem lehet hasonló a magyar falvak vagy tanyák magyarjaihoz. Az asszimilálódás ténye új típus kialakulásával járt együtt.

A főváros a szociálpolitikában is legelől járt az országban, nagy lépésekkel előzte meg az összes vidéki városokat, sőt azt mondhatnánk, az egész országot. A szegénység, tömegnyomor, a XIX. század gazdasági fejlődésének szinte szükségképeni velejárói s árnyoldalai. Egész irodalma van Nyugateurópában a pauperizmusnak, amely a kapitalizmus kezdeti korszakában már a XVIII. század végén és a XIX. század elején fellépett Nyugateurópa nagy ipari központjaiban. A gyakori gazdasági válságok, amelyek a gazdaságtörténet megállapításai szerint a multszázad folyamán minden 8—10 esztendőben megismétlődtek, a munkanélküliség révén a lakosság egy részét mindig nyomorba döntötték. Ezeket a bajokat csak észszerű szociálpolitikával: filantropikus intézmények felállításával, munkanélküli segéllyel, nyomorenyhítő akciókkal stb. lehet ellensúlyozni. A szociálpolitika alapja tehát a keresztényi érzületből származó humanizmus és az a racionális meggondolás, hogy a nélkülöző s éhező nagyvárosi tömegek a társadalmi béke szempontjából veszedelmesek. A főváros nemsokára az egyesítés után, amikor a nagy ipari fejlődés megkezdődött, több szabályrendeletben gondoskodott a szegénygyvédelemről. A szegénygyvédelmet még gyermekvédelem egészítette ki s Budapest ezen a téren nagyszabású intézményeket alkotott. Árvaházai, mint a József Fiú Árvaház és az Erzsébet Leányárvaház, európai színvonalúak. A nyolcvanas esztendők elejétől kezdve Budapest már tudatos szociálpolitikát folytatott az országos törvényhozást jóval megelőzve. A tömegek nyomorának enyhítésére egymaga többet tett, mint a vidéki városok együttvéve. Az országnak, illetve a törvényhozásnak szociálpolitikája a nyolcvanas években még egyáltalában nem volt.

Szociális intézményei közül csak a fontosabbakat említjük, mint az Erzsébet Szegényház, a Népkonyhák, Létesültek ezenkívül még magánjótékonysági és népjóléti intézmények, amelyek főleg a kilencvenes esztendők elejétől működnek; ezek közül az Irgalom Háza nevű betegmenedékhely érdemel említést. Halmos János polgármester a jótékonysági intézményekről az 1902-ik évi közigazgatási évkönyvben többek között ezeket jelenti:

»A társadalom és hatóság összhangzatos együttműködésének eredménye az, hogy a közjótékonysági egyesület népkonyhájával, foglalkoztató műhelyével és felruházó szakosztályával nemcsak a tömegnyomort szüntette meg, illetőleg enyhítette, hanem munkáskaszinójával, népkönyvtárával a munkások ezreinek szellemi szórakoztatásáról is gondoskodott.

Legelől járt Budapest a gyermekvédelemben, amelyről Magyarországon csak a Széll Kálmán-féle ismeretes törvény óta lehet komolyan szó. Nagyszerű intézményei: a Községi Szeretetház, a Budapesti Országos Első Gyermekmenhely Egyesület. Hogy a lakásínségen segítsen, a nyolcvanas esztendőktől kezdve elősegítette a családi házak és munkáslakások építését. 1893-ban szervezték meg a lakásügyi bizottságot, melynek az volt a feladata, hogy az összes nagyvárosok kellemetlen és nehéz problémáját, a külvárosi tömeglakások s bűntanyák problémáját megoldja.

Vajjon hozzátartoznak mindezek a tények Budapest történeti szerepéhez? Szerintünk igen; művelődéstörténeti szempontból rendkívül fontos, hogy a főváros milyen szerepet töltött be az ország kulturális életében; azonkívül az ország sorsára is kihatott, hogy Budapest iskolák, közművelődési intézmények létesítésével, szociális szervek megalkotásában előljárt az ország összes városai között.

b) *Budapest az ország közgazdasági életében.*

De még ennél is nagyobb helyet szorít ki magának az ország történetében Budapest gazdasági életének a története, a kiegyezés korától 1914-ig. Már az előzményekben több helyt rámutattunk arra, hogy Budapest már a XVIII. század végén és a XIX-ik század elején az országnak legnagyobb iparos és kereskedő városa s legnagyobb gazdasági gócpontja. A két városnak ez az iparos jellege megszakítás nélkül tovább tart, sőt növekedőben van a reformkorszakban, az abszolutizmus alatt és hatalmas lépésekkel folytatódik a kiegyezés után. Az ország kis- és nagyipara, kereskedelme és bankélete igen nagy részben a fővárosban koncentrálódik s az ipart űző és kereskedelemmel foglalkozók sokszorta nagyobb számarányban élnek Budapesten, mint az ország egyéb városaiban.

Budapest iparának, kereskedelmének, forgalmának emelkedése elsősorban azokkal a helyi viszonyokkal függ össze, amelyekre e történelmi vázlat folyamán már több ízben reá mutattunk és részben összefügg a kormány tudatos iparfejlesztő politikájával és nemsokára a kiegyezés után megindult általános iparfejlesztéssel. Az iparfejlesztés kérdésében Széchenyi Istvánnak az a tanítása érvényesül, hogy mindent a fővárosba kell központosítani, igaz, hogy Széchenyi nem ezen a módon s nem ezekkel az eszközökkel képzelte. Az ő eszméje egy hatalmas arányú, a nemzet összes gazdasági erőit magában foglaló társadalmi kooperáció volt. Iparra, keres-

kedelemre kétségkívül igen nagy szükség volt, mert Nyugateurópa mögött még a harmincas években is körülbelül egy századdal voltunk elmaradva s még mindig jó egy félszázaddal hátrább voltunk a kiegyezéskor. A bankok, tőzsde, telekkönyv, váltótörvény, nyugateurópai mintájú hitelélet elemei körülbelül száz évvel később jelennek meg nálunk, mint Nyugateurópában. Azt is megállapíthatjuk, hogy a 67-es kiegyezés után nagy munka- és vállalkozókedv indult meg ; a nemzet valóban pótolni akarta százados mulasztásait. A jelenségnek lélektani magyarázata lesz, az, hogy az ország visszanyerte, ha nem is függetlenségének teljességét, de legalább annak jelentékeny részét, ami viszont a teljes függetlenség illúzióját keltette. Már az előzményekben ismertettük az Iparegyesület, a Gyáralapító Társaság áldásos működését. Úgy az Iparegyesület, mint a Gyáralapító Társaság gyárakat akartak létesíteni, amelyek a nyugateurópai hasonló vállalatok termelési módszerei szerint dolgoznak s a magyar ipar apostolai előtt Anglia, Franciaország és Belgium mintája lebegett. Körülbelül a magyar reformkorral egyidőben teremtette meg Németország is a maga nagyiparát Friedrich Listnek, a nagy közgazdásznak elvei szerint.

Az is kétségtelen, hogy a főváros iparának nagy nehézségeket kellett leküzdenie : gazdaságilag nem voltunk önállóak és meg kellett küzdeni az osztrák versennyel. A közös vámterület odakapcsolt bennünket Ausztriához, holott gazdaságilag nem voltunk Ausztriával egyenlőrangú fél. A céhrendszer utolsó maradványai már az abszolútizmus alatt elsöprődtek és az 1872-iki korszakos jelentőségű ipartörvény a gazdasági szabadság alapján áll. Az 1884-iki XVIII. t.-c. ennek a törvénynek rendelkezéseit csak annyiban módosította, hogy a képesítéshez kötött iparűzést kimondotta.

Ha Magyarország gyáriparáról beszélünk, rendszerint Budapest gyáriparát értjük alatta, hiszen a történelmi Magyarország többi városa, mint Pozsony, Győr, Arad, Salgótarján, Resicza, a gyáriparban messze elmaradtak Budapest mögött. Itt alakultak meg a történelmi Magyarország első nagy gyártelepei, a vasöntők, a gépgyárak, a szerszámgyárak, a vasúti felszerelési gyárak, az ország első mozdonygyára, a Duna Gőzhajózási Társaság hajógyára, az Első Vegyészeti gyárak és szövő-fonó gyárak. A nehézségek leküzdéséhez és ahhoz, hogy Budapest ipara az osztrák konkurrenciával megbirkózhassék, nem kis tetterőre és lelkesedésre volt szükség. A magyar közönséget valósággal lelkesíteni kellett, hogy magyar árut vásároljon. Ebben a társadalom és a kormány egyaránt jó példával járt elől. A kormány támogatta a nagyipart, mert az ország nem maradhatott fenn mint kezdetleges agrárállam és nem tudta volna elviselni a nagyhatalmi állással együttjáró költségeket sem. Azért az érdekeltek állandóan arra törekedtek, hogy propagandával felverjék a magyar társadalom közönyét. Az idegenimádat ugyanis 67 után sem szűnt meg és Budapest iparának erős harcot kellett folytatnia létéért. 1876-ban

hazai iparpártoló és terjesztő egyesület alakult a fővárosban, amely főleg a nők között csinált propagandát a magyar ipar elhanyagolt termékeinek. A mozgalom élén a buzgó Veres Pálné és báró Simonyi Lajos állottak. Vezetőségében résztvettek Kerkápoly Károly, Hegedüs Sándor, Szentkirályi Mór polgármester és Ráth Károly, a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, s az egyesület 1877 tavaszán tartotta meg első ülését.

A külföld majmolása és az Ausztriával szemben való gyarmati helyzet miatt az egyesület ezer bajjal és nehézséggel küzdött. Általános a panasz, hogy hiányzik a vállalkozási szellem, ami a magyar fajban valóban nincs meg olyan mértékben, mint a németben vagy az angolban. A hazai ipar előmozdítása állandó probléma egészen 1914-ig, Budapest nagyiparának kifejlődése egy roppant erős, tudatos és felülről való irányításnak, részben pedig propagandának az eredménye. A magyar nagyipar fellendülése a legszorosabb, mondhatnánk szerves kapcsolatban van Budapestnek a kiegyezés utáni történeti fejlődésével. Az előzményekben rámutattunk arra, hogy maga a város mily rendkívül sokat tett a lakosság ipari nevelésére s az ipari munkásság továbbképzésére.

Budapest gazdasági életében kezdetben főleg a mostoha hitelviszonyok hatottak nyomasztólag. Abban az időben, amikor Nagybritanniában, Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban hatalmas pénztőkék halmozódtak fel, amelyeket a bankok gyümölcsöző ipari vállalatokba fektettek, Magyarországon pénztőke úgyszólván alig van. A tőkeszegénység nagyban gátolta a gyáripar kifejlődését. A kormányok buzgalma azonban mindent leküzdött. Nem szabad megfeledkeznünk természetesen a fővárosi sajtó érdemeiről sem, amely a közönséget kitartóan lelkesítette a magyar ipar pártolására. Megemlítünk néhány gazdaságpolitikust, akiknek oroszlán részük volt Budapest iparának a megteremtésében és a Nagy-Budapest létrejövetelében. Ezek között a politikusok között legelsősorban Baross Gábor érdemel említést; a mai Nagy-Budapest talán neki köszönhet legtöbbet.

Baross Gábor létesítette a Kereskedelmi Társaságot, ő szervezte újjá a Kereskedelmi Múzeumot s az ő műve volt a Kereskedelmi Tudakozódó Iroda, ő az alapítója a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Banknak, amelynek iparfejlesztés volt a célja. Egyforma figyelmet szentelt a nagy- és a kisiparnak; nem üldözte a kisipart, noha a kornak a felfogása az volt, hogy annak létjogosultsága a céhrendszer bukásával együtt véget ért. Gondot fordított arra, hogy a magyar közlekedési vállalatok szükségleteit a magyar ipar fedezze. A legtöbbet a főváros forgalmának, iparának és kereskedelmének fellendítésére kitűnő vasúti tarifa rendszerével tette. A zónarendszer bevezetésével ugyanis Budapestet az ország bármely részéből gyorsan és olcsón meg lehetett közelíteni. A felülről való irányítás politikájában, a gazdasági élet állami fejlesztésében a 67-es rendszer politikusai között kétségkívül ő volt a legnagyobb.

Hasonló nagy érdemei vannak Budapest fejlesztésében Wekerle Sándornak, az aranyvaluta megalkotójának. Sokáig volt az ipartanács előkészítő bizottságának az elnöke, s mint ilyen, sokat tett a főváros iparának emeléséért. Meg kell említenünk még Hegedüs Sándort, a Széll Kálmán-kormány csodás buzgalmú és munkabírású kereskedelmi miniszterét, akinek nevéhez egész sereg olyan alkotás fűződik, amelyeknek szintén nagyrészük volt a főváros iparának, kereskedelmének gyarapításában. Ilyen volt a minta- és a védjegyügy reformja, a kereskedelmi törvény reformja, nagy alkotása az állami kedvezményekről szóló 1899-ik évi XLIX. t.-c. Az ő érdeme volt az is, hogy a magyar ipart is részeltették a katonai szállításokban. A politikusok sorában meg kell még említeni Szterényi Józsefet, aki mint a kereskedelmi minisztérium adminisztratív államtitkára, 1905 óta szintén roppant sokat tett a magyar iparért és főleg Budapest iparáért. Ő fejezte be a háború előtti iparfejlesztést, ami alatt, mint mondottuk, jelentékeny részben Budapest iparának a fejlesztését kell értenünk.

Igazságtalanok volnánk, ha meg nem említenénk néhány igen kiváló bankárt és vállalkozót, kiknek Budapest ipara és kereskedelme szintén igen sokat köszönhet. A nagybankárok közül elsősorban Kornfeld Zsigmond érdemel említést, a Hitelbank egykori vezérigazgatója és elnöke, akinek érdekkörébe harminchárom nagyrészt budapesti iparvállalat tartozott, köztük a Magyar Fém- és Lámpaárugyár, a Fegyvergyár, a Ganz-gyár. Az idősebb Chorin Ferenc, a Gyáriparosok Szövetségének volt elnöke, szintén említést érdemel. Budapest gazdaságtörténetében. Mechwart András, a Ganz-gyár igazgatója, aki negyven esztendeig állott Budapest egyik legnagyobb gyárvállalatának szolgálatában, szintén beleírta nevét Budapest és az ország gazdasági históriájába. Találmányai, mint a hengerszékek, a kéregöntetű vasúti kerekek, Budapest nevét is kivitték a világba.

A nagykereskedők közül említésre méltó nevek Jellinek Henrik és Elek Pál; ez utóbbi az államhatalommal összeszövetkezett üzleti vállalkozó tevékenységnek a legnagyobb képviselője. Igazgatója volt a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaságnak, melyet Baross Gábor alapított s mint elsőrangú szervezőtehetség, roppant sokat tett Budapest nagykereskedelmének a fellendítésére. Vállalata, melynek működéséhez árnyoldalak is tapadtak, többet tett Budapest kereskedelmének emelésére, mint bármely más intézmény. Lánczy Leó, a Kereskedelmi Bank volt elnöke, függetlenítette Budapest pénzpiacát Bécstől és működése a főváros bankéletében szinte korszakos. Alapítója Budapest néhány nagyvállalatának: az Első Budapesti Gőzmalomnak és a Közúti Vaspálya Társaságnak.

Ráth Károly, a fővárosi Iparoskör alapítója, pendítette meg először az 1885-i budapesti országos kiállítás eszméjét. 1876-tól 98-ig a Kereskedelmi és Iparkamara elnöke volt, majd 1893-tól a Kereskedelmi Múzeum igazgatója. Sok vezető szelleme és lelkes propagandistája volt Budapest iparának. Az ipar

apostolai nem voltak egyoldalú emberek, nem hanyagolták el a kisipart, a gyáripar rovására. A főváros körül egész gyárkéményerdő keletkezett, de az önálló iparosok száma még sem fogyott, ellenkezőleg, növekedett a nagyiparral együtt. A kisipar fejlődését maga a főváros vezetősége támogatta és segítette elő az előzményekben ismertetett iskoláival és egyéb intézményeivel.

Mit tett maga Budapest saját iparának fellendítéséért? Kétségkívül rendkívül sokat. 1872 után a főváros fejlesztésénél az a fontos szempont is uralkodott, hogy az építkezésekkel új munkalehetőségeket teremtsenek az ipar számára. Az ipar fejlesztéséért egyetlen magyar város sem tett annyit, mint a főváros. A helyzet is rákényszerítette a tudatos és nagyvonalú iparfejlesztésre a főváros vezetőségét ; folyton nagyobb és nagyobb tömegekben tódultak be ugyanis a vidék nincstelen munkakeresői és számukra munkaalkalmakról kell gondoskodni. Valószínűleg Budapest ellenfelei s a »bűnös Budapest« emlegetői is el fogják ismerni, hogy ha nincs egy egyre növekvő főváros, ezek a szegény ágról szakadt emberek külföldre vándorolnak és sokkal több magyar ember költözött volna ki Amerikába, ha nem szívja fel őket a főváros a sok ezernyi munkaalkalommal, amelyeket a szakadatlan városfejlesztéssel teremtett. Az utcák szabályozása, a folytonos terjeszkedés, régi városrészek lebontása, újak építése az iparfejlesztés érdekeit szolgálta elsősorban. A város vezetősége az egyesítés után főleg abban látta hivatását, hogy Budapestből egy második Párizst teremtsen, egy olyanszerű nagy és fényes kultúrközpontot, mint a francia főváros. Sajnos, ezek az ambiciók túl nagyok és a remények túl vérmesek voltak és a szép elgondolásoknak fele sem teljesült.

A lázas, alkotómunka az ideális cél mellett azzal a gyakorlati céllal indult meg, hogy a városfejlesztés révén az iparnak több munkaalkalma, az ipari munkásságnak pedig kenyérkereseti forrása legyen. Csak néhány fontosabb ilyen munkaalkalmat említünk. Ilyenek voltak a Sugár-út (a későbbi Andrássy-út) megnyitása, a Nagykörút megépítése, amelyek mind hatalmas lendületet adtak minden iparágnak a hetvenes-nyolcvanas években. A királyi palota, az Új Országház megépítése Budapest iparának és kereskedelmének az érdekeit szolgálták legelsősorban. A királyi palota építésével egyidőben szabályozni kellett az összes odavezető útvonalakat, az új Országház környékén egészen új városrész alakult. Mindezekből látjuk, hogy a magyar ipar fejlődése szervesen összefügg Budapest fejlesztésével. A legtöbb új eszme, terv, javaslat azért született meg, hogy a gazdasági élet szárnyra kapjon, hogy a forgalom, a munka egy pillanatra se szüneteljen. Az ipari társulatok vezetői vetik fel időnként a városszabályozás kérdéseit s memorandumaikkal, sürgetéseikkel rendszerint ők viszik keresztül. A kilencvenes esztendőkben indult meg a Belváros szabályozása, ezzel volt kapcsolatos a mai Erzsébet-híd megépítése, amely azonban csak a kilencszázas években vált valóra. A belvárosi szabályozás és a hídépítés a Védegylet utódának az Iparegyesületnek a gondolata volt. A Fővám-téri és az Eskü-téri híd megépítését Wekerle Sándor

határozta el, mint pénzügyminiszter 1892-ben s ő nyujtotta be az erre vonatkozó törvényjavaslatot. Régi és szép terv a Tabán szabályozása is, amely talán napjainkban valóra válik, de már a Belváros szabályozásával egyidőben merült fel. S ugyancsak ebben az időben vetődött fel az Erzsébet sugárút máig vajúdó terve.

Úgylátszik, fővárosunk vezetőségére és a nagyipar és kisipar képviselőire a nagyszerű külföldi példák is hatottak. 1848 után kezdődik meg Nyugateurópában a nagyvárosok átalakítása. A régi középkori eredetű szűk sikátorokat mindenütt lerombolják és sugárutakat nyitnak helyettük. A kapitalista kor szédületes tempóban fejlődő iparának a városépítések rengeteg munkaalkalmat nyitottak. Az építőipar ugyanis az egyetlen iparág, amely úgyszólván minden más ipart foglalkoztat többé-kevésbbé. III. Napoleon alatt Hausmann tervei szerint újjáépítették Párizst, 1858-ban kezdődik meg Bécs újjáépítése is. Erre a példára a városfejlesztés hívei nálunk is folyton hivatkoznak beadványaikban. Budapest, a monarchia másik felének fővárosa, méltó társa akart lenni a császárvárosnak. A város fejlesztésre tehát úgy nálunk, mint külföldön nem csupán esztétikai szempontokból volt szükség : a sugárutak megnyitása számtalan munkaalkalmat szolgáltatott a nagyvárosok azelőtt ismeretlen arányokban szaporodó népessége számára. Az építkezést maga az állam is elősegítette adó- és egyéb kedvezményekkel. Látjuk különösen a 900-as években, hogy az ipari érdekeltségek a városfejlesztést milyen türelmetlenül sürgetik. Sok szép, szinte grandiózus terv született meg, sajnos nem született meg a francia Hausmannra emlékeztető városépítő zseni, aki a francia főváros fejlődését jó száz esztendővel előre látta. A pénz- és tőkehiány is természetesen oka volt annak, hogy a szép tervek s elgondolások dugába dőltek. Nagyszerű elgondolás volt, hogy csak néhányat említsünk, az Új Városháza, amiből máig sem lett semmi és Budapestnek fürdővárossá való fejlesztése, ami csak részben valósult meg. A Tabán szabályozásának terve már több mint negyven esztendős. Igaz, hogy közben rendezték a budai körútat, emeltek rengeteg iskolát s egyéb középületet, azonban a város fejlődése és a munkaalkalmak szaporodása a lakosság növekedésével nem tartott lépést.

Az 1900-as évek elejétől kezdve általános a panasz, hogy a népesség kereseti forrásai csökkennek, illetve nincsenek arányban a szaporodással. Gyakori a munkanélküliség, évről-évre gyakoriabbak a sztrájkok. A városi tanácshoz intézett beadványok az ipar hanyatlásáról panaszkodnak. 1896. óta meglehet állapítani egy bizonyos lassú, de egyre súlyosbbodó gazdasági válságot. A panaszok közül néhányat említünk.

A beadványok azt mondják, hogy az 1900-as évek elejétől kezdve a dunahajózás forgalma hanyatlik. Nagy baj az, hogy a hídvámok megakadályozzák a két város közötti erőteljesebb forgalmat. Rosszak az ország vasútösszeköttetései is — a fővárosi ipar vezetői szerint. Az építkezési kedv elszunnyadt, e miatt az ipar pangásnak indult. Felhozzák azt is többek között,

hogy az önálló vámterület hiánya a fővárosi ipar kifejlődésének egyik legnagyobb akadálya, ezért a vámterület kérdése évről-évre napirenden van. Azt is felhozták, hogy Budapest ipara kénytelen megküzdeni az osztrák konkurrenciával. Az ipari érdekeltségek, amint ezek a panaszok mutatják, épenséggel nem voltak megelégedve a város fejlesztésével és a főváros vezetőségének áldozatkészségével. Az ipari érdekeltségek folyton követelik, hogy a fővárost építeni s rendezni kell és ezzel kapcolatban megvédeni minden magyar iparág érdekeit. Azt is olvassuk egy beadványban, hogy a budapesti ipar gyorsabb ütemű fejlődésének az állami üzemek konkurrenciája is egyik oka. Valóban 67-től kezdve a kormányok gazdasági poltikáját az etatista törekvések jellemzik.

Az államnak Magyarországon már a háború előtt hatalmas üzemei voltak, mint a vasút, a távíró, a telefon, az állami gyárak, bányák, állami erdők és birtokok, úgyhogy az állam volt a legfőbb munkaadó és veszedelmes konkurrense a magánvállalkozásnak. A vasutak és posta és távíró legtöbb nyugareurópai országban is állami kézre került, a telefont azonban meghagyták mindenütt magánvállalkozásnak; az államhatalom nálunk a telefonra is rátette a kezét. Követeli egyik emlékirat, hogy az iparpártolást következetesen keresztül kell vinni. A diplomáciai testületnek legalább egy része költözzék át Budapestre és tartózkodjék itt mennél többet az udvar is. Hogy a Nagy-Bécs létrejött, abban az udvarnak igen nagy része volt. A rossz vasúti árszabás miatt a nyugati vármegyék Bécsbe járnak vásárolni és nem Budapestre, a mágnások pedig legnagyobbrészt még mindig Bécsben élnek s ottani ipart és kereskedelmet táplálják. A hatvanas és hetvenes évekhez képest Budapest ipara a 900-as évek elején hanyatlást mutat. 1890-ben például az összlakosságnak csak 25·57 százaléka foglalkozott iparral és kereskedelemmel, holott Bécs lakosságának 57, Berlin lakosságának 54%-a élt az iparból. Az alábbiakban még rámutatunk arra, hogy a főváros ipari lakossága a külföldi nagyvárosokhoz és az ország vidéki városaihoz képest, milyen emelkedést mutat. A lassú fejlődés kétségkívül a függő viszony átka volt. A közös vámterület talán hasznos volt az agráriusoknak, akik Ausztriában biztos piacra találtak, de Budapest iparának úgy a nagy, mint a kisiparnak, hősies küzdelmet kellett folytatni létéért egészen 1914-ig.

A kezdet nehézségei a kiegyezés után.

A főváros gazdasági fejlődése az egyesítés után igen nehezen indult meg. Az 1871/72-iki esztendőkben rossz időjárás sujtotta az országot, Budapest pedig függvénye az Alföld szeszélyes, sokszor kegyetlen időjárásának. Ha rossz az időjárás az Alföldön, a budapesti iparos nem tudja eladni az ország földműves lakosságának ipari terményeit. Az 1871/72-es esztendők gyenge terméseredményt hoztak, gabona alig termett, majd 1873-ban beköszöntött

a »nagy krach«, a bécsi tőzsdei összeomlással kezdődő gazdasági világválság, amely méreteiben az 1929-ben kezdődőre emlékeztet, és 1876-ig, kilengéseivel együtt pedig majdnem 1880-ig tartott. Az állam pénzügyi helyzete is lesujtó volt, és a kormányok minden leleményessége és buzgalma sem tudott rajta segíteni.

A hitelszolgálat ebben az időben a lehető legrosszabb ; Budapest építkezése, amely nagy arányokban indult meg a kiegyezés után, 1873-ban egyszerre megakadt. A hitelélet nagy akadálya volt az, hogy minden hitelművelet a közös jegybanktól, az akkori Osztrák Nemzeti Banktól függött. Az Osztrák Nemzeti Bank leszámítolási üzlete 1873-ban több mint 30 millió forintot tett ki, 1874-ben már csak 27 milliót. Pénzintézetei, mint az ekkori kimutatásokból látjuk, voltak Budapestnek már szép számmal, s azóta is egyre szaporodtak, sokkal nagyobb arányokban, mint azt a gazdasági élet fejlődése indokolttá tette. 1873-ban már 18 nagyobb bankja, 6 takarékpénztára volt a fővárosnak, azonkívül 7 nagyobb biztosító intézete. Azonkívül 8 vasúttársaságnak központja a főváros, egyúttal központja a Magyar Államvasutaknak is. Az államhivatalok száma a 67-es kormányok alatt folyton nőtt, úgyhogy rövidesen a miniszteriális és egyéb közhivatalnokok alkotják a lakosság jelentékeny hányadát.

Budapest legnagyobb ipara közvetlenül a kiegyezés után a malomipar, amelynek alapjait már a reformkorban megvetették, az osztrák önkényuralom alatt pedig ez volt Budapestnek úgyszólván az egyetlen ipara, amely fejlődést mutatott. Az 1873/74-iki kimutatás szerint 8 nagy gőzmalom működött Budapesten, körülbelül 5 millió forintot kitevő részvénytőkével. A Bánát és Bácska ebben az időben már ontották a kenyérmagvakat s az ott termelt buza jelentékeny része Budapestre jött és a főváros szállította tovább mint lisztet, a világpiacra. A Kereskedelmi és Iparkamara kimutatása szerint 1874-ben 33 gyáripari részvénytársasága van a fővárosnak, ami több volt, mint az országban együttvéve. Ezeknek a részvénytársaságoknak legnagyobb része az 1869/72. jó konjunkturás esztendőkben létesült. 1873-tól kezdve egészen a nyolcvanas évekig a vállalatok rengeteg bajjal küzdöttek, s Budapestnek egész sereg részvénytársasága bukott meg és volt kénytelen felszámolni. Az 1873. és 1874-ik esztendők különben olyan sanyarúak voltak, hogy külföldről kellett gabonát behozni a lakosság táplálására.

A válságos esztendőket nem számítva, Budapest gabonaforgalma állandóan emelkedést mutat. A gabonakereskedelem központja továbbra is a főváros, ugyanugy, mint hajdan az Anjouk és Mátyás korában. 1865-től 1874-ig évenként átlag 6,057.349 métermázsa gabona érkezett a fővárosba s ez a forgalom tíz esztendő alatt pontosan megkétszereződött. Budapest az ideérkezett gabonának egy nagy részét tovább adta a világpiacra ; — ez az évi átlag 1865-től 1874-ig 2,849.355 métermázsara rúgott. Magának a városnak a gabonafogyasztása 5 millió métermázsa körül járt évenként. Az itt

felőrölt gabonamennyiség is sok millió métermázsa ; — 1874-ben 5,660.157. A malomipar már az abszolutizmus alatt tökéletesedett, most pedig a Wegemann-féle hengerrendszer behozatalával Budapest gőzmalmai lettek a világ legtökéletesebb, legjobb lisztet előállító malmai, amelyek az amerikaiakkal kiállották a versenyt. A Ganz és Társa vasöntőde gyártotta a világszerte elismert henger-aljakat. Nemcsak a magyar buza minőségének, hanem Budapest rendkívül fejlett malomiparának is tulajdonítható, hogy a magyar liszt világhírű lett. Ebben az időben már felléptek a világpiacon a magyar buza félelmetes versenytársai : az orosz és az amerikai buza, de a magyar buza és főleg liszt, ezekkel a versenytársakkal, mint tudjuk, csaknem mindvégig megküzdött. A magyar liszt vevői elsősorban Anglia és Németország voltak a 70-es esztendőkben. Nagymennyiségű lisztet szállítottak ezenkívül a budapesti gőzmalmok a trieszti kikötőn keresztül Braziliába. Ez a mennyiség 1864-től 1874-ig évenként átlag 29.366 hordót tett ki (1 hordó 156 bécsi font). Budapest gőzmalmai által előállított őrlemények értéke 1870-től 1874-ig hatalmas összegre, 36,904.226 forintra rúgott.

Egykorú forrásaink a 70-es esztendők elején a kereskedelem pangásáról panaszkodnak. Fontos volt főleg Budapest bor-, szesz-, olaj-, viaszkereskedelme ; fontos kereskedelmi cikkek voltak a különböző zsiradékok ; a pangás oka az, hogy az országot gyakorta elemi csapások sujtották, 1873 óta pedig a gazdasági életet megbénította a világválság. De ennek ellenére világhírű volt Budapest sertéskereskedelme. 1874-ben a Kőbányára felhajtott sertések értéke már hatalmas összeget: 16,477.000 forintot tett ki. A kereskedelem legfőbb panasza az volt, hogy rosszak a hitelviszonyok, a város nem állít közraktárakat, nincs elég vasút, mely az országot a fővárossal összekösse. Ezért követelik a kereskedelmi érdekeltségek ezenkívül a Lánchíd vámjának megszüntetését s a központi Vámház mennél előbbi megépítését.

Budapest áruforgalma a rossz gazdasági viszonyok dacára a 70-es években mégis világvárosias, arányait tekintve. 1870-ben 10,574.740 métermázsa áru érkezett a fővárosba, 1874-ben több mint 12 millió, 1876-ban 14 millión jóval felül. Budapest tovább adott 1870-ben több mint 6 millió métermázsa árut, 1876-ban közel 7 milliót. Az 1873-ban kezdődő világválság hullámai egészen az évtized végéig tarottak, csak 1878-ban és 1879-ben állott be némi javulás. Nagy bizonytalanságot, zavart idézett elő a boszniai hadjárat is, amely rendkívül népszerűtlen volt az országban, a főváros közgyűlése pedig tiltakozott is ellene. A közgazdászok gazdasági szempontból végzetes hibának tartották, mert csak pénz- és véráldozatba került, különösebb gazdasági előnyöket pedig az elmaradt balkáni tartományok egyáltalán nem jelentettek.

Általános a panasz már 78/79-ben, hogy a kisipar aláhanyatlik, csak a gyáripar vett némi lendületet, de ez is igen sok bajjal küzdött. Budapest emelkedő iparágai közül említést érdemelnek a gépgyártás, a téglagyártás,

a vegyészeti ipar, a szesz- és sörgyártás. Budapest gyáriparának fejlettségét mutatja az, hogy a gyárak szép sikerrel szerepeltek az 1878-iki párizsi világkiállításon. Jó hatással volt Budapest iparára az Olaszországgal ebben az időben megkötött kereskedelmi szerződés.

Egykorú forrásaink az 1879-iki évet forduló pontnak jelzik az ország és Budapest közgazdasági életében. Az országot ekkor is árvizek és rossz termés sujtották s a gazdasági élet nehézségeit fokozta szövetségesünknek, Németországnak a monarchiával szemben tanusított kiméletlen vámpolitikája, amely természetszerűleg Budapest gazdasági életére is kihatott. A német kormány ugyanis az új vasuti díjszabással a monarchia kivitele elé szinte leküzdhetetlen akadályokat gördített. A mindinkább érezhető amerikai verseny Magyarország vámkülföldre való kivitelét kissé megnehezítette. Valóban nem látjuk, különösen a gabonaforgalomnak lényeges emelkedését 1874-től 1879-ig: még mindig 6—7 millió körül mozog. Az elszállított gabonamennyiség pedig alig 1 millió métermázsa. Jóval nagyobb emelkedést mutat Budapest állatkereskedelme. A kőbányai sertéspiacra 1879-ben több mint 24 millió forint értékű sertést hajtottak fel.

1879-ből pontos iparstatisztikánk van, amely szerint Budapest iparűzőinek száma 18.276. A főváros gyáripari vállalatai közül kétségkívül a Ganz-gyáré az elsőség, amely elismert gyártmányait ebben az időben már Svájcba, Spanyol- és Oroszországba szállította. A Schlick-féle vasöntő szintén európai színvonalú vállalat és kiváló elismerésnek örvendenek az Államvasúti Gépgyár mezőgazdasági gépei. A lisztelőállítás mellett 1872—1880-ig a vasipar lett a főváros legnagyobb virágzásnak örvendő ipara.

Az 1873-ban meginduló nagy válság esztendőkre feltartóztatta Budapest gazdasági életének fejlődését, először 1879/80-ban volt érezhető némi javulás. A boszniai okkupáció következményei 1879/80-ban már múlóban voltak. A gazdasági testületek általában arról panaszkodnak, hogy Németország vámpolitikája ártalmas Magyarországra és a monarchiára. A magyar agrártermények nagy része kiküszöbölődött a német piacról, ami Budapest kereskedelmét arra kényszerítette, hogy igyekezzék a magyar liszt, gabona és egyéb agrártermények számára megtartani legalább az ausztriai piacot. Minthogy az agrár Magyarország ki volt szolgáltatva igen erősen az osztrák piacnak, az osztrák ipar viszont Magyarországon igyekezett biztos piacokat szerezni. Mindezek mellett a bajok mellett mégis láthatunk 1880-tól kezdve egy egészen lassú emelkedést. 1879-ben Budapest ipara nagy sikereket ért el a székesfehérvári kiállításon. Az Osztrák Magyar Bank leszámitolós üzletei 1897-ben megközelítették a 25 milliót, ami sokszorosan felülmulta az egész országban leszámitolt váltók értékét. A fővárosnak már 14 nagy pénzintézete van 1880-ban, egy sereg népbankja, hitelszövetkezete, amelyek mind virágoznak.

Az európai piacokon általános nagy pénzbőség mutatkozik, amely természetszerűleg jó hatásait Budapest gazdasági életében is éreztette. Budapest gazdasági forgalmában három ország játszik nagy szerepet: Németország, Oroszország és az Északamerikai Egyesült Államok. Németország azért, mert nem vette fel a magyar agrárterményeket, kizárta a budapesti piac lisztjét és gabonáját, Oroszország és Amerika pedig azért, mert hatalmas buzafeleslegeikkel a 80-as évektől kezdve veszedelmes versenytársai kezdenek lenni a magyar buzának. Az ország mezőgazdasági termés-eredményei általában véve rosszak, de a bajok ellenére is nagy optimizmus uralkodik Budapest gazdasági köreiben. 1880-ban jelent meg először nagyobb mennyiségben az okkupáció gazdasági eredményeként a boszniai szilva a budapesti piacon. A Kőbányára felhajtott sertések értéke elérte a 20 milliót s a gyapjú, toll, viasz, kender egyenlő szerepet játszanak Budapest piacán.

Az ipar iránt való közérdeklődés 1880-tól kezdve egyre nagyobb. Ennek az esztendőnek februárjában megalakult az Általános Magyar Ipar-egylet, az ipari érdekek támogatására. A vasipar, annak dacára, hogy nagy küzdelmeket folytat a piacért, 1880-tól kezdve egyre nagyobb lépésekben halad. A főváros legnagyobb gyára, a Ganz-gyár, 1880-ban több mint 30.000 métermázsa öntvényt állított elő; ettől az esztendőtől kezdve hódítja meg lassanként Budapest ipara elsősorban Szerbiát, azután a többi balkáni országot, főleg cséplőgépeivel, rostáival s vetőgépeivel, amelyek kiállottak minden külföldi versenyt. A Ganz-féle kerekeken és hengermalom alkatrészeken kívül ezek voltak a fővárosnak európai színvonalú ipari termelvényei.

A malomipar, a rossz terméseredmények és a külföldi verseny miatt a 80-as évek elején hanyatlott. 1878-ban 4,414.030 métermázsa búzát őröltek meg Budapest malmai, 1880-ban 3,671.319-et. A német piac megszorításán kívül a malomipar hanyatlásának az volt az oka, hogy a magyar lisztkereskedelem nem tudott gyorsan új piacokat szerezni. De viszont egyre emelkedőben van Budapest szeszipara, amely 1880-ban 200.000 métermázsát termelt. A gépipar, a malomipar, sörgyártás, ezek 1880-ban a fővárosnak már teljesen kialakult nagy iparágai. A kőbányai sertéspiac forgalma 1880-ban már elérte a 75 millió forintot.

Az állami iparpártolás.

1881-ben a XLIV. t.-c. értelmében a magyar ipar új állami kedvezményeket és támogatást kapott s ezekben a kedvezményekben főleg Budapest ipara részesült, amely legnagyobb volt az országban. Az új gyárak tizenötesztendős adómentességet kapnak, az állam maga pedig megrendeléseivel elsősorban a magyar ipart támogatja. Mialatt az államhatalom a nagyipart veszi védőszárnyai alá, a főváros tovább támogatja régi buzgalommal a kisipart. 1882/83-ban általános javulás indul meg, igaz, sok bajjal és küzdelemmel, ami azonban Budapest gazdasági életét kezdettől fogva jellemezte.

Az említett nagy válság már végetért, s nemcsak Magyarország, hanem egész Európa gazdasági életének új periódusa kezdődik.

A magyar közgazdaság legfőbb jellemvonása, hogy az állami beavatkozás megnövekszik és folyton fokozódik a gazdasági termelés minden területén. A kor független szellemei az állami mindenhatóságot nem nézték jó szemmel. Az állam befolyása a gazdasági életre mindenütt megvolt Nyugateurópában is, s erősen etatista volt Franciaország és a Németbirodalom, de ezekben az országokban az állami beavatkozás nem igen terjedt túl az iparnak vámokkal való támogatásán és védelmén. A Németbirodalom például a Friedrich List-féle tanok értelmében erősen védvámos volt addig, amíg a németipar ki nem nőtt a kiskorúságból s fel nem tudta venni a versenyt az angol-, francia- és belgaiparral. Nálunk az ipartámogatás módja egész más volt: a magyar állam pénzadományokkal, megrendelésekkel és számos kedvezménnyel támogatta főleg a gyárvállalatokat, s ennek a természetes következménye az lett, hogy az államhatalom az egész ipari életre kiterjedt. Verhovay Gyula, a kor legszellemesebb politikai brossura írója, az államhatalomnak a gazdasági életébe való irányító befolyását egyik röpiratában állami kommunizmusnak nevezi. A kétségtelen rossz hatása a felülről való irányításnak az volt, hogy a magyar gyáripar ki volt szolgáltatva a párturalom formájában jelentkező államhatalomnak.

Budapest gazdasági életét megzavarták egy kissé a különböző társadalmi mozgalmak, főleg a tiszaeszlári pör nyomán támadt antiszemita mozgalom, amely a fővárosban véres tüntetés formájában robbant ki, s nem maradtak hatás nélkül a horvátországi zavargások sem.

A 80-as esztendőktől kezdve a szabadkereskedelem irányzat egész Európaszerte hanyatlóban van, csak Angolországban, szülőhazájában maradt meg tovább. A gazdasági élet, a termelés, az imperialista politika szolgálatába állott mindenütt, egymást kölcsönösen támogatják és kiegészítik. A monarchia vámpolitikáját is a védővámos irányzat jellemzi. Láng Lajos mutatja ki a vámok történetéről szóló munkájában, hogy a vámok felemelése igen sokat ártott a monarchia külkereskedelmének; ez természetesen nem maradhatott a főváros gazdasági életére sem hatástalanul. De Budapest közgazdaságilag az ártó hatások mellett is fejlődik. Új vasútvonalak épülnek ki, amelyek a Felvidék, Erdély, az Alföld, sőt Szerbia és Románia áruforgalmát is ide terelik. Most már bebizonyosodott, hogy normális időjárás esetén Magyarország sokkal több gabonát termel, mint amennyi elfogyasztani képes és Budapestnek mint gabonaelosztó központnak a jelentősége évről-évre folyvást nő. Az 1882/83. években Svájcba, Csehországba, Délnémetországba és Franciaországba szállított Budapest nagyobb mennyiségű gabonát. A gabonaforgalom az aratást követő három hónap alatt szinte hatalmas arányú. Odessza mellett Budapest Európának legnagyobb búzapiaca.

A budapesti kereskedelem közvetíti ebben az időben a Balkán gabonakivitelét is. Szerencse volt, hogy a magyar búza minőség tekintetében Európa minden más búzáját felülmulta, mert Oroszország olyan hatalmas tömegeket dobott a nyugoteurópai piacra, hogy a budapesti búzakereskedelmet elnyomta volna. A buza után az árpa örvendett legnagyobb keresletnek a budapesti piacon, amelyet szintén a magyar kereskedelem közvetített az árpafeldolgozó országokba, Csehországba és Németországba. Árpa után mennyiség tekintetében a rozs, kukorica, repce következett. A főváros borkereskedelmének emelkedését a jelentések 1882/83-ban emelik ki először, aminek fő oka az volt, hogy a filoxera Franciaország szőlőinek nagy részét elpusztította. A magyar bor iránt nehány esztendeig igen nagy kereslet mutatkozott. A kőbányai sertéspiacnak már versenytársai támadtak a 80-as esztendők elejétől kezdve fenn északon, Dániában, Svédországban, amelyek intenzívebb sertéstenyésztésre s hízlalásra tértek át. De a régi kivitel Bécsbe, Csehországba, Délnémetországba még mindig igen élénk és összege évente sok millióra rúg.

A hivatalos körök a 80-as esztendők elején kezdik belátni, hogy az ipar a mezőgazdasággal egyenlőrangú és egyenlő értékű gazdasági tényező. Az állami, a társadalmi, az egyesületi propaganda célja az volt, hogy megnyerjék a hazai fogyasztóközönséget a magyar ipar számára. Budapest vasiparát nagyban előmozdította a sok vasútépítés. Ebben az időben épült ki a Budapestet Szerbiával összekötő zimonyi vonal, azonkívül sok vicinális és kisebb-nagyobb vasútvonak is. A mezőgazdasági gépeket egész mostanig főleg Angolország szállította, de az angol gyártmányok lassanként háttérbe szorulnak. Budapest iparának nem volt könnyű velük felvenni a versenyt, főleg azért, mert az angol gyárak nagy fizetési haladékot adtak vevőiknek, amire a tőkeszegény budapesti ipar nem volt képes. De mind e nehézségek mellett is a Ganzgyár és az Államvasutak gépgyárának évi üzleteredménye már több milllót tett ki. 1884-ig nagy haladás, szakadatlan emelkedés mutatkozik Budapest gazdasági fejlődésében. A budapesti liszt- és gabonakereskedelem igen jól kiállotta Amerika, Oroszország és Kelet-India világpiaci versenyét, soha eladatlan magyar búza nem volt, legalábbis számottevő mennyiségben. 1883-ban Budapest nagy malmai 4,540.000 métermázsa búzát őrültek meg, amelynek 75%-át az ország fogyasztotta el, 25%-a külföldre került, főleg Ausztriába, Csehországba, Belgiumba, Svájcba és Franciaországba. Rendkívül fontos volt az ország gazdasági egyensúlya szempontjából a búza és a liszt elhelyezése. Magyarország 67-után is a nagybirtok hazája s a nagy birtok pedig elsősorban búzatermelő. Ebben az időben kezdtek kiépülni Budapest közraktárai s megvolt az Elevátor, szóval a fővárosnak minden eszköze megvolt az ország gabonaforgalmának zavartalan lebonyolítására. A pénzbőség általános és a hitelélet 1884-ig teljesen kielégítő a tőzsdén jegyzett papírok értéke állandóan emelkedőben van.

Nagyobb hanyatlás az 1884/85. gazdasági esztendőben következett be ötesztendős jó konjunktúra után. Ebben az időben egy túltermelésből származó kisebb válság sujtotta Európa közgazdaságát s ennek ártó hatásait Budapest sem kerülhette el. A terményárak aggasztóan esnek, amit Budapest ipara és kereskedelme természetszerűleg megérzett, a mezőgazdasági cikkek árai úgy lezuhantak, hogy megközelítették az előállítási költséget. 1885-ben, a kiállításon, Budapest ipara szép sikerrel szerepelt, a mezőgazdasági válság azonban az ipart annyira megnyomorította, hogy ebben és a következő esztendőben egyetlen számottevő ipari vállalat sem keletkezett. A búza ára 1885-ig két és fél forinttal hanyatlott, elveszítette előbbi értékének közel egynegyedét, ami akkora veszteség volt, hogy a mezőgazdaságot katasztrófával fenyegette. Az illetékes körök, minthogy a válságot a túltermelés idézte elő, már attól féltek, hogy a tengerentúli nagy verseny miatt Európa egész gabonatermése tönkre megy. Búzakivitelünk közel egy millió métermázsával zuhant, nagy feleslegek keletkeztek, amelyek régóta ismeretlenek voltak Magyarországon. .

A főváros gazdasági viszonyai 1886/87-ben még mindig a pangás szomorú képét mutatják, ha nem is oly ijesztő mértékben, mint 1885-ben. Lassú javulás csak az 1887/88. gazdasági évben mutatkozik, miután a balkáni válság és a délről fenyegető új háborus veszedelmek szerencsésen elmultak. A főváros jóléte, kereskedelmének emelkedése, mindig a búza- és lisztkivitelen látszik meg. Ez azt mutatja, hogy a terméseredmények, ha nem is kiválóak, de legalább tűrhetőek voltak s ilyenkor a vidék földműves népe nagyobb tömegekben kereste fel a fővárost vásárlás céljából. 1887-ben a lisztkivitel 3·71 millió métermázsáról 4·71 millióra emelkedett ; s a gabonakereskedelemnek s lisztkivitelnek ez az emelkedése természetesen Budapest egész gazdasági életére kihatott. A gazdasági jelentések szerint a borkereskedelem hanyatlott nagymértékben alá, aminek az volt az oka, hogy mint már előbb a francia szőlőket, most a magyar szőlőket pusztította el a filoxeracsapás. A hitelélet jól és rendesen működik, a Duna hajóforgalma a Vaskapú szabályozása óta észrevehetően emelkedőben van. A gabonaárak is örvendetesen emelkednek s 1886-tól 1888-ig, két esztendő alatt, 5·37 millió métermázsáról 7·86 millióra szállt fel a búzakivitel. Ugyanebben az arányban emelkedtek az egyéb gabonaneműek is. A tőzsde búzaforgalma az 1888-ik esztendőben több mint 6 millió métermázsát tett ki, ami négy esztendő leforgása alatt 2 milliós emelkedést jelentett.

Budapest nagyiparának és kereskedelmének elsősorban Bulgáriával, azután Szerbiával vannak az új prosperitás alatt legélénkebb kapcsolatai. Az egykorú jelentések a kőbányai sertéspiac kisebbmértékű hanyatlásáról emlékeznek meg. Budapest 1888/89-ben már Középeurópa egyik legnagyobb gyárvárosa. Az országnak az 1888-iki kimutatása szerint 938 kisebb-nagyobb gyártelepe van, amelyek 63.000 lóerővel s 90.000 munkással

dolgoznak ; a nagyobb, a többszáz munkással dolgozó gyártelepek csaknem mind a fővárosban vannak.

1890-ben az európai gazdaságtörténetnek bizonyos tekintetben új korszaka kezdődik. Az 1890—1900 közötti évtizedre esik a német nagyiparnak óriási arányú felemelkedése és az addig erősen agrárjellegű Egyesült Államok is rohamosan indusztrializálódnak. Az amerikai nagyipar rohamos térfoglalását is körülbelül ezzel az esztendővel számíthatjuk. A kapitalista gazdasági rend új szervezetei és tömörülési formái 1890-től kezdve nőnek meg és gyakorolnak nagy befolyást a gazdasági életre. Az igazi, roppant arányú világgazdaság és a tengerentúli gyarmatok erősebb belekapcsolódása az európai gazdaságának vérkeringésébe, szintén erre az évtizedre esik. Sajátságos jellemvonása az évtized elejének, hogy a már kifejlődött nagy nemzetközi munkamegoszlás mellett most mutatkozott leginkább a gazdasági liberalizmusnak már a 70-es esztendőkben jelentkező visszahatása. Mindegyik ország igyekszik minden erejével kifejleszteni a saját iparát és földművelését. A mai szertelenségig vitt gazdasági autarkia ekkor született meg, s az elzárkózás politikájában Németország mellett Franciaország, Oroszország, de főképpen az Egyesült-Államok jártak legelől. A kereskedelem egész Európaszerte erősen védvámos. Franciaország földművelését, ugyanakkor Oroszország iparát védte a külföldtől. Amerikában az akkoriban nagy feltűnést keltő Mac Kinley-féle bill a legmerevebb elzárkózás politikáját jelentette, ami természetesen nem is maradhatott Európa részéről megtorlás nélkül. Azok az országok, amelyek a többiek rideg elzárkózása miatt érzékeny károkat szenvedtek, igyekeztek a védvámos rendszert jó kereskedelmi szerződésekkel ellensúlyozni, így jött létre kereskedelmi téren erős közeledés az Osztrák-magyar monarchia, a Németbirodalom és Olaszország között.

A főváros amerikai arányú emelkedése.

Budapest 1890. táján feltűnést keltő emelkedést mutat, amelyet nem ok nélkül neveztek amerikai arányú fejlődésnek. Mint az 1890-iki népszámlálás mutatja, a főváros népessége tíz esztendő alatt 1880-tól 1890-ig 370.037-ről 506.047-re emelkedett, ami 37·19 százalékos gyarapodásnak felel meg. A népesség emelkedése a világon mindenütt a gazdasági jólét, az életlehetőségek növekedésével arányos. Az alföldi városok, községek népessége ebben az évtizedben alig mutatott 7—8 százalékos emelkedést ; a falvak lakossága sok helyütt stagnált, azért, mert a lakosság kiköltözött, elvándorolt. Milyen tényezők hatottak közre Budapest amerikaias emelkedésében? Ezek csaknem kivétel nélkül gazdaságiak. Ezek között a tényezők között szerepel a központosító politika is, a felülről irányított tudatos iparfejlesztés. Budapest volt színhelye az összes fontosabb államhivataloknak, amelyek a Tisza Kálmán-éra alatt ezrével szaporodtak. Közben kiépültek

az ország összes nagyobb vasútvonalai is, amelyek mind Budapestet kötötték össze a vidékkel és külfölddel. Ezenkívül a főváros beleesett egy nagy európai vasúti központba. Központjába esett a Berlinből a Balkánra vivő vasútvonalnak; ugyancsak középpontja a Párizs—Bécs—Belgrád—Konstantinápoly, azonkívül a Párizs—Bécs—Bukarest—Constancai útvonalnak. Ha valaki Berlinből Athénbe akar utazni vasúton, útjába ejti Budapestet, úgyszintén az is, aki Varsó felől akar Olaszországba utazni. Ugyanazok az útvonalak, amelyekről az Árpádházi királyok és a Zsigmond-korabeli Budapestnél megemlékeztünk, visznek most is Budapesten által, azzal a különbséggel, hogy az akkori országutak vasútvonalakká változtak. Kiépültek közben azok a kisvasutak, amelyek a fővárost a közvetlen környékkel: Pestszentlőrinccel, Cinkotával, Szentendrével kötik össze. Rendkívül nagyjelentőségű ezenkívül a vasutak államosítása és szinte korszakos jelentőségű az 1889-iki tarifareform. Hozzá kell még vennünk azt is, hogy eközben a Balkán nagy vasútjai is kiépültek; — Európa legelmaradottabb része sem kerülhette el a technika civilizációt; megépült a Belgrád—konstantinápolyi és a Nist—Szalonikivel összekötő nagyvasút.

Fővárosunk fejlődésében szinte korszakosnak lehetne nevezni az 1885-iki országos kiállítást. Ez után indul meg a rohamos arányú építkezés, amely a kimutatások szerint nyolcszor, tízszer akkora, mint azelőtt volt. Azt látjuk, hogy az ország a Nagy-Alföld, a Felvidék, Erdély fejlődése igen lassú, természetes szaporodásuk szerényméretű, csak Budapest népessége növekszik a számtalan munkaalkalmak folytán, melyeket az idetóduló lakosságnak nyujtott.

A gazdasági elzárkózás a 90-es esztendők elején kissé enyhült, mint mondottuk, azért, mert az érdekelt országok kereskedelmi szerződéseket kötöttek egymással. Csak Franciaország és Oroszország ragaszkodtak még a kilencvenes esztendők közepéig az elzárkózáshoz. Magyarországnak a Franciaországba szóló kivitele 1891. és 1892-ben a réginek felére apadt, amit Budapest kereskedelme is megsínylett. A Mac Kinley-féle Bill ellenhatásai a 90-es évek elején már mutatkoztak Amerika gazdasági életében. A vámszakértők általában megállapították, hogy a túlzásig vitt védővámos politikának Magyarország és elsősorban Budapest kereskedelme csak káros hatásait látta: az 1892-iki kereskedelmi statisztikák az Osztrák-magyar monarchia, Angliába, Franciaországba, Németországba való kivitelének erős megcsappanásáról számolnak be. De a főváros kereskedelme és ipara, lassú, szerény tempóban ugyan, de tovább haladnak: nagy malmai 1892-ben 6 millió métermázsa búzát őröltek meg. Kiépült Budapest kereskedelmi kikötője, amely nagyban fellendítette a hajóforgalmat. Magyarország a 90-es esztendőkben átlag 40 millió métermázsa búzát termelt évente, ebből 25 millió métermázsát maga elfogyasztott, 15 millió kivitelre jutott. Ezt a kivitelre kerülő 15 millió métermázsát nagyrészt Budapest kereskedelme szállította ki külföldre.

Budapest fontosabb ipari termelvényei közül említést érdemelnek a szerszámgépek, malomgépek, mezőgazdasági gépek; ugyanebben az időben kályhagyár is létesül a fővárosban. Igen virágzó a kocsigyártás, a gőzkazánkészítés, az agyagipar szintén előhaladóban van. A pénzforgalmat 23 nagyobb bank és hat takarékpénztár bonyolítja le. 1892-ben közel 100 nagyobb részvénytársaság van a fővárosban, melynek papírjait nap-nap után jegyezték a tőzsdén. A főváros kereskedelmi központtá való fejlesztésére 1892—1893-ban több fontos intézkedés történt annak ellenére, hogy az egyházpolitikai küzdelmek túlságosan is igénybe vették a kormány és a törvényhozás idejét. A kormány elhatározta többek között, hogy új dunai hidakat épít, általános azonban még mindig a panasz, hogy a főváros kereskedelme nagyon érzi a téli kereskedelmi kikötő hiányát, ugyanakkor a közraktárak elégtelenek, aminek az lesz a következménye, hogy Budapest a Balkán felé irányuló tranzitó-kereskedelmet teljesen elveszti.

Budapest a 90-es évek közepéig oly rohamléptekben fejlődött, hogy sem a város vezetői, sem a gazdasági érdekeltségek nem panaszkodhattak. A behozatal és a kivitel húsz esztendő alatt megkétszereződött. 1873-ban 19·26 millió métermázsát tett ki az egész áruforgalom, 1892-ben már 41·6 milliót. Ez a szám az egész ország behozatali és kiviteli forgalmának kétharmadrészével egyenlő. Csak maga a fővárosi malomipar 7,176.203 métermázsa őrleményt állított elő 1894-ben. A főváros iparának összes ágai, össszes gyárvállalatai, pénzintézetei mind növekvőben vannak.

Az ezredéves kiállítással kapcsolatban már megemlékeztünk arról, hogy az nagyrészben a főváros műve volt és Budapest vezetőségének odaadó támogatása és áldozatkészsége nélkül létre sem jöhetett volna. Nem részletezzük, hogy Budapest ipara és kereskedelme mit jelentett ezidőpontban az ország gazdasági életének összességében, hiszen az előzményekből már kitűnik. Annyi kétségtelen, hogy a prosperítás és a haladás ebben az esztendőben érte el tetőfokát. A kisebb-nagyobb gazdasági megrázkódtatásokat nem számítva, amelyek a tőkés termelési rendnek szinte természetes velejárói, fővárosunk közgazdaságának fejlődése a 73-iki »nagy krach« lezajlása óta meglehetősen zavartalan menetű. 1896. után zavaros, válságos idők jönnek; az ipari termeléssel kapcsolatos társadalmi mozgalmak mindgyakrabban megrázzák a város társadalmi és gazdasági életének nyugalmát. Ez a folyamat külföldön még nagyobb arányokban észlelhető, mint nálunk. A gyáripari termelés mindenütt megduzzad, a kisipar háttérbe szorul, ami a proletáriátus elszaporodásával jár együtt. Az elméleti közgazdászok kimondották nálunk is a kisipari termelés halálos ítéletét. Azóta azonban bebizonyult, hogy nem volt egészen igazuk: a nagyüzemek, a nagytőkével dolgozó gyáripar termelése nem nyelték el teljesen, nem tették feleslegessé a kisipart. Vannak termelési ágak, amelyekben a kisipar versenyképesnek bizonyult.

Budapest forgalma, amely, mint említettük, az ország másfél milliárd forintot kitevő forgalmának kétharmada, elsősorban Ausztriába, azután Olaszországba, Svácba és Németországba irányul s egyre fejlődik a Bulgáriával, Szerbiával és Romániával való eddig is fejlett gazdasági kapcsolat. Az amerikai verseny 1896-ban már szinte aggasztó méreteket öltött. A 80-as években 25 millió acre-re becsülték az Egyesült Államokban a búzával bevetett területeket, amelyek 1896-ig 36 millió acre-ra növekedtek. Amerika tehát félelmetes versenytárs. A mienknél sokkal előrehaladottabb termelési módszereivel sokkal olcsóbban termel, amit Budapest búza- és lisztkereskedelmének szükségképen meg kellett éreznie. Annál kevésbbé érezte a külföldi versenyt Budapest nagyipara: a gyárvállalatok kitűnően működnek és átlag a befektetés 10%-át jövedelmezik. Új iparágak, új vállalatokba 1895-ben 25 millió forintot fektettek bele. Közben a kisipar hanyatlik s a kisipari hitel a tőkétlen kisiparosok támogatása a székesfővárosnak állandó és megoldhatatlan problémája. Új jelenség a fővárosi ipari életében a kartellek szerepe. A kartell, melynek azóta nagy gazdasági irodalma van, német találmány és a gazdasági viszonyok természetes fejlődésének az eredménye. A kartellek célja, hogy megszervezzék, esetleg korlátozzák a termelést, ami ellenmondásban van a klasszikus gazdasági iskola tanításaival, de elkerülhetetlen volt. A pénztőkék megnövekedésével roppant összegeket fektettek be a XIX. század második felében ipari vállalatokba. Ha egy másik vállalat alakult, amely jobb termelési módszerekkel vagy eljárásokkal kísérletezett, könnyen megbuktak a konkurrensei, milliók vesztek oda, munkások ezrei maradtak kenyér nélkül. Ezért volt szükség az azonos termelési ágak megszervezkedésére. 1896-ban már van Budapesten vas- és petróleumkartell, szeszkartell, a terménynagykereskedőknek van tojáskarteljük. A közönség igen nagy ellenszenvvel fogadta a kartellek megjelenését, nem látott bennük mást, mint önző, önérdeket hajhászó szervezeteket, amelyeknek célja az eladók és a fogyasztók kiuzsorázása.

A főváros forgalmában első helyen még mindig a gabona áll 1896-ban, közel 12 millió métermázsával. A szakkörök azonban ezt a forgalmat nem tartották kielégítőnek s általános a panasz, hogy Budapest forgalmi eszközei hiányosak; nincsenek rakpartok, kevés a Duna-híd, nincs kereskedelmi kikötőnk. Budapest, mint belső piac, már hatalmas mennyiségű 8—9 millió métermázsa gabonát fogyasztott. A magyar mezőgazdaság szempontjából ez is rendkívül fontos volt. Csak a lisztkivitel mutat fejlődést, ami a malomipar magas színvonalának tulajdonítható. Budapest világhírű sertéspiacát, a kőbányait, a külföldről, valószínűleg Németországból és Angliából behurcolt sertésvész közben teljesen tönkretette. A kőbányai piac 1895-ben még normálisnak mondható; ekkor lépett fel a járvány, aminek az volt a következménye, hogy a kormány a további felhajtást korlátozta, sőt teljesen meg is tiltotta s maga a sertésállomány 100.000 darabról 29.000 darabra

szállt alá. Budapest világhírű sertéskereskedelmét óriási, szinte pótolhatatlan veszteségek sujtották. 1894-ben több mint 1 millió sertést hajtottak fel Kőbányára, 1895-ben alig több mint félmilliót. Budapest sertéskivitele egy időre teljesen megbénult.

1896-ban szerepel a fővárosnak először egy új iparága, amely később világhírű lett s máig is az, az izzólámpagyártás. Az elektrotechnikát magát a Ganz-féle gyár honosította meg és gyártmányai rövidesen világhírre emelkedtek. 1896-ban 1,200.000 darab villanyos izzólámpát állítottak elő már Budapesten s ebből a mennyiségből 900.000 darabot szállítottak külföldre. Ebben az időben telepedett be a Magyar-Belga Fémipar. Igen virágzó a hajóépítés és maga a kormány telepítette be a sangerhausi gépgyár fiókját, amely a sörgyárak maláta- és szeszgyárak berendezéseit gyártotta.

Ismét ki kell emelnünk Budapest páratlanul álló malomiparát, amelynek kezdetei gróf Széchenyi István agitációs működésével vannak kapcsolatban. 1875-ben a főváros malmai 3·1 millió métermázsa gabonát őröltek fel, 1896-ig ez a mennyiség 8·3 millió métermázsára emelkedett, ami 160%-os növekedésnek felel meg. A 11 nagy malom kőszénfogyasztása 1875-ben 939.804 métermázsa, 1896-ban 1·2 millió. Ezek állították elő a magyar lisztnek egy negyedrészét s ezek szállították ki Ausztriába a lisztkivitelnek 45%-át, a vámkülföldre pedig az összkivitelnek ·6 százalékát. 3327 munkást foglalkoztattak 1896-ban s összesen 10.000 embernek adtak kenyeret. A gabonaforgalom csökkenése idején az volt a nagy gazdasági jelentőségük, hogyha a lisztet nem szállítják külföldre, akkor ez a gabonamennyiség is ittmarad és lenyomja az árakat a magyar mezőgazdaság nem kis kárára. A malmok azóta, hogy a magyar búza- és lisztkivitelnek külföldön erős versenytársai támadtak, csak nagy munkával és áldozatokkal tudták fenntartani üzemüket.

Az 1896-iki prosperitás tetőpontján a kamarai jelentés negyvenöt olyan budapesti részvénytársaságot sorolt fel, amelyek alaptőkéjüket emelték. A fővárosnak ebben az esztendőben 162 részvénytásasági alapon megszervezett ipari és kereskedelmi vállalata van, tobb száz milliós alaptőkével és nagy részük jelentékeny osztalékkal és nyereséggel dolgozott.

Budapest gazdasági hanyatlása a század végén.

1896. után nehezebb idők, gondterhes, küzdelmes esztendők következnek Budapest közgazdaságában. Az 1897—98-ik esztendők súlyosak, küzdelmesek voltak gazdasági tekintetben. Ausztriával nem jött létre a kiegyezés, amely az ipari termelést és a kereskedelmet bizonytalanná tette. Budapest követelte az önálló vámterületet a magyar ipar érdekében, a közös vámterület azonban a ferencjózsefi korszakban a 67-ben létrejött államrendnek szinte megdönthetetlen dogmájává lett. A szakkörök, az érdekeltségek követelik

ezen kívül az erősebb, kiadósabb állami és társadalmi ipartámogatást, hogy Budapest ipara meg tudjon birkózni főleg az osztrák és a német versennyel. Az aratási eredmények esztendőkön keresztül rosszak, úgyhogy az ország gabonabehozatalra szorul, az ország ipari behozatala pedig 1891—től 98-ig 90%-os emelkedést mutat. 1897, de főleg 98-tól kezdve általános a panasz, hogy a budapesti piac és forgalom nem emelkedőben, hanem ellenkezőleg visszafejlődőben van. A jelentések számszerű emelkedésről számolnak be, de viszont azt mondják, hogy ez a lakosság természetes szaporodásával járt együtt és nem a prosperitásnak, hanem a pangásnak a bizonyítéka. »Sajnos, de kétségtelen tény, — olvassuk a kamarai jelentésben — hogy Budapest kereskedelme nem egy lényeges ponton visszafejlődésben van. Amellett az ipar is stagnál, mert a fellendülés csak látszólagos, tisztán a ható okok eredménye.« 1894-től 98-ig, öt esztendő alatt, 50%-kal nőtt Budapest behozatala, ezzel szemben a kivitel úgyszólván semmit sem szaporodott. A gabonakereskedelemről szóló 1898-iki jelentés annyira lesujtó, hogy Budapest régi nagy gabonaexportja már megszűntnek tekinthető és Magyarország a gabonakivitel terén nem jelentős állam többé. A jelentések ennek a szomorú jelenségnek azt a magyarázatát adják, hogy a gabonakereskedelem eltérült Bécs felé. Ezzel egyidőben hanyatlott a főváros lisztkivitele is.

A másik panasz, hogy Budapest borkereskedelme a gabonakereskedelemmel körülbelül egyidőben szintén tönkre ment. 1894-ben 220.744 métermázsa bort hoztak be a fővárosba, 1898-ban 223.073 métermázsát; az emelkedés olyan csekély, hogy nem számít. A borkivitel 1894-ben 130.765 métermázsa, 1898-ban 118.514. A nagy szilvaüzletek, amelyek 1878/79 óta — mint már az előzményekben említettük — itt bonyolódtak le Budapesten, egészen más irányba terelődtek. Ugyanakkor a főváros sertés- és juhkivitele is csaknem teljesen megszűnt. Az egykor világhírű kőbányai sertéspiac kivitele négy esztendő alatt 665.521 métermázsáról 96.195 métermázsára zuhant. Ezzel csaknem teljesen megbukott a fővárosnak egy világszerte elismert, a maga nemében Európaszerte egyedül álló üzletága. A statisztikai kimutatásokban nagy szerepet játszó zsiradék-üzlet szintén visszafejlődött, vele egyidőben a főváros szalámi ipara is aláhanyatlott. A gyapjúkivitel 1894-ben 161.997 métermázsa, 1898-ban már csak 105.355 métermázsa. Nagy hanyatlást mutat a szeszforgalom: 1894-ben még 422.158 métermázsa szeszt szállított ki Budapest külföldre, 1898-ban már csak 287.723 métermázsát. A rövid- és díszműáru üzletek minden más üzletágnál nagyobbat zuhantak. Ebben az üzletágban a kivitel 1894-ben 248.543 métermázsa. 1898-ban már csak 39.693.

Budapest kereskedelme 1895—96-tól kezdve, négy esztendő alatt pontosan 50%-kal esett vissza. Még a sörtermelés is zuhant, amely az ország egész sörtermelésének 60%-a volt. Budapest gazdasági életében olyan hanyatlás állott be, amelyhez hasonlóra az 1873-iki nagy válság óta nem volt példa.

A gazdasági körök a kereskedelem ijesztő visszafejlődését több okból magyarázták. A század végén egymást érték a rossz esztendők, a nagyon silány aratási eredmények. Mint már több ízben mondottuk, a rossz esztendőket Budapest kereskedelme mindig megsínylette. Budapest forgalmi eszközei még mindig hiányosak a szakkörök szerint, különösen érezhető a kereskedelmi kikötő hiánya. Ezek mellett maga a főváros igen rossz gazdasági politikát folytatott — a gazdasági körök szerint —, amely nem elősegítette, hanem ellenkezőleg, megbénította a kereskedelem kifejlődését és ez volt — legalább a szakkörök véleménye szerint — az oka annak, hogy a nagy gabonakereskedelem, amelyben Budapest oly régóta vezetett, Bécsbe terelődött át. A fővárosnak ugyanis vámszedési joga van, úgy, hogy maga Budapest egy kis önálló vámterület. A szakkörök azt mondták, hogy a városi vám valóságos városi jövedelmi forrás lett és ellensúlyozta az állam iparpártoló politikáját is azáltal, hogy Budapest forgalmát megnehezítette. Azt mondják, hogy a városi vámszedés joga egyes iparágakat százezrekre menő vámmal terhelt meg. A városi vám »valóságos kedvezmény az osztrák ipar javára«, mondja egyik jelentés és követelik a behozatali vámok rögtöni eltörlését. 1896 után megépültek a vásárcsarnokok, amelyek kedvezően befolyásolták a főváros élelmezését, a forgalom emelkedésére azonban nem voltak érezhető hatással. Megnehezítették-e és mennyiben nehezítették meg a városi vámok a főváros kereskedelmét, — ezt a kérdést nem feladatunk eldönteni.

Az általános hanyatlás közben csak a főváros baromfipiacát tüntetik fel a jelentések kedvezőnek, ami országos viszonylatban is rendkívül nagyjelentőségű. A baromfit ugyanis a kisbirtok és a kis falusi gazdaság tenyészti és a baromfikivitel emelkedése a kisgazdatársadalom jólétét fokozza, ugyanúgy, mint a tojáskivitel. 1897-ben 15.069 métermázsa baromfi érkezett Budapestre, 1898-ban már 35.058 métermázsa. 1896-ban kivittek Budapestről 3 és félmillió darabot, 1897-ben 3·9 millió darabot, 1898-ban 4·6 milliót. Ebből 2 milliót Németországba szállított Budapest. Sajnos, a tojáskereskedelem központja továbbra is Bécs maradt.

A századvég tehát Budapest közgazdaságára nézve szomorú, sivár eredményekkel zárult, és nem a legfényesebb kilátásokkal. A búzakivitel 87%-kal, Budapest lisztkivitele 16%-kal esett s ez a két szám mindent megmagyaráz. Budapest gazdasági életének ez a hanyatlása annál különösebb, mert ebben az időben általános világválságról nem igen lehet szó. Mi volt az oka? Ennek a kérdésnek kifejtése nem tartozik szorosan tárgyunkhoz. A búza- és lisztkivitel hanyatlásának fő oka az orosz meg az amerikai verseny volt. A szakkörök igen sokat emlegetik az ipar- és kereskedelemellenes irányzatok megerősödését és Budapest kereskedelmére és iparára való káros hatását. Azt hisszük, hogy ezek a vádak túlzottak. Kétségtelen, hogy a század végén és az új század elején már nagyon erős az agrárirányzat, amely Károlyi Sándor fellépésével kezdődik (gönci levél) és emelkedőben van a szövetkezeti

mozgalom. A francia és angol szövetkezeti eszme Magyarországra is átjutott, nálunk azonban egészen torz formában valósult meg. A francia és az angol szövetkezeti mozgalom ellensúlyozta a kereskedelemnek kinövéseit és előmozdította széles, nagy néprétegeknek jólétét. Az angol szövetkezeteknek már a század végén hatalmas milliós vagyonuk volt és a munkásosztály százezrei, sőt milliói részesültek a mozgalom áldásaiban. Népies mozgalom volt, amely nem részesült állami támogatásban és épen ezért, önerejére támaszkodva, fényes eredményeket ért el. Nálunk megfordítva: ezt is felülről kezdeményezték és irányították és a nagy tömegek nem igen látták hasznát. A központi nagy szövetkezetek arra szolgáltak elsősorban, hogy nagyfizetésű állásokat biztosítsanak közéleti előkelőségeknek. Ezek a szövetkezetek állami támogatással, állami pénzsegéllyel dolgoztak, üzleti kockázat nélkül, ezért nem ok nélkül keltettek felháborodást a kereskedelmi körökben. Az agrárius köröknek, amelyek a szövetkezeti mozgalom kiterjesztését sürgették, igazuk volt abban, hogy a mozgó tőkének voltak túlkapásai, a tőzsdének volt sok visszaélése és lehetséges, hogy ezt okosan, külföldi mintára jól megszervezett szövetkezeti mozgalommal ellensúlyozni lehetett volna, a magyar szövetkezetek azonban a szövetkezeteknek beteges formáit mutatják.

A kereskedelem hanyatlásának másik okául azt hozzák fel, hogy a hadseregszállításoknál behozták a termelőktől való közvetlen vásárlást, ami a kereskedelemnek roppant sokat ártott. Általános szóval a panasz, hogy az állam kiváltságokat osztogat, reakciós gazdasági politikát űz és az egykor virágzó kereskedelmet hanyatlásba taszítja. Annyi kétségtelen, hogy Budapest sokat veszített kereskedelmi jelentőségéből. Kitűnt, hogy a Vaskapu-szabályozás, melyet annak idején oly nagy diadallal üdvözöltek, csak ideiglenesen emelte Budapest hajóforgalmát, de végeredményben ez is ártott, mert az aldunai hajóforgalmat eltérítette a Fekete tenger felé. A századvégi hanyatlás másik oka az építkezés nagymértékű csökkenése, ami természetszerűleg az összes ipari ágakra kihatott. Azt látjuk Budapest utolsó ötven esztendős történetében, hogy az ipar virágzása minden időben az építkezési kedvvel volt kapcsolatos. Az építkezés sokszor megakadt; túlságba vitték, nem fizetődött ki, akkor az építkezési láz egyszerre lelohadt, s ezt minden iparág megszenvedte. Az ország kereskedelmi mérlege általában igen kedvező; Budapest fővárosé azonban a lehető legkedvezőtlenebb. Általában azt látjuk, hogy a gazdasági csoportok és ágak között a régi harmónikus összműködés megszűnt, s ez volt Budapest gazdasági válságának egyik fő oka. Nem ok nélküli az a panasz, hogy a szövetkezetek, amelyek nálunk egész máig kiváltságos testületek, megzavarták a versenyt, megkárosították az államot és közben csak bizonyos érdekkörök, korántsem a nagyközönség érdekeit szolgálták. Olyan panaszokat is olvasunk, hogy az állam visszaélt hatalmával saját gyárai javára. Ezért az állami iparpártolás sem hozta meg azokat az eredményeket, melyeket várni lehetett tőle. Budapest összforgalma 1895-ben

55·2 millió métermázsát tüntet fel, és 1900-ban csak 62·17 milliót. Az emelkedés rendkívül csekély, annyira, hogy nem számít, mert közben tizezrekkel szaporodott a város lakossága és ez a kismértékű emelkedés ezzel a szaporodással van csak arányban.

Budapestről, mint a pénzügyi élet központjáról, az alábbiakban még részletesen megemlékezünk. Most röviden csak annyit említünk meg, hogy a századfordulón 32 kisebb-nagyobb pénzintézete van, 274·4 millió korona alaptőkével, és 46 hitelszövetkezete. Ezenkívül Budapesten ebben az időben 162 kisebb-nagyobb ipari részvénytársaság működött. Iparágai közül a malomipar hanyatlása óta legfontosabb a gép- és szerszámipar, utána vegyiipar, ruházat-, kő- és agyagedénykészítő iparágak következnek.

Budapest a századfordulón tisztán iparos- és kereskedőváros. 1869-ben a kereső népességnek még csak egy harmada: 52.562 egyén foglalkozott iparral, ettől fogva az őstermelés mindinkább háttérbe szorul és a város teljesen eliparosodik. Az ipar nagy fellendülése — mint mondottuk — 1880-ban kezdődik, s ettől az időponttól fogva az ipari népesség száma évtizedenkint 80.000 lélekkel nőtt 1910-ig, s ebben az esztendőben 218.068 lélekszámra emelkedett. Ez a szám a keresők 44·2%-ának felelt meg. Az önálló iparosok száma 1880-ban 9248, 1910-ben 35.207. Legtöbb embernek a vas- és fémipar adott kenyeret. Az előbbi 1880-ban 7016, 1910-ben 19.212 munkást foglalkoztatott, a gépgyártás 1880-ban 1453-at, 1910-ben 32.287-et.

A kereskedelem terén 1880-ban 15.704 ember működött, 1910-ben 64.881, ami a lakosságnak 13·2%-a volt ebben az időben. A közlekedés 1880-ban még 5128 embernek, 1910-ben 30.962-nek adott munkát.

Súlyos gazdasági válság a XX. század első esztendeiben.

Az új század súlyos gazdasági válsággal kezdődött, amely esztendőkön keresztül tartott s nem egyszer szinte kétségbeejtette a gazdasági köröket. A főváros fejlődése ezekben a nehéz esztendőkben egészen szerény méretű. Nem különleges magyar jelenség volt ez a jó nehány esztendeig tartó krizis, de a külföld nem érezte annyira, mint Magyarország és Budapest. Szinte azt mondhatnánk, hogy 1900-tól 1914-ig több volt a válságos, rossz konjunktúrás, mint a jó konjunktúrás esztendő és igazat kell adnunk Werner Sombart-nak, aki azt állítja, hogy a válság a kapitalista termelési rendnek normális állapota. Magyarországon és Budapesten a gyakori kriziseknek egész különleges okai is voltak. Nem voltunk gazdaságilag önállóak, a rossz időjárás miatt gyakran csekély volt a gabonatermés, ami Budapest ipari és kereskedelmi életére is kihatott. Ezek a rossz esztendők, amikor vagy korai fagy, vagy a szárazság tönkre tette a vetést, sokszor egymásután négyszer-ötször is megismétlődtek s ezt a magyar gazdasági élet egész egyeteme megérezte és Budapestet ugyanúgy sujtotta, mint a vidéket. Az 1900-as

évek elején a terméseredmények gyengék, silányak, ipart kellett volna teremteni, hogy ez a rossz agrártermelést ellensúlyozza, ennek azonban útjában állt a közös vámterület. A kivándorlás a század elején valósággal ijesztő arányokat öltött: százezrek hagyják oda az országot, most már nem Budapest szívja fel az ország munkát kapni nem tudó népfeleslegét, hanem Amerika.

Láttuk az előzményekben azt is, hogy Budapestnek évtizedeken át virágzó és szinte verhetetlennek látszó nagykereskedelme, hogy fejlődött lassankint vissza, részben a rossz gazdasági politika és egyéb okok következtében. 1900-tól kezdve csak az ipar fejlődik, ami a túlságba vitt állami beavatkozás eredménye, de ennek fejlődése sem zavartalan. Egymást érik a sztrájkmozgalmak és az akkor már német mintára a marxi elvek szerint megszervezkedett munkásság olyan tömegekben mozdul meg, amilyenre azelőtt nem volt példa. A századeleji válság oka volt a német ipar túltermelése, ami természetszerűleg Budapest iparára is kedvezőtlen befolyást gyakorolt, s hozzájárultak ehhez a válsághoz még a kedvezőtlen aratási eredmények. Maga Németország gyorsan kiheverte az ipari krizist, egy-két esztendő alatt túlesett a bajon, Magyarország helyzete azonban rendkívül nehéz volt, amiben nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy nem intézhette önállóan saját érdekei szerint gazdasági kérdéseit,hanem csak kapcsolatban Ausztriával. Az 1901-es gazdasági esztendőben az összes gabonaneműek kivitele hanyatlott: a búzakivitel 1901-ben 5·4 millió métermázáról 4·9 millió métermázsára esett, s a pangás elsősorban a budapesti piacot sujtotta. A fővárosra azonban a legnagyobb csapás az építőipar fennakadása volt, Budapest téglagyárai 400—500 millió darab téglát szállítottak azelőtt átlag évenként s ez a mennyiség először lezuhant felére, majd negyedére, 1901-ben pedig csak 80 millió darabot tett ki. A főváros saját pénzügyei is rosszul állottak, úgy, hogy középítkezésekről szó sem lehetett, ami pedig nagyban enyhítette volna a válságot.

A gazdasági körök sokat panaszkodnak és a jelentések hangja szinte túl pesszimisztikus. Okolják az állam vasútitarifa politikáját, amely szerintük tönkre teszi Budapest kereskedelmét, azzal, hogy főleg a vidéki centrumoknak kedvez. Az állam sok kedvezményt adott a vidéki malmoknak, ami szükségképen azzal járt, hogy Budapest malomipara tönkrement. Az etatistamánia, amely Magyarországon a békekötések óta érte el tetőfokát, már akkor éreztette káros hatásait s főleg abban nyilvánult, hogy az állam saját gyárait dédelgette a magánvállalkozások rovására. Egyik jelentés azt mondja, hogy a fegyenc-ipar elveszi a budapesti kisiparosok elől a kenyeret. Annyi kétségtelen, hogy Budapest nagy- és kisipara 1910-ben munkások ezreit eresztette szélnek, és csökkentették csaknem az összes nagyipari és kisipari üzemeket. A kereskedelemellenes áramlatokat az állam és a hatóságok védelemben részesítették még nagyobb mértékben, mint 1900-ig. Az Országos Központi

Hitelszövetkezetbe 1901-ben már 1287 fiók tartozott, s a tagok száma 253.000-re emelkedett. S mialatt az állam a kereskedelemellenes intézményeket támogatta, az osztrák ipari termékek olyan arányokban özönlöttek be az országba, főleg Budapestre, amilyenre még alig volt példa. A század elején bebizonyult, hogy a magyar ipar csak úgy boldogulhat, ha maga mellett érzi az államhatalom joakaratú támogatását. Az állam megtett minden tőle telhetőt: 1901-ben állami támogatással 20 kisebb-nagyobb ipartelep létesült Budapesten, amelyek közel 3000 munkást foglalkoztattak, ezen kívül a kormány 72 különböző budapesti gyárat részesített kedvezményben.

A budapesti tőzsde 1901-ben gyásznapokat élt át. Jellemző, hogy felmerült a magyar gazdasági körökben még a középeurópai vámunió terve is, ép abban az időpontban, amikor a gazdasági politika általában a másik véglet: a teljes gazdasági elzárkózás felé haladt. A legelzárkózottabb ország most már nem Franciaország, mint a mult században volt, s nem Oroszország, hanem a Németbirodalom. A német elzárkózás következménye az volt, hogy Ausztria nálunk igyekezett kárpótlást szerezni a vámkülföldön elveszített piacaiért. Ezek a mostoha viszonyok, melyeket itt néhány szóval jellemeztünk, Budapest virágzó iparában és kereskedelmében nagy pusztításokat vittek véghez. Az őrlési forgalom megszüntetése tönkresilányította a malomipart, a fővárosi vámok megnehezítették Budapestnek a közvetlen környékkel való forgalmát, úgy, hogy — mint egyik jelentésben olvassuk — Budapest volt az országnak legdrágább piaca.

Az 1902—3 években a rosszabbodás tovább tart. A főváros malom-, vas- és söriparát, a három legnagyobb iparágat, súlyos veszteségek érik. A súlyos válságot legjobban az mutatja, hogy a kivándorlás 1902-ben 154.952 főre emelkedett és az országot évről-évre olyan vérveszteségek érték, hogy a jelenséget addig közönnyel néző sajtó és közvélemény is felhördült. Hathatós segítség természetesen sehonnét sem érkezett; a kormánykörök a kivándorlást mint közigazgatási kérdést fogták fel. Annyi bizonyos, hogy a munkaerők kétségbeejtően fogytak. Külföldön is depresszió uralkodott 1902—03—04-ben, amint a szakkörök az angol-búr háború következményeinek tartottak, az osztrák-magyar közös vámterület azonban egyre nyomasztóbb gondokkal küzd. A kamarai jelentések szerint 1902-ben Budapesten 100 volt a felszámolások száma. Budapest kereskedelmének aggasztó hanyatlását a következő számok mutatják:

A főváros behozatala 1895-ben 35·7 millió métermázsa, kivitele ugyanebben az évben: 19·5 millió. 1898-ban, amikor Budapest prosperitása tetőfokát érte el, a behozatal 46·0 millió, a kivitel 18·6 milliót tett ki. Az összforgalom tehát 1898-ban 64·6 millió métermázsa. 1902-ben a behozatal 42·4 millió, a kivitel 22·7 millió, az összeforgalom tehát 65·1 millió métermázsa. Az emelkedés olyan csekély, hogy egyáltalában nem számít. 1900-ban 7·73 millió métermázsa búzát hoztak fel a fővárosba és kivittek 1·7 milliót,

1902-ben behoztak 6·48 milliót, kivittek 1·84 milliót. Még kedvezőtlenebb képet mutat a főváros egykor virágzó gyapjukereskedelme. 1895-ben a gyapjúforgalom 89.579 métermázsát tett ki, 1902-ben 74.194 métermázsát. Budapest 1895-ben 576.750 métermázsa szeszt szállított külföldre, 1902-ben már csak 244.450 métermázsát. A virágzó és európai hírű budapesti szeszgyártás hanyatlásának oka az volt, hogy az állami támogatást egy idő óta a vidéki, főleg az uradalmi szeszgyártás élvezte. Budapest acéláru kivitele 1898-ban 1,093.044 métermázsa s ez a szám 1902-ig 734.339 métermázsára csökkent. Gépet kivittek Budapestről 1898-ban 739.456 métermázsát, 1902-ben már csak 513.186 métermázsát.

Budapest évtizedeken át virágzó rövid- és díszműárú forgalma csaknem teljesen tönkre ment. Ebből az árucsoportból a főváros 1895-ben 271.143 métermázsát szállított, 1898-ban már csak 39.693-at, 1902-ben 54.268 métermázsát. A főváros gazdasági életére azonban az építőipar teljes pangása nehezedett rá legérzékenyebben, annyira, hogy a kérdés a főváros tanácsát is foglalkoztatta. Úgy a főváros vezetősége, mint a szakkörök többször vitatták azt a kérdést, hogy mi lehet az oka a főváros kereskedelme ijesztő hanyatlásának. Egyes szakértők szerint a főok a decentralizálás, a vidéki központok támogatása volt. Szerintük ez nem használt az országnak, mert a magyar főváros kereskedelmét Bécs vette át. Valóban, Budapest régebben szinte világhírű sertés- és gabonakereskedelme Bécsbe terelődött át. Valóban, Budapest iparának és kereskedelmének a 900-as évek elején olyan keserves küzdelem jutott osztályrészül, amelyhez hasonlóra az előbbi század folyamán a legnehezebb időkben sem volt példa.

Ugyanilyen sötét volt az 1903-as esztendő is, amikor már szinte az összeomlás veszedelme fenyegetett. A helyzetet nagyban súlyosbította az, hogy az Ausztriával való gazdasági viszonyunk éveken keresztül rendezetlen volt; hozzájárultak mindehhez még az áldatlan belpolitikai viszonyok. Ugyanolyan nehéz, talán még nehezebb volt az 1904-ik esztendő, amikor a mezőgazdaságot a szárazság nyomorította meg, Budapest iparának pedig a sztrájkok ártottak rettentő sokat. Következő esztendőben tetőfokát érte el a politikai válság. A fővárosnak a nemzeti ellenállásban való szerepét már az előzőkben láttuk; a belpolitikai krízis természetesen a gazdasági életben is éreztette hatását. A budapesti ipar a külfölddel, főleg az osztrákkal, kétségbeesett küzdelmet folytatott, a tulipán-mozgalom azonban, amely Budapesten keletkezett, csak szalmalángszerű fellobbanás volt, a közönség azonban nem mutatott szélesebbkörű érdeklődést a magyar gyártmányú iparcikkek iránt. A kivándorlás a Fejérváry-korszakban még mindig ijesztő, a munkabérviszomyok rosszak, a sztrájkok egymást érik. Mindamellett a kereskedelmi miniszter támogatásával 24 új gyár jött létre Budapesten s a tőzsde forgalma mutatott igen kis emelkedést. Az 1905. év végén Budapest összforgalma még mindig 40%-kal kisebb volt, mint nyolc esztendővel azelőtt.

Lassú javulás 1906 után.

Az 1906-ik esztendő az előbbi nehéz és küzdelmes évekhez képest jelentékeny javulást mutat: majdnem nyolc esztendeig tartó rossz konjunktúra és depressziós állapot után egy kielégítő eredményekkel járó gazdasági év következett. Ez a megállapítás azonban inkább csak Budapestre volt érvényes, nem az országra, ahol a kivándorlás kétszázezres létszámával ebben az esztendőben tetőfokát érte el. Budapest ipari és kereskedelmi köreit 1906. év végén nagyfokú optimizmus hatja át s bízni kezdenek a jövőben. De még sok és nagy bajt kellett leküzdeni. Szakadatlan a panasz a lakásínség, a lakásdrágaság, de még inkább a munkásmozgalmak miatt. Ebben az esztendőben a budapesti munkások sztrájkjaikkal 800.000 munkanapot és közel 3 millió korona munkabért vesztettek s a sztrájkok száma 652-re, a kizárások száma 70-re emelkedett. Soha még ennyi sztrájk és munkáskizárás nem volt Magyarországon. Az ország gabonatermelése olyan szerencsés volt, amilyenre hosszú esztendők óta nem volt példa: az összes gabonaneműekből (búza, rozs, árpa, zab, tengeri) 148·77 millió métermázsa termett. A bőséges gabonatermés, amely legnagyobb volt eddig az ország területében, mint mindig, most is jó hatást gyakorolt Budapest iparára és kereskedelmére. Első eset volt egy évtized óta, hogy a főváros gazdasági körei nem panaszkodtak a mostoha és tűrhetetlen gazdasági viszonyok miatt. Még az elcsenevészesedett budapesti malomipar is fellendült 1906-ban és 1907-ben és a főváros malmai 1 millió métermázsával őröltek meg többet, mint a megelőző esztendőben. Néhány esztendőre valóságos alapítási láz vett erőt az ipari és gazdasági érdekeltségeken. Az új alapítások száma jóval nagyobb, mint a megelőző esztendők bármelyikében: az egész országban 216 millió koronára becsülték az új vállalatokba befektetett tőkét, amiből magára Budapestre 92·6 millió korona jutott. Ugyanakkor a részvénytársaságok tőkeemeléséből 48·6 millió korona esett Budapestre.

A következő esztendőkben már érezhetőek voltak a szerb vámháború következményei is. Ennek első látható következménye az volt, hogy 15.000 darabbal csökkent a Budapestre felhajtott szarvasmarhák mennyisége és a húsárak rögtön emelkedtek. Még ma sem tudjuk, hogy a szerb vámháború honnét eredt: a magyar agrárius körök gondolata volt-e, vagy pedig az osztrák nagyipari körök így akarták megtorolni a szerb kormányon, hogy a hadifelszerelést nem Ausztriától, hanem Franciaországtól vásárolta. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy tisztán politikai okai voltak; a monarchia közös külügyi kormánya így akarta csendre inteni az izgága déli szomszédot. Gazdasági életünk e korbeli története azt mutatja, hogy a szerb határzár senkinek sem használt, sem az agráriusoknak, sem az iparmágnásoknak. Igaz, hogy amint Budapest gazdaságtörténete is mutatja, a hús- és egyéb élelmiszerárak azóta emelkedtek, de rögtön felszöktek az iparcikkek árai is, így az

agrárköröknek sem volt semmi hasznuk belőle. Sőt, a magyar agráriusoknak igen nagyfokú eladósodása épen a Szerbiával való gazdasági válsággal kezdődik. Budapest marhavásár forgalma 1907-ben 48.625 darabbal zuhant le, a sertéspiac pedig még jobban legyengült. A tőzsde azonban élénk, az ipari alapítások nem szünetelnek s az Osztrák-Magyar Bank leszámítoló üzleteiben Budapest minden eddiginél nagyobb összeggel, 184·2 millió koronával szerepel.

Az állandó drágulási folyamat különösen Budapesten érezhető. Gazdasági szaktudósok sokszor fejtegették az okokat, de senki nem látta tisztán s a drágaság mérséklése semmiféle intézkedéssel nem sikerült. 1908-ban kismértékű hanyatlást láttunk Budapest üzleti életében. Rosszabb volt valamivel a termés s a politikai viszonyokat felkavarta a bankkérdés. A széles néprétegek megélhetése még nehezebbé vált. Az előzményekben többször említett munkásmozgalmak még nagyobb hullámokat vertek fel, mint azelőtt.

A budapesti munkásmozgalmak okai nem tisztán gazdasági természetűek, hanem politikaiak is. 1905-ben, a nemzeti ellenállás idején, az a politikai rendszer, amely Ferenc Ferdinánd trónörökös politikai elgondolásait akarta végrehajtani, a budapesti ucca népével is szövetkezett, hogy céljait elérje. A munkásvezérek azóta is többször felhasználták a kitűnően megszervezett munkásságot politikai célokra. Ezt könnyen tehették, hiszen a budapesti munkásság a politikai hatalomból teljesen ki volt zárva. A 80-as esztendők óta, mint már többször megemlítettük, Budapest ipara hatalmas arányokban nőtt, a gyáripar ide összpontosult s tíz évenkint 80.000 fővel szaporodott az iparból élők száma, de a parlamentben egyáltalában nem volt képviseletük. A nyugateurópai országokban már mindenütt a szervezett munkások pártjai alkotják az ellenzéket, ők követelik a hathatós szociálpolitikát és munkásvédelmet. A politikai jogoknak csak igen mérsékelt kiterjesztésével is le lehetett volna csillapítani a szervezett ipari munkások elkeseredését.

A sztrájkoknak főleg az ipar itta meg a levét. Az 1908-ik évben ismét 123 ipari sztrájk volt, s mindkét fél veszteségei, úgy a munkaadóké, mint a munkásoké, milliókra rugtak. Az ipari körök képviselői sztrájktörvényt követeltek, ami természetesen nem lett volna megoldása az egyre jobban elmérgesedő munkáskérdésnek.

Az 1908. őszén végrehajtott boszniai annexió Budapest gazdasági életére annyiban éreztette hatását, hogy Törökország minden magyar iparcikket bojkottált. Ebben az esztendőben kezdődik a nagy iparfejlesztési művelet, amely Szterényi Józsefnek, a kereskedelmi minisztérium akkori államtitkárának nevéhez fűződik. A felülről való iparfejlesztés és az állam beavatkozása a gazdasági életbe, ekkor érte el tetőfokát. 1908-ban 21 nagyrészt budapesti gyár létesítését határozták el, amelyek nagyrészt az ország

akkor még igen gyenge szövő-fonó, pamutkészítő iparát voltak hivatva segíteni. A beléjük fektetett tőke 24 millió koronát tett ki és több mint háromezer munkást foglalkoztattak. Az ipar új kedvezményeket kapott, melyek milliókra rúgtak, de a kormány a kisiparról sem feledkezett meg, amelynek támogatására 1908-ban közel 2 millió koronát fordított, melyet nagyrészt Budapest kisipara kapott.

Annál gyengébb eredményekkel járt a társadalmi iparfejlesztés. A budapesti iparosok, gyárosok esdeklései a közönségnél majdnem süket fülekre találtak. Egyik kamarai jelentés felpanaszolja a közönség érthetetlen közönyét és hivatkozik épen Törökországra, amely az annexió megtorlásaként máról-holnapra meg tudta valósítani a monarchia ipari cikkei ellen a legerősebb bojkottot. A koaliciós korszak politikája kétségkívül erősen agrárius irányzatú s ez a panasz nem egészen alaptalan. Viszont elfogulatlanul azt is megállapíthatjuk, hogy az agráriusok is rengeteg bajjal küzdöttek, mert az egy évtizeddel azelőtti biztos értékesítési lehetőségek már nem voltak meg a világpiacon. Természetesen az agráriusok támogatása korántsem volt olyan erős és hathatós és korántsem ment annyira az ipar meg kereskedelem rovására, mint azt az ipari körök feltüntették. Nem volt a merkantilista kor óta még ipara a világnak, amely állami részről olyan hatalmas támasztékokat kapott volna, mint a magyar ipar, amely alatt elsősorban Budapest iparát kell értenünk. A bajokkal küzdő 1908-as esztendőben magában Budapesten az állam támogatásával 159 új ipari vállalat létesült, 88·09 millió korona alaptőkével.

A következő 1909-es esztendő depressziós, de az 1910-ik nagyfokú javulást mutat, legalább Budapest gazdaságtörténetében. A magyar föld valósággal ontotta áldását s a világgazdasági helyzet is általában jónak mondható. Mindamellett Budapest különleges gazdasági nyavalyája, az élelmiszerdrágaság egyre nőtt és a fixfizetésűek folyton panaszkodtak a tűrhetetlenné váló megélhetési viszonyok miatt. De az alapítási láz tovább tartott. Budapest erősen épült; 1910-ben 300 millió téglát szállítottak be a fővárosi és a fővároskörnyéki téglagyárak. A főváros forgalmát nem kis mértékben növelte az is, hogy Törökországgal a két esztendeig tartó bojkott után helyreállt a jóviszony. Az állami iparfejlesztés ismét hatalmas léptekkel haladt előre: kormánytámogatással 10 új nagyvállalat létüsült, főleg textilipari vállalatok, amelyek több ezer munkást foglalkoztattak. Az élelmiszerpiac is fellendült. A szakjelentések az ekkoriban megalakult budapesti tojástőzsde fényes üzleti sikereiről többízben megemlékeznek. Az árú- és értéktőzsde forgalma ugyanakkor rekordot ért el, ami az alapítási lázzal van kapcsolatban. Az ipari vállalatokba több mint 1 milliárd koronát fektettek bele. Az Osztrák-Magyar Bank Magyarországon végzett hitelműveletei ebben az esztendőben 741·2 millió koronát tettek ki s ebben az összegben Budapest több mint 271 millióval szerepel.

Mi volt a drágaság oka? Ezt abban az időben ankétok, szaktanácskozások kutatták, de nem tudtak rá kielégítő módon fényt deríteni. A fokozódó drágaság nem különlegesen magyar, hanem világjelenség, melyet az elméleti közgazdászok az aranyszaporulattal, azonkívül a sztrájkokkal is magyaráztak. Ez utóbbi elfogadható ; valóban meg lehet figyelni, hogy az ipari munkások sztrájkjai, a béremelést, ezzel együtt az iparcikkek áremelkedését és az élelmiszerek megdrágulását vonták maguk után. Ez tehát nem volt Budapestnek különleges problémája. A budapesti élelmiszerdrágulásnak különös oka az volt, hogy amint az állatösszeírások mutatják, az ország állatállománya a népesség szaporodásával nem tartott lépést, és a szerb behozatal megnehezítése óta a húsárak emelkedésében ez is közreműködött.

Az 1911-iki esztendőt szintén áldásosnak tartják gazdasági szempontból, de a régi bajok, amelyeket az imént említettünk, akkor sem enyhültek. Az 1912-es, 13-as rossz, hanyatló esztendők s ekkor már egy általános krízis tapasztalható világszerte, amely előjele volt az 1914-ben kitört világkatasztrófának. Egész Európaszerte bizonyos nyugtalanság érezhető, a drágaság nőttön nőtt. Magyarországon a világháborút megelőző három esztendőben a terméseredmények is gyengébbek voltak, ami az általános bajokat természetszerűleg fokozta.

Az előzményekben főleg a főváros nagyiparának fejlődését jellemeztük ; még a kisiparról szólunk néhány szót.

Elnyomásáról maguk a kisiparosok és hivatalos szerveik álladóan panaszkodtak, de minden különösebb ok nélkül ; az államhatalom, de főképen maga a főváros a kisipart is gondjaiba vette. Még a kisiparosok érdekeit védő Kereskedelmi és Iparkamarának a jelentésében is olvastuk néhányszor, hogy ennek a termelési módnak létjogosultsága már megszűnt s a jövő a nagyiparé. De ez az állítás nem igazolódott. Ezt mutatja legalább Budapest gazdaságtörténete. Sombart is ugyanezt állapítja meg a valóban nagyiparos Németországról, hogy az elmélet ott is alaptalannak és hamisnak bizonyult. Budapesten az ipar nagyobbarányú fejlődése, mint már említettük, 1880-ban kezdődik ; egy nagyobb iramú fejlődésnek 1890. óta vagyunk tanui, 1900. óta pedig azelőtt ismeretlen arányokban emelkedik a gyáripar. De a kisipar sem maradt le. 1890-ben 11.431 kisipari, azaz 20 segédszemélyzetnél kevesebbel dolgozó ipari vállalata van Budapestnek. Tíz esztendő alatt ez a szám majdnem megháromszorozódott : 31.771-re emelkedett. Igaz, hogy 1914-ig ez a szám lényegesen nem emelkedett, de nem is apadt, ami az előbb említett elméletnek hamis volta mellett bizonyít. A kisipari vállalatok még hozzá nagyrészt 1—2 segédszeméllyel dolgozó törpevállalatok voltak és legnagyobb részük főleg ruházat és ruházati cikkek előállításával foglalkozott. A kisipari vállalatok alkalmazottainak száma 1910-ben 62.359 főt tett ki, akik közül Budapest ruházati ipara 23.309-et foglalkoztatott.

Az eredmények.

Kétségtelen az, hogy Budapest nagyipara sokkal rohamosabban emelkedik, de ennek oka az állami beavatkozás volt, amely főleg a Szterényi-féle említett intézkedések óta éreztette hatását. Ha a gazdasági erők szabadon, spontán működhetnek Magyarországon, úgy mint Nyugateurópában a magyar nagyipar messze lemarad. Az 1900. utáni, szinte amerikai gyorsaságú fejlődést Budapest elsősorban az államhatalom jóakaratának köszönhette. 1900-ban 622 gyára volt a fővárosnak, 1910-ben már 1296., tehát pontosan megkétszereződött. A segédszemélyzet száma 128.358, kétszerese a kisiparban alkalmazást találó segédszemélyzetnek. 1000 munkással dolgozó nagyüzem közvetlenül a világháború előtt 12 volt a fővárosban, 1000-en felüli pedig 13. Ebben az időben a malomipar már lemaradt, a vas- és fémipar s a gépgyártás járt elől, az élelmezési, az építő- és ruházati ipar csak utána következnek. A nagyüzemek leggyakoribb formája a részvénytársasági forma, melyet Sombart, a kapitalizmus legtípikusabb, legizazibb formájának nevez. Ez nálunk az ipari alapítások rendszeres formája, egyéni vállalat, úgy mint külföldön, főleg Angliában, Amerikában, igen kevés van, s a vállalatok, különösen 1880. óta jelentékeny részben bankalapítások.

1873-ban még 29 ipari részvénytársaság működik a fővárosban, 52,806.000 korona alaptőkével, 1900-ban 163 részvénytársaság, 377,444.000 korona alaptőkével, 1909-ben 305 gyár 564 millió korona alaptőkével. Az országnak 1910-ben 5332 kisebb-nagyobb gyártelepe volt, ezek közül 1296 volt Budapesten s minthogy azonban az igazi nagyüzemek mind itt létesültek, túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a főváros nagyipara alkotta közvetlen a világháború előtt az ország egész nagyiparának körülbelül felét.

Láttuk az előzményekben, hogy Budapest gazdasági fejlődése figyelemre méltó átalakulásokon megy keresztül. Budapest elsősorban kereskedő város volt a középkortól kezdve századokon keresztül. Ez a jellege az egyesítés után is, néhány évtizeden keresztül megmaradt. A város vezetősége is úgylátszik főleg a kereskedő jelleget akarta fenntartani, amire Budapest rendkívül kedvező fekvésénél fogva volt rendelve. Ezért építette ki a vezetőség a 80-as esztendőkben a közraktárakat és az elevátort, hogy a gabonát nagyobb fáradság és munka nélkül ki lehessen raktározni a hajókból. Sajnos Budapestnek ez a jellege 1900-tól kezdve hanyatlott. Marhakereskedelme, sertéskivitele csaknem teljesen megszűnt. Mi volt ennek az oka? Elsősorban az elzárkózó gazdasági politika, amelybe mint már említettük, a monarchia szomszédai közül a Németbirodalom járt legelől. Hozzájárult az agrárvámok emelése, a szerb határzár, a sertés- és marhavész. Ez utóbbi természetesen alárendelt jelentőségű, Budapest világhírű állatkereskedelme hanyatlásának főleg gazdaságpolitikai okai vannak.

A Budapest áruforgalmára vonatkozó adatokat a 48 előtti időkben nem igen ismerjük. Csak azt tudjuk, régi feljegyzésekből, hogy az igen nagyjelentékeny volt és a két dunaparti város forgalma tekintetében az egész országban vezetett. Schwartnernél és Fényes Eleknél találunk felbecsülhetetlen értékű adatokat, amelyekre az előzményekben hivatkoztunk is, részletes kimutatásaink azonban még a XX. század első feléből sincsenek. Azt tudjuk, hogy 1845—46-ban az Ausztria, azonkívül a két dunaparti város között lezajló forgalom 90 millió fontot — 455.000 métermázsát — tett ki. Budapestnek résztetes kimerítő gazdasági statisztikája csak a kiegyezés óta van és a forgalom emelkedését pontosan csak azóta ismerjük. A 70-es esztendőktől kezdve a forgalom rohamosan nő, amit több tényező segített elő; ilyenek voltak: az összekötő híd megépítése, a pályaudvarok kiépítése, a közraktárak, a dunai kikötő és az innét kiágazó nagy vasúti vonalak. Baross miniszter közlekedési politikája rendkívül mértékben fokozta az áruforgalmat. 1872-ben 13,219.000 métermázsa árút hoznak be a fővárosba és 6,047.000-et visznek ki. A főváros összforgalma 1911. évben érte el tetőfokát, amikor több mint 86 millió métermázsára rúgott. A vasútforgalom a legnagyobb az ezt megelőző 1910. évben volt, amikor 537.249 vonatot indítottak el Budapest pályaudvarairól.

Budapest szerepe a pénzügyi életben még nagyobb, mint a gazdasági élet egyéb területein. Az ország számottevő nagy pénzintézetei mind itt keletkeztek s a vidékiek is nagyrészben a fővárosi nagy intézetek fiókjai vagy érdekeltségei. Budapest tartotta pénzügyileg kezében az egész országot. Ez így volt még a decentralizált országokban is. Az Egyesült Államoknak pénzügyileg az egyetlen New York a vezető városa, Angolországnak London, Németországnak Berlin, Ausztriának Bécs. A központosított Franciaországban Párizs intézi abszolút hatalommal Franciaország pénzügyeit, akárcsak Magyarországon Budapest. Említettük, hogy a budapesti pénzintézetek szaporodása gyorsabb, mint a lakosság számának növekedése és a gazdasági élet kiterjedése, ami nem egészséges jelenség. 1880-ban a hitelélet még csak 329 embert foglalkoztatott, 1890-ben már 3109-et, 1910-ben 6671-et. A szaporodás, amint látjuk túl gyors, aránytalanul gyorsabb, mint a gazdasági élet emelkedése.

1872-ben még csak 2 földhitelintézet, 14 bank, 7 takarékpénztár, 3 szövetkezet működik, 116,083.866 korona részvénytőkével. A 73-iki nagy válság nem csökkentette lényegesen a pénzintézetek számát, csak megbénította a hiteléletet. Az emelkedő irányzat 1886-ban kezdődik s azóta kisebb-nagyobb megszakításokkal 1914-ig tart. 1880-ban 39 pénzintézet van, 1890-ben 52, 1900-ban 102, 1910-ben 215.

Mit jelentett Budapest az ország gazdasági életében? Ennek a vázlatnak alapján nagyjából megítélhetjük. 1867 után ebben a városban bonyolódott le az ország áruforgalmának jóval több, mint a fele; mint közvetítő, olyan

nagy szerepet játszik Budapest, hogy vidék nagyobb gazdasági központjai még csak a nyomában sem járnak. Budapest kétségkívül közvetítő elsősorban, de termelő is. Ipari termelésének hozadéka az ország egész ipari termelésének körülbelül harmadával ért fel 1914 előtt. A magyar nemzeti vagyonnak több mint egyharmada gyűlt össze az ország fővárosában, mint közteherviselő pedig Horvátország nélkül a magyar birodalomnak ötven százalékát jelentette.

Sajnos, adataink hiányossága s a részletkutatások fogyatékossága miatt nem tudjuk végigkísérni a legrégibb időkig a főváros gazdaságtörténeti szerepét. De hiányos adatainkból is megállapíthatjuk, hogy elsősorban mindig áruközvetítő volt és másodsorban termelő. Ez volt már Zsigmond király korában, Nagy Lajos és Mátyás alatt, a szatmári béke után, 1848 előtt. De már a Schwartner-féle adatokból kivehetjük, hogy mint ipari termelő, felül multa a XVIII. század végén az ország összes városait, 1867 óta pedig valamennyit messze elhagyta.

A társadalmi mozgalom.

Fővárosunk gazdaságtörténetéhez szervesen hozzátartozik a társadalmi mozgalom, amely alatt az ipari munkásság szervezkedését s a vele járó jelenségeket értjük, mint a munkamegtagadás, a kizárás és azokat a politikai intézkedéseket, amelyek a társadalmi mozgalom enyhítésére irányultak. A társadalmi mozgalom e rövid rajzát nem hagyhatjuk ki Budapest történeti szerepéből, mert ez is országos jelentőségű. A történet a névtelen tömegek története is s a történetnek ez a része van annyira fontos, mint a politikai történet, melynek ismert nevű államférfiak és politikusok a szereplői. A társadalmi mozgalomban Budapesté volt a 19. és 20. századokban az elsőség ; az ország többi ipari központjai csak utána haladtak.

A társadalmi mozgalom körülbelül az egyesítéssel egyidőben támadt életre. Csak 1872-ben szűntek meg Budapesten a középkori céhek utolsó maradványai, de a munka, a vállalkozás ugyanúgy, mint Nyugateurópában már jó évszázaddal azelőtt, nálunk is szabad lett. A munkások ebben az időben tudatlanok, szervezetlenek, béreik olyan alacsonyak, hogy tisztességesen alig tudnak megélni belőle, amit fokozott még az is, hogy Budapesten a megélhetési viszonyok sohasem voltak könnyűek. A lakások rosszak, nedvesek, még ebben az időben rengeteg pincelakás van Budapesten, amelyeket a főváros vezetősége a 90-es esztendőkben teljesen eltiltott. A 70-es években kezdtek megszervezkedni a munkások s alakították meg első egyesületeiket, de a szervezkedés igen lassan haladt előre. A munkások szervezkedése érthető és természetes volt. Budapest ebben az időben a sajátságos magyar viszonyok folytán körülbelül ott állott a munkásvédelemben, ahol angol Manchester 50 évvel azelőtt. A szervezkedés gondolata és szabadsága az akkor uralmon levő magát szabadelvűnek nevező politikai rendszer elveivel nem állt ellen-

tétben. A szabadelvű felfogás mindenütt szabad folyást engedett a társadalmi szervezkedésnek. A kormányrendszer önmagával jutott volna a legélesebb ellentétbe, ha a szervezkedést gátolja és elvben nem is gátolta. Tisza Kálmán, az akkori miniszterelnök kijelentette egyszer egy nyilatkozatában, hogy a kormány semmiféle szabad szervezekedésnek nem ellensége. A hatóságok a munkásszakszervezetek kiépítése elé mégis akadályokat gördítettek, Budapesten nem annyira, mint a vidék iparosvárosaiban.

A 80-as esztendők végén a munkások szervezetei már olyan erősek voltak, hogy 1889-ben kitört az első sztrájk három hadfelszerelési gyárban. A munkások panasza ugyanaz volt, ami előbb Nyugateurópában : hosszú a munkaidő; 12—14, sőt 16 órát is kellett dolgozni naponta, dolgoztatják a gyermekeket, a nőket, a serdületleneket, legtöbbször szánalmas éhbérért. A mozgalom célja nálunk is az volt, ami külföldön ; kiverekedni a nyolcórás munkaidőt, a magasabb béreket, a szervezkedés szabadságát. Közben a 90-es években megalakult a magyarországi szociáldemokrata párt is, amely a munkások gazdasági szervezkedésével karöltve működött. A vezérek azt hirdették, hogy a szociáldemokrata pártnak és a szakszervezeteknek semmiféle szerves kapcsolatuk nincs, de ez nem felelt meg a valóságnak. A szakszervezeti tagok ugyanakkor harcos katonái voltak a szociáldemokrata pártnak, ugyanúgy, mint külföldön. Csak az angol szakszervezetek — trade union-ok — maradtak meg tisztán mint gazdasági szervezetek és többé-kevésbbé mentesek maradtak a politikától. 1890-ben a mozgalom már annyira előrehaladt, hogy a budapesti munkások mozgalmat indítottak a kommunista kiáltvány megjelenése napjánnak, a május 1-ének megünneplésére. 1890. május 1-én nagy tüntetéseket rendeztek, amelyen impozáns tömeg, vagy 60.000 ember jelent meg.

A munkásmozgalom szervesen hozzátartozik Budapest történeti szerepéhez, mert itt indult meg, itt volt a központja és a vidéki szakszervezeteket mind a budapestiek mintájára szervezték meg, így például a győrieket, a pozsonyiakat, a salgótarjániakat, a szegedieket stb. A munkásvezérek közben hetilapot is alapítottak Népszava címen. Budapest ellenfelei egy kis rosszakarattal a szakszervezetek történetével kapcsolatban esetleg rá fognak mutatni Budapest »destruktív« szerepére. Elfelejtik azonban, hogy ez természetes és elkerülhetetlen folyamatnak az eredménye ; a nagytőke megteremtette mindenütt a maga ellenzékét : a munkáspártokat és a munkásságnak a tőke visszaélései ellen megalakult önvédelmi szerveit : a szakszervezeteket. A szociálisok és a rendi állam hívei azt fogják erre mondani, hogy ez átkos osztályharc volt és ez elkerülhető lett volna. Szerintünk az osztályharc egyáltalában nem volt kóros folyamat. A harc a rendiséggel sem szűnik meg, amit legjobban az mutat, hogy a középkori rendiség korában ugyanolyan harc volt, ugyanolyan versengés folyt a hatalomért, mint a 19. és 20-ik században az osztályokra különült társadalomban. Az osztályharc, ha az nem lép túl

bizonyos határokat, nem kóros jelenség. Minden harcból származhatik valami jó, valami üdvös.

A 90-es esztendőktől kezdve egyre gyakoriabbak a munkások sztrájkjai, melyeknek célja tisztán béremelés s a munkaidő leszállítása volt ebben az időben. A sztrájk a munkásságnak olyan joga, melyet a liberális felfogás először Angliában ismert el, Európa legnagyobb munkásországában. Az angol liberálisok felfogása általában az volt, hogy a munkások és a munkaadók harca természetes és megengedhető ; ha a munkaadók visszaélnek hatalmukkal, a munkások a sztrájk fegyveréhez nyulhatnak. Ezért a budapesti munkások sztrájkjaiban semmi kifogásolni valónk nem lehet mindaddig, amíg az a béremelést céljait szolgálja.

A budapesti társadalmi mozgalom terjedt át a vidékre is s a földmunkások szervezkedését és sztrájkjait is Budapestről irányították. Frankl Leó, a párizsi Communard-munkásvezér tanácsolta budapesti elvtársainak, hogy vegyék kézbe mennél előbb a földmunkások megszervezését, mert arra nagy jövő vár. A földmunkások, kik különösen a Tiszántúl szánalmas éhbérekért dolgoztak, gyorsan meg is mozdultak s először 1891-ben Orosházán, azután Békéscsabán, majd Battonyán tört ki a zendülés. 1893-ban Hódmezővásárhelyen a földmunkások a városházát ostromolták meg, úgyhogy zendülésük elfojtására nagyobbszámú hatonaságot kellett kivezényelni. A hatalom, amely minden szociális kérdés iránt teljesen érzéketlennek mutatkozott, úgy kezelte a munkáskérdést, mint közigazgatási kérdést és a zendülésekre azzal felelt, hogy minden szervezkedést megtiltott. Sajátságos, hogy Magyarországon, ahol a világháború előtt oly nagy volt a német hatás, senki sem gondolt komolyan a német szociális törvények utánzására, amelyek miatt Bismarck megbukott. A munkásmozgalom általában ellenszenvet keltett, gúny és megvetés tárgya volt. Igaz, erre az ellenszenvre a munkásmozgalom a »nemzetköziség« hangoztatásával némileg rászolgált, de a munkások hasonló mozgalmai nemcsak Budapesten, hanem Bécsben, Berlinben, Párizsban is a nemzetköziség jegyében folytak le. A hiba az volt, hogy nálunk meg sem kísérelték a munkásságot megnyerni a nemzeti eszmének, s tompítani, amennyire lehet, a nemzetköziség vérvörös színét. A magyar értelmiség élte a maga zárt, kasztéletét 1914-előtt s nem foglalkozott munkáskérdéssel ; az »úri Magyarország« és a munkásság mint két egészen elkülönült világ állt egymással szemben. Az előzményekben rámutattunk arra, hogy Budapest vezetősége sohasem zárkózott el a munkáskérdések megoldása elől, a város igen sok szociálpolitikai intézményt alkotott s igyekezett segíteni a munkanélküliségen s a munkások nyomorán. A főváros a munkásmozgalom veszedelmes voltát jókor felismerte és a munkásvédelmi intézmények megteremtésében messze megelőzte az ország összes városait és megelőzte magát az államot.

A szakszervezetek üldözése a legerősebb a Bánffy-kormány alatt volt, amely minden kérdést közigazgatási kérdésnek tekintett — a munkáskérdést

ugyanúgy, mint a nemzetiségi kérdést — és parancsszóval akart megoldani. A szakszervezetek száma a fővárosban akkor már sok százra rúgott s a taglétszám százezer felé járt. Hogy Budapest milyen megértéssel viseltetett a munkásügyek iránt, mutatja az, hogy az 1901-iki szakszervezeti kongresszusnak a fővárosi közgyűlés dísztermét bocsátotta rendelkezésre.

Említettük az előzményekben a századvégi rossz konjunktúrát. 1890-ben, 1900-ban körülbelül 30.000 főre rúgott Budapesten a munkanélküliek száma, akik 1900 júniusában nagy tüntetőgyűlést tartottak, amely rendzavarásokkal, utcai botrányokkal és letartóztatásokkal járt együtt. Ebben az időben megjelent egy »Képviselő urak!« című röpirat, melynek ez volt a mottója: »Munkát és jogot a népnek!« A munkásmozgalom ettől fogva sokkal élénkebb, mint azelőtt s a munkások teljes erővel harcolnak a vasárnapi munkaszünet bevezetéséért, a munkaórák leszállításáért és a magasabb munkabérért és jelentékeny eredményeket érnek el. A bérharcok eredménye ha nem is általános, de legalább is részleges béremelés. 1905-ben például 39.798 munkásnak emelték napibérét. Sok sztrájk természetesen eredménytelen. Hiszen az erők nem teljesen egyenlők. A munkaadók is kiépítették szervezeteiket s a munkások szervezkedésének természetes következménye ugyanaz Budapesten is, mint külföldön: megszilárdulnak a munkaadók szervezetei. Ámde lassankint a munkások szervezetei a munkaadókéval csaknem egyenlő erejűnek bizonyulnak. A munkásság közvetlen a világháború előtt már egy hatalmas, egytáborba tömörített megszervezett sokadalom, melynek politikai magatartását, bérharcait, minden megmozdulását, sőt, még világnézetét is, Budapestről irányítják és szabják meg.

Igen nagy hullámokat vert a munkásság harca a koalíciós korszakban. A koalíciós kormány — egész elfogulatlanul ezt állapíthatjuk meg — a munkások mozgalmaival nem nagyon rokonszenvezett. Az új szakszervezeteket a belügyminiszter nem engedte meg, erre a munkások az úgynevezett szabadszervezetekkel védekeztek, melynek lényege a bizalmi rendszer volt. A munkásvezetők javára kell írni, hogy a rossz konjunktúra idején gondoskodtak a munkanélküliekről; 1909-ben például közel 400.000 korona segélyt osztottak ki a rászorulók között. Az is kétségtelen, hogy a vezetőség tanította, nevelte a szakszervezeti tagokat. Ebben az időben a szakszervezeteknek már sok ezer kötetnyi könyvtáruk van. Igaz, hogy ez a nevelés nem volt azonos szellemű a polgári neveléssel; célja az volt, hogy a munkásság osztályharc alapján megszervezett öntudatos proletár, a szociáldemokráciának tudatos és hasznos harcosa legyen. A koalíciós kormányok végén oly nagy volt a munkásnyomor s a drágaság olyan ijesztően emelkedett, hogy a főváros tanácsának foglalkoznia kellett a munkáskérdéssel. Thirring Gusztáv, a Statisztikai Hivatal akkori igazgatója összeállította a főváros megbízásából a lakásviszonyok statisztikáját s ebből az összeállításból igen szomorú kép tárul elénk.

A Khuen Héderváry-, Lukács- és Tisza-kormányok alatt a munkások helyzete — saját vezetőik beismerése szerint — jobb volt, mint a koalíciós kormányzás idején. A szakszervezeteket a hatóságok nem üldözik s a szervezkedésnek hatósági intézkedésekkel nem állották útját. A balkáni háborúk hatása gazdasági rossz konjunktúrával és munkanélküliségben nyilvánult, amely a világháború kitöréséig lényegesen nem enyhült. A sztrájkok, a munkabérek emeléséért gyakoriak, de az 1912 május 23-án lezajlott véres sztrájk és tüntetés inkább politikai jellegű.

A szakszervezetek népe külön hatalmi csoportot alkotott, amely ki volt rekesztve minden közhatalomból és kint az utcán felvonulásaival, tüntetéseivel, lármájával mutatta meg hébe-korba, hogy ő is valaki. A rend emberei előtt, a magyar politikai élet hivatalos intézői előtt, akik a politikai kérdésekben szélsőséges, konzervatív nézeteket vallottak, az öntudatra ébredt negyedik rend mozgolódásai éppenséggel nem voltak rokonszenvesek.

A szociáldemokrata párt, amely a szakszervezetekbe tömörített munkássággal volt azonos, számos belső válságon és több belső tusakodáson esett keresztül a 900-as években. A párt a hazafias közvélemény előtt a nemzeti ellenállás idején tanusított magatartása miatt igen ellenszenvessé vált s ezt úgylátszik maguk a vezetők is érezték. A koalíció alatt megpróbált kiegyezni a pártvezetőség a hivatalos hatalmakkal, azonban teljesen sikertelenül. A koalíció vezérei Justh Gyula és néhány haladószellemű politikus kivételével, irtóztak a politikai jogoknak minden nagyobbmértékű kiterjesztésétől; féltették a magyar értelmiség addig gyakorolt fölényét és uralmát, s rettegtek attól a gondolattól, hogy a nemzetiségek, akik ebben az időben az országgyűlésen már erős csoportot alkottak, túlságosan megerősödnek. Az 1906. június 4-én tartott értekezleten a szociáldemokrata pártvezetőség hosszas tanácskozás után a koalíció ellen döntött, kimondván, hogy a párt minden módon, minden rendelkezésére álló eszközzel küzd minden olyan törvényalkotás ellen, amely az ő felfogása szerint nem egyeztethető össze a népakarattal. A szociáldemokrata pártnak ebben az időben már igen tekintélyes, több mint 70.000 beszervezett tagja van.

A koalíciós kormányzat, amilyen élesen szembehelyezkedett a szakszervezeti mozgalommal, s igyekezett meggátolni új szakszervezetek keletkezését, ugyanúgy farkasszemet nézett az egyre félelmetesebb hatalmat jelentő szociáldemokrata párttal is. A párt bukásakor ezt a kérdést is nyitva hagyta, mint az országnak minden egyéb nagy kérdését: gazdasági kérdéseket, bankügyet s az egyre égetőbbé váló nemzetiségi kérdést. Az egész koalíciós kormányzat alatt egy minden forgalmat s gazdasági munkát megbénító, az egész országra kiterjedő tömegsztrájkkal fenyegetőzött az ipari munkásság. Budapest munkástömegei a koalíciós pártokkal csak 1910 után, a Tisza-rendszer idején találkoztak össze, amikor velük együtt a koalíció vezérpolitikusai is az általános, titkos választójogot követelték. A Tisza-kormány alatt

a szociáldemokrácia a baloldali ellenzéki csoportoknak (a Justh-pártnak) fegyvertársa. A választójogi együttes, nagy küzdelemnek egyik részletjelensége volt az imént említett júniusi véres tüntetés.

A budapesti munkásság politikai szereplése a magyar politikai történetnek nem épen felemelő fejezete. Ámde Budapest ebben is európai nagyváros volt, — így látja ezt a kérdést a tárgyilagos történetszemlélet. Ugyanezt a proletáriátust mindenütt látjuk Nyugateurópában, törekvései, politikai jelszavai, harcmódja mindenütt a budapestivel többé-kevésbbé azonos. Hibáiért nem lehet csupán magát a szervezett munkásságot felelőssé tenni, mert felelősek azok a vezető rétegek is, amelyek nem vették figyelembe az öntudatra ébredt negyedik rend politikai igényeit és egyre hangosabban kinyilatkoztatott törekvéseit.

Mi volt Budapest történeti szerepe?

Ebből a kis vázlatból azt látjuk, hogy Budapest több várostípust egyesített magában az idők folyamán és szerepe e szerint volt más és más. Kezdetben vár volt, erősség, az ország legfontosabb stratégiai pontján. Láttuk, hogy amikor elveszett, elveszett maga az ország is, illetve csak roncsai maradtak. Visszafoglalása után pedig rövidesen helyreállott ismét az ország területi integritása. Majd főváros lett, közhatalmi közület, a királynak, a király környezetét alkotó nagyuraknak és az országgyűléseknek a színhelye. Lassanként, kitűnő központi fekvése révén, gazdasági központtá válik, itt bonyolódik le nemcsak az ország, hanem egész Középeurópa kereskedelmi forgalma, már Nagy Lajos, Zsigmond és Mátyás királyaink alatt. Amellett, hogy elosztóközpont, ugyanebben az időben jelentékeny iparral is dicsekedhetett. Nagy Lajos korától kezdve Buda már egy harmadik várostípust egyesít magában: művelődési központtá válik. Ez a folyamat Nagy Lajossal kezdődik és Mátyás uralma alatt éri el csúcspontját. Sajátságos, hogy sem Buda, sem pedig Pest nem tudtak sem középkori, sem újkori fejlődésük folyamán vallási központtá lenni. Örök büszkesége Budának, hogy Mátyás alatt itt nyilt meg Európa harmadik nyilvános könyvtára és itt állították be az ország első nyomdáját.

Budapest a szatmári béke után hosszú küzdelmek s leírhatatlan szenvedések után támadt fel újból. Nem támogatta a hatalom, mint a külföld egyes fővárosait. Bécs annak köszönhette nagyságát és fényét, hogy a császárság székhelye volt, Berlint a Hohenzollern-dinasztia tette naggyá. Buda és Pest még a természetnyujtotta előnyeiket sem használhatta ki a barok-korszakban, mert az országot az akkori merkantilista elvek szerint kezelték Bécsben és gyarmati viszonyban volt az uralkodóház örökös tartományaival. A két magyar főváros saját erejére volt utalva, s kedvező fekvésének, természetes erejének köszönhette mind a kettő, hogy romjaiból új életre kelt. Ide kellett lassanként hozni mindent: a Helytartótanácsot, a Hétszemélyes táblát, az

Egyetemet, mert a két város volt az ország természetes központja; Budát és Pestet lehetett az ország bármely részéből legkönnyebben megközelíteni, nem pedig Pozsonyt. A közigazgatás után ide került az irodalom és az újságírás is. Az írókat egészséges ösztönük hozta a magyar nyelvet nem is beszélő Budára. A két dunaparti város történelmi emléke, sok százados tradíciói, de főleg fekvése, vonzotta őket. Waldapfel József nemrég megjelent érdekes könyvéből szinte meglepő kép tárul elénk. A XVIII. század végén s a XIX. elején már nagy irodalmi élet van Budán és Pesten. Itt bontakoznak ki kettő-három kivételével az országnak összes írói, történetírói és akkori tudósai.

A XVIII. század végén Buda és Pest az ipar és kereskedelem stratégiai pontja, amint egy amerikai szociológus a nagyvárosokat nevezi. A két város fejlődése a XVIII. század vége óta folyamatos, hatásuk az országra folyton nagyobb és ezzel együtt nő történelmi szerepük is. Azt láttuk az előzményekben, hogy a magyar főváros története sokszor megszakad, nem úgy, mint a külföld nagy centrumaié, például Párizsé, vagy Londoné. Buda és Pest fejlődésében nem látjuk a kultúrfolytonosságot, mert a történeti katasztrófákban lakosságuk is többször kiveszett és egészen új népelem került a kipusztultak helyére. A XIX. század folyamán azonban a fejlődés már egyenesvonalú, haladó, amelyet az osztrák abszolútizmus sem szakít meg 1849 és 1865 között. A gazdasági és kulturális hatókör folyton növekszik, végre az ország határáig terjed. Budapest ellenfelei azt a gáncsoló megjegyzést tehetnék, hogy ez az egy város valósággal elnyelte az országot; a részek elsorvadtak Budapest miatt. Az előzményekben többször rámutattunk arra, hogy a fejlődésnek erről az irányáról csak maga Budapest nem tehetett. Budapest kulturális erőivel és gazdasági hatalmával meghódította az országot, ez kétségtelen. Hogy politikai hatalma alá került ugyanakkor az ország is, ebben nem Budapest volt a bűnös, hanem az itt székelő államhatalom, amely a részek, a vármegyék, a városok közigazgatási önállóságát 67 óta máig teljesen elsorvasztotta és mindent ide központosított.

A magyar fővárost úgy is jellemezhetnénk, hogy 1867 után már minden várostípust egyesít magában, minden nagyvárosnak a jellegét, az egy stratégiai jelleg kivételével. Politikai központ, az iparélet központja, a művelődés legfontosabb szerveinek a székhelye, itt születnek meg a társadalmi megmozdulások, itt keletkezik és nagyrészben itt zajlik le a politikai, a gazdasági elemek minden mozzanata, itt működik a nemzeti kollektivitásnak minden eleme. Röviden: 1867-től 1914-ig Budapest élete alkotja az egész magyar történetet. Gazdasági hatásköre 1914 előtt nincs pontosan tudományos módszer szerint megállapítva, de az előzményekben közölt adatokból láthatjuk, hogy a magyar főváros fogyasztotta el az ország agrártermányeinek és ipari nyersanyagának jelentékeny részét. A mezőgazdasági lakosságnak jelentékeny hányada abból élt, hogy Budapestet táplálta. Budapest gazdaságtörténeti

szerepe tehát Magyarország kereskedelmi és áruforgalmában oly rendkívül nagy és döntő fontosságú, hogy az előzményekben ki kellett emelnünk.

A főváros kulturális, etikai és egyéb hatása olyan problémakör, amely kifejtésre és megvilágításra vár. Budapest ugyanúgy, mint Párizs, magához vonza a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve az ország egész értelmi elitjét. Ide jönnek, hogy érvényesülést találjanak az ügyes, leleményes eszű emberek, a vállalkozó szellemek, a legjobb munkások. Amint a 70-es évektől kezdve a lakosság mind nagyobb arányokban tódult Budapestre, egészen érthető, hogy sok ocsut és kisebbértékű népelemet is fölszedett. Olyan jelenség ez, mely minden nagyvárosban megállapítható. A gazdasági terjeszkedés és a nagyipar növekedése közben egészen természetesen itt halmozódott fel a magyar nemzeti vagyonnak legtekintélyesebb része, ami közte és a vidék között szintén bizonyos ellentéteket teremtett.

Azt hisszük, hogy Budapest társadalmi, politikai, gazdasági életének, társadalmi mozgalmainak e rövid rajzával bemutattuk azt a szinte fel nem mérhető szerepet, amelyet az 1867-től 1914-ig terjedő időszakban az ország életében betöltött.

Irodalom.

Salamon Ferenc: Budapest története I—III., Budapest, 1878—1885.
Podradczky József: Buda és Pest szabad királyi városok volt régi állapotjokról. Pest, 1833.
Horváth Mihály: Magyarország története I—VIII. Pest, 1871—73.
Szalay László: Magyarország története I—V. Lipcse, 1851—54; Pest, 1857—62.
Hóman—Szekfű: Magyar történet I—VIII. Budapest (Évszám nélkül).
Ifj. Palugyay Imre: Buda és Pest szabad királyi városok leírása. Pest, 1852.
Schmall Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez.
Schuster, Johann: Geschichte der Stadt Pesth. Pesth 1815.
Knauz Nándor: A budai királyi várpalota kápolnája. Pest, 1862.
Rupp Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
Rómer Flóris: A régi Pest. Budapest, 1873.
Gróf *Teleki József:* A Hunyadiak kora. Budapest, 1852—1855.
Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. Budapest 1918.
Csánky Dezső: Mátyás udvara. Budapest, 1883.
— Magyarország Mátyás király korában. Budapest, 1883.
Fogel József: II. Ulászló udvartartása (1490—1561.). Budapest, 1913.
— II. Lajos udvara. Budapest, 1917.
Szabó Dezső: Országgyűlések II. Lajos alatt. Budapest, 1912.
Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1891.
Wenzel Gusztáv: A Fuggerek szerepe Magyarország történetében. Budapest.
Olahi, Nicolai: Hungaria et Atila. Vindobonae, 1763.
Lukinich Imre: Mohácsi emlékkönyv. Budapest, 1926.
Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1866.
Littke: Budapest a török világban.
Divald Kornél: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest (évszám nélkül).
Takáts Sándor: Rajzok a török világból I. Budapest, 1915.
Acsády Ignác: Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest, 1899.
Die Eroberung von Ofen. Wien, 1886. (Az osztrák-magyar vezérkar kiadványa.)
Károlyi Árpád: Buda és Pest visszavívása 1686. Budapest, 1886.
Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungern. Ofen, 1809.
Peisner Ignác: Budapest a XVIII. században. Budapest, 1900.
Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Budapest, 1935.
Szirmay Antal: A magyar jakobinusok története. Budapest, 1889.
Fejér, G.: Historia Academiae. Buda, 1837.
Eckhart Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, 1925.
Fraknói Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest (2-ik kiad.) 1922.
Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Budapest, 1926.
Domanovszky Sándor: József nádor iratai. Budapest, 1925.

Wertheimer Ede: Európa és Magyarország a XIX. század első felében. Budapest, 1884.
Marczali Henrik: Magyarország II. József korában. I—II. Budapest, 1881.
Ferenczy József: A magyar hirlapirodalom története, Budapest, 1887.
Fényes Elek: Magyarország statisztikája 3. k. Pest, 1841—1843.
Ackenstäcke zur Geschichte des Schutzvereins. Leipzig, 1845.
Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. Budapest, 1886.
Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora I—III. Budapest, 1921—1926.
Feldmann: Wegweiser durch Pest u. Ofen. Ofen, 1859.
Gárdonyi Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből. Budapest, 1925.
Gelléri Mór: Ipartörténeti részletek. Budapest, 1096.
— Hetven év a magyar ipar történetéből. Budapest, 1912.
Bárczy István: A 40 éves Budapest, 1912.
Thirring Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Budapest, 1925.
Jászai S.: A magyar szakszervezetek története. Budapest, 1925.
A Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara jelentései 1874-től 1914-ig, 40 kötet.

A városproblémához:

Sombart, Werner: Der moderne Kapitalismus I—III. Leipzig, 1916—1927.
Levasseur, E.: Histoire du Commerce de France, I—II. Paris, 1911.
Meuriot, Paul: Des Agglomerations urbaines dans l'Europe contemporaine. Paris, 1898.
Inama-Sternegg, Theodor: Stadt u. Land. Wien (évszám nélkül).
Wildner Ödön: Várostudományi tanulmányok. Budapest, 1930.
Davie, R. Maurice: Problems of City life. Newyork, 1932.

TARTALOMJEGYZÉK.

Oldal

Bevezetés 3

I. Buda és Pest szerepe az ország életében Mátyás király koráig 6

A tatárjárás után 9
Buda és Pest az Anjouk alatt 12
Buda és Pest a Mátyás megválasztásáig tartó belső harcokban 18
A két város mint gazdasági központ 20

II. Mátyás király uralkodásától a török hódításig 24

Mátyás udvara 26
A két város hanyatlása Mátyás halála után 31
A politikai élet Budán és Pesten 34
II. Lajos uralkodása alatt 37
Buda és Pest a végleges török megszállásig 43

III. Buda és Pest a török hódoltság alatt 49

IV. Buda és Pest történeti szerepe a barokk-korszakban 55

A vár ostroma 58
A két város újjáépítése 61
Buda és Pest Mária Terézia és József alatt 64
Az 1790—91-iki országgyűlés 65
A szabadkőművesség 67
Buda és Pest gazdasági központokká lesznek 71

V. Buda és Pest történeti szerepe a reformkorban 74

Budapest és Széchenyi 74
A főváros gazdasági élete 80
Budapest és a magyar ujságirás 84

VI. Buda és Pest szerepe a szabadságharc alatt 92

Március 15 93
A kormány elhagyja a fővárost 103

Oldal

VII. Budapest az abszolutizmus alatt 105

A sajtó és az irodalom 108
Ferenc József látogatásai 111
A politikai élet kezdetei 113
Az 1861-iki országgyűlés 117
A Schmerling-féle provizórium alatt 118

VIII. Budapest szerepe az ország kulturális, gazdasági életében és társadalmi mozgalmaiban 1867-től 1914-ig 122

a) Budapest az ország kulturális életében és politikai mozgalmaiban 123

A társadalmi átalakulás 126
Budapest a nemzeti ellenállás élén 129
A főváros közművelődési intézményei 131

b) Budapest az ország közgazdasági életében 134

A kezdet nehézségei a kiegyezés után 140
Az állami iparpártolás 144
A főváros amerikai arányú emelkedése 148
Budapest gazdasági hanyatlása a század végén 152
Súlyos gazdasági válság a XX. század első esztendeiben 156
Lassú javulás 1906 után 160
Az eredmények 164
A társadalmi mozgalom 166
Mi volt Budapest történeti szerepe? 171

Irodalom 174

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 55329/1954. sz.

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS
HÁZINYOMDÁJA — 1935—41431